
This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

<https://books.google.com>

THE
UNIVERSITY OF
CHICAGO LIBRARY

THE

**UNIVERSITY OF
CHICAGO**

LIBRARY

BOTIME TË FEDERATES
PAN-SHQIPTARE "VATRA"

HISTORIA E SKENDERBEUT (*Gjerq Kastriotit*)

MBRETIT TE SHQIPERISE
1412-1468

Prej Peshkopit Theofan

(*Fan S. Noli*)

II

DR960
.N6
c.1
gen

E Botuar prej Shoqërisë Korchare
“Arësimi”

BOSTON
Shtypeshkroneja e “Diellit”
1921

Maria Stilián Noli
Mëmës së shtrenjtë
Per kujtim dhe mirënjohje

PARETHCNE

Qellimi im, kur shkrova këtë vepre, ishte t' i jap pòpullit tone një histori të Skenderbeut dhe kjo libre duhet gjykuar kryesisht nga kjo pikëpamje. Po nuke harrova të marr në sy që, midis kendónjësve tanë, ka disa që do mos kenqeshin me një histori fjesht popullore dhe u-perpoqa, me sa ishte e mundur, të kondonj të gjitha dokumentat rrelative dhe të shkruan j një histori pak a shumë kritike, të bazuar mi fakte të vertetëura dhe jo mi legjenda romantike të pashoshítura. Atjé ku s' ishte e mundur t' a shqipnja legjenden nga historia, e lashë ashtu si e gjeta në historianet e vjetër me shpresën t' a çkoklavit më vone kur të kem përpara dokumenta, të cilat te me japid perin e Arianes. Si kryebazë të historisë sime mora më pare historin' e Tivárasit dhe pastaj atë të Barletit. Nga historianet moderne mora si udheheqës kryesór, gjer më një pikë, Fallmerayer-in, historia e të cilit është një kryevepre, si pas kohës kur është shkruar, dhe ka vetem një mungim, që auktori i saj s' kishte përpara historin' e Tivárasit. Fallmerayer-i e përmënt Tivárasin, po për çudí s' e kishëte shtudiuar dhe merr për kryebazë historin' e Barletit. Perfitora shumë nga Paganel-i, Hahn-i, Hopf-i dhe savantet e tjere që kane shkruar mi Skendere-bene pas Fallmerayer-it.

Dyke mbaruar këtò radhe të paka, e quanj për
detyre të shtonj që ketë vepër Shqiptaret nuke m' a
detyrojnë aqë mua sa pleqve të Shoqerisë Korçare
“Arësimi”—dhe veçanerisht kryetarit të saj, Z-it
Kostandín Tashko—që më ngarkuan të shkruan dhe
keshtu më shtrenguan t' a shtudionj thellerisht his-
torin' e Skenderbeut.

Auktori

Boston, Mass., 20 Maj, 1920

H Y R J E

Kryeburimet për historin' e Skenderbeut janë Tivárasi dhe Barleti:

I. *Historia Scanderbegi, edita per quendam Albanensem, domethene Historia e Skenderbeut, e botuar prej nje Shqiptari,* e cila u-shtyp latinisht në Venetik me 2 të Prillit, 1480, pothua dymbëdhjetë vjet e tre muaj pas vdekjes se Skenderbeut. Per fat te keq, teksti latinisht duket qe humbi dhe, nga sa dime nuke gjendet ne asnje bibliotekë. Kemi vetem një kthim italisht te kesaj historie prej një prifti italián, *Giammaria Biemmi*, te botuar ne Brescia me 1742 dhe pastaj me 1756 gjithe n' atë qytét me titullin *Istoria di Giorgio Castrioto, detto: Scander-Begh*, domethene *Historia e Gjergj Kastriotit, te quajtur Skenderbé*. Nga historianet e vjetër te Skenderbeut, Biemmi eshte i vëtemi qe e pati përpara dhe e perdori ketë libre si kryebazë te historise se tij. Nga Biemmi mesojmë qe ky *Shqiptar* ishte nga *Tivari* dhe e shkroj historin' e Skenderbeut pas rapórteve qe i jipite i vellaj, i cili ishte oficér ne garden mbretero. Biemmi prapë na thote qe libra e *Tivárasit* ishte e vjetruar dhe e çjerur; ne krye dhe ne funt mungonin disá fletë; ne mest ca faqe ishin prishur nga dy mapa, niste nga faqja 10 dhe mbaronte ne faqen 92, qe kur hyri Skenderbeu ne Kruje gjer ne rrithimin e

dyte te Krujes prej Sulltán Mehmedit II dhe Ballabán Pashës. Fallmerayer-i (1) eshte i mendjes që *Anonimi Tivarás* s' qé tjater veç kardinali Pal Engjelli, kryepeshkóp i Dúresit, legát i Pashës ne Shqiperí, dhe keshilltár i besuar i Skenderbeut. Pal Engjelli (2) ishte ne kuptimin e plotte te fjalet ministri i puneve te jashtme i Skenderbeut, se aý shkrúante letrekembimet latinisht me fuqit' e húaja dhe aý udhëhiqte politiken e jashtme te Skenderbeut. Barleti e pershkruan si "shokun e veprave te rezikeve dhe te keshillave, dhe bashkëpunetorin e pandare te Skenderbeut" (3). Levdon kryemendjen, zotesín' e fjalet dhe dijen e tij te gjere. Theoria e Fallmerayer-it forcohet nga dy fakte: Pal Engjelli ishte nga dera e princeve te Tivarit dhe kishte një vellá oficer pranë Skenderbeut (4). Sidó

1).—Dr Jakob Philipp Fallmerayer, Das *Albanesische Element in Griechenland*, botuar ne *Abhandlungen der Historischen Classe der Koeniglich Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Vellim 8 dhe 9, Munchen, 1866, shih Vell. 9, f. 11.

2).—I biri i Kontit Andrea Engjelli te Drishtit, shtepia e te cilit kishte mbreteruar ne Tivár. "Discendea dalla casa Angeli che una volta godea la Signoria di Antivari: così riferisce l' Antivarino." Biemmi, Libre II, f. 126, shenim 1.

3).—Omnium laborum, periculorum, atque consiliorum socius atque particeps velut Aeneae alias Achates.—Barleti, Vita Scanderbegi, Libre X, f. 288, Zatgabria 1743.

4).—Barleti, L. XI, f. 331.

që të jetë, historia e Tivárasit qendrón ne radhen e parë jo vetëm se duket që është shkruar prej një njeriu që e shkoj jeten e tij pranë herojt që përshkruan, po dhe nga shkaku që i rrefën ngjarjet, të mira a të liga, me ftohtesí dhe si historián prej race, pa shtuar e pa hequr, dyke dhene motin, muaqin dhe diten për çdo beteje, dhe veçanerisht dyke treguar disá intriga dhe komplotë të shemtúara të princiçeve shqiptare, të cilat Barleti e quan për detyre patriotike të mos i permëndë. Qýsh libra e tij e vyer u-harrua dhe humbi na e shpjegón Biemmi: latinishtja dhe shtylla e Tivárasit ishin te thata, të pakréhura dhe të pakéndeshme (1). Që t' a thomi shqip: Tivársi kendonte bukur, po zeri s' i punonte fare. Për çudí, fati e ndoqi libren e Biemmit gjithashtu si dhe libren e Tivárisit. Vertét nukë humbi, po u-harrua dhe i pari nga historianet moderne që e perdori ishte konsulli austriák Pisko (2) ne funt të shékullit të nentembëdhjetë.

II.—*Historia de Vita et Gestis Scanderbegi, Epirotarum Principis, domethene Historia e Jetës dhe të Trimërive të Skenderbeut, Princit të Shqipterive*, prej priftit shkodrán Marín Barletit, e botuar latinisht ne Venetí me 1504, afró 36 vjet pas vdekjes se Skenderbeut. Kjó është historia m' e

1).—Biemmi, Prefazione.

2).—Julius Ernest Pisko, Scanderbeg, Historische Studie, Wien, 1894.

vjeter e Skënderbeut që ndodhet në latinishten ash-tú si u-shkrua prej auktorit të saj. Barleti ishte disá vjet m' i ri se Tivárasí. Ishte djale kur vdiq Skënderbeu, njihte personalisht shokeleftónjesit e tij, kishte përpara syve dokumenta të kohes, kishte vizituar fushat e bëtëjave që përshkruan, u-ndoth në rethimin e Shkodrës dhe pastaj u-vendós në Venetí, ku shkroj vepren e tij me fame për trimin e math të shékullit të tij. Libra e tij është themelia e historive të panúmurtë që janë shkruar mi Skënderbenë që më shekullin e gjashtëmbëdhjetë gjë po-thua në funt të shékullit të nentëmbëdhjetë. Me latinishten e tij elegante dhe shtyllën e tij të kuj-desur fitoj këndonjës an' e mb' anë botes dhe e bëri të pavdekur kujtimin e Skënderbeut në Evropë. Libra e tij pati disá edicje të ndryshme latinisht dhe u-perkthye në të gjitha gjuhet evropjane. Si historián, Barleti qendrón aqë shkallë nënë Tivárasin sa e kapérxén si shkrimtár. Kendón liksht, po ka zë të bukur. Ralle jep mot, muaj e dite, si Tivárasí, dhe veç ca dátave të paka, të cilat verteto-hen dhe nga burime të tjera, gabohet në më të shumat. Viftoret i madhón, ngjarjet i zbukurón, gjë-rat e papelqýera i heth në kosh, a i tregón si me pahír kur s' ka se qysh t' i fshehë, shtrin në fushe të bëtejës me mijera Turq të vrarë, dhe si pa gjë të keqë shton që Shqiptaret e vrarë ishin ca dyzina të paka, sikur raféromance dhe jo histori. Nga ky shkák historianet kritikë, të rahur me uthull, e shi-

kojnë historin' e tij me dyshím dhe s' besojnë as ató të vertetat që tregón. Dhe s' qendrón vetem këtú: Si Shkodrán, subjékt i Venetisë, nuk nxjer nga goja kurrë nonjé fjale të keqë për Mbretëreshen e Déteve; sjelljen e saj te papelqyer kundrejt Skenderbeut e paspallós me aqë sheqér sa ka në torbë; vërvit në shportë çdo gjë të shemtuar për Republikën që munt të mbulohet pa rezik mos dale sheshit; dhe kendón me brohorí miqësin' e ngushte dhe besimin e plotë që mbretëronët në mes të Skenderbeut dhe të Republikës Veneciane. Në funt të historisë tij e teperón zullumin dhe, pa dashur a pa ditur, ia rëmben shpaten kryetimit sa pa vdekur, dhe ia dërgón Republikës: Pas deshmimit të tij, Skenderbeu vuri një kumandár venecián në Krujë, në rrëthmin e dyte më 1466, dhe më të vdekur e sipër, i lá Venetisë me traktét kujdesin' e mprojctes se kryeqytetit, mbretërisë dhe trashëgimtarit të tij, gjë e cila i bëri disá historianë kritikë (I) të besojnë që Skenderbeu, në ditët e tij të funtme, u-dermua krejt prej Sulltán Mehmedit, ia leshoj mbretërin' e tij Republikës dhe vdiq ne toke të saj si refugjiát. E vërteta e thatë eshtë krejt e ndryshme: Republika Venetike ishte kundrejt Skenderbeut e

1).—Simondi nga të vjetrit dhe Gibbon-i nga të rintje; Fallmerayer-i, Hahn-i dhe Hopf-i, të gënjerët nga deshmimi i Barletit, besojnë që Skenderbeu ia leshoj Krujen, të paken ushërisht, posá vuri një kumandár venecián.

ftohtë ne krye, armike e hapur a e fshehur më të shumen e kohës, dhe vakur në funt nga nevoja dhe interesit; pas dëshmimit të Tiverasit, i cili është dhe ay venetofil (1), kumandari i Krujës, në rëthimin e dyte, ishte Shqiptar; e dimë pa nonjë pikë dyshimi që Skenderbeu e dergojtë shoqen dhe trashëgimtarin e vogël jo në Venetë, po në Napoli; nga

1).—Në besqëshim Fallmerayer-in që Tivárasë ishte Pal Engjelli, s' dò shume mundim që t' a provoj me venetofil. Barleti e përskruan: “Venetorum observantissimus erat.” (Barleti, L. XI, f. 270). Aqë Barleti sa dhe Biemmi na thonë që kryepeshkopi Pal Engjelli, i vënë prej ambasadorit venecián, e bindi këshillen e Skenderbeut t' i dekllaronje lufte Turqise me 1463. Romanini (Storia Documentata di Venezia, vell. VI, f. 333, Venetë 1855) na thotë që, pas vdekjes se Skenderbeut, Senati i Venetise e dergojtë Pal Engjellin që t' a vinte Krujen nënë mprojtjen e Republikës, *ne qoftë se ndodhej në rezik.* Po dhe sikur të mos të jetë e vertete theoria e Fallmerayer-it, shohim nga Biemmi që Tivárasë, në mos aqë sa Barleti, prapë ishte venetofil. Kur na thotë që Shkodranet ftuan Sulltán Muradin II t' i bjere Skenderbeut nga kurrizi, në kohen që ky leftonte kunder Venetise, Tivárasë ben një përpjekje të deshperuar që t' a lehtesonje poshterin' e Republikës se krishterë dhe i bie samarit, ne vent të gomarit (Shih Biemmin, L. II, f. 131 dhe përqás-e me Romanini-n, vell. IV, f. 243-4). Per te shpjeguar venetofilin' e Tivárasit e të Barletit duhet marre ne sy që, kur shkruanin historít' e tyre, rrонin si refugjiatë në Venetë, a në toke veneciane.

arshivat zyrtare të Republikës Veneciane provohet katerçiperisht që Skënderbeu s' ia la Krujën dhe mbretërin' e tij Venetise as perpara as pas vdekjes se tij, as me traktét as me testamént; jo Skënderbeu Venetise, po Venetia ia dorezój shpaten e saj Skënderbeut që t' a mpronte kunder rrebeshit turk. Vdiq, vertét, në tokë veneciane, në Lesh, po me shpaten në dore, dhe jo si refugjat, po si kryekumandár i ushterive aliate veneto-shqiptare, i cili thirri n' atë qytét një kuvént të dyte të princierve shqiptare dhe të kumandáreve veneciane që të merrte masa për mprojtjen e tókave të Shqiperise dhe të Republikës kunder Sulltán Mehmedit. Me gjithë ketó, s' jam aspák i mendjes që Barleti duhet marre neper kembe, si bëjnë disá historianë kritikë. Për kunder, eshte një thesár i çmuar për jeten e Skënderbeut dhe duhet studiuar me kujdés, pranë Tivárasit, të paken si plotesím i tij. Gabohet në datat a i ngaterón, shtón e zbukurón, mbulón a hesht, paspallós me oratorira të pambaruara, po ralle genjehet kur thote që aksh gjë ngjau. Dhe—gjë e papritur—disá here e ndreq Tivarasin. Për shembell vajtja e Skënderbeut në Raguze, të cilën s' e përmént Tivársi, konfirmohet prej kronikanit të kesáj Republike (1); dërgimi i Gjon Stres

1).—Pietro Luccari, Annali di Rausa, 1605, f. 106:
“Fece scala in Rausa et mentre vi dimoró fu spesate dal pubblico secondo l' antico costume della città.”

Balshes për të ndihmuar Ferdinandin e Napolit, para se të hidhet vetë Skënderbeu në Itali, provohet me dokumenta të arshívave të Nápolit (2); ndodhja e Skënderbeut në bëtejat e Ursares vertetohet prej historianit spanjoll Mariana t' asaj kohe; (3) bëteja e Skënderbeut kunder Sheremét Beut, të cilën s' e permént asfare Tivárasë dhe të cilën e pershkruan gjer' e gjatë Barleti është një ngjarje historike e padyshimtë (4); rrëthimi i trete i Krujës më 1467, të cilin shumë historiane të vjetër e të rinj e kanë quajtur si një ender të Barletit dhe për të cilën hesht Tiverasi nga shkaku që kanë humbur fletet e funtme të historise tij, provohet katerçipterisht nga kronikani bizantin Franzë (5) dhe nga kronikanet Turq t' asaj kohe (6). Pastaj duhet

2).—Shih Pisko, Skanderbeg, Appendix.

3).—Mariana, Storia della Spagna, Liber 23, capitane 2. Shih Biemmi, L. XI, f. 407 dhe Duponchet, Histoire de Scanderbeg, Roy d' Albanie, préface, Paris, 1709. Gjith' ashtu Anonimi i Sansovino's, Anonimi Venecián, Dimiter Frengu, dhe Lavardin-i.

4).—Anonymus Venetus, Commentario de le Cose di Scanderbeg, f. 33, Venetik, 1539. Gjith' ashtu Anonimi i Sansovino's, Dimiter Frengu dhe Lavardin-i.

5).—Georgius Phrantza, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, L. IV, kap. XXII, f. 425, Bonn 1838.

6).—Kronikanet turq heshtin për Skënderbenë, se s' kanë të tregojnë veç dishfata dhe turperime per ushterit' e Sultaneve. E hapin gojen vetem në një rasje,

mbajtur mënt që Skënderbeu kishte vdekur tri-dhjét' e gjashtë vjet para se të merrte penden Barleti që t' i shkrúante historinë. Në këtë mes, ishte rritur legjenda e herojt te pavdekur, ftyra e tij ishte rethuar me shkelqimin e një gjyrmë-perendie të vjeterise, e kurorezuar me arollen e një perluf-tari gjysmë-shénjt te Krishterimit, dhe veprat e tij te çudiçme po shtoheshin nga atá që e kishin parë vete me sy dhe kishin leftuar nënë kumandën e tij. Mé ne funt, kritikáneve teper te ashper te Barletit munt t' u tregojme historiane te vjeter e moderne te Skënderbeut, te cilet pa qenë as Shqiptare, as fetare, as gjakndezur, na nxjerin mallin e priftit shkodrán, dhe ne disá pika e kaperxejne. Fajin, na duket, s' e ka aqë Barleti sa Skënderbeu, i cili ua rembén mendjen edhe atyre historiáneve mé gjakftohet.

Veç te dy historive, te perméndura siper, kemi dhe disá burime te tjera, te cilat hedhin drite mi ca pika te jetes se Skënderbeut:

III.—Pas Tivarasit dhe Barletit, lajmat më te mira per veprat e Skënderbeut duhej te na i kishin dhene te dy historianet e funtme bizantine, Lao-niku (Nikoll Halkokondili) nga Athina dhe krye-

kur na tregojne që Sulltán Mehmedi II hyri ne Shqipëri me 872 te Hixhretit (1467 pas Krishtit) dhe zap-tój Elbasanin, gjë e cila ngjau, pas Barletit, atë mot që u-rethua Kruja per se treti. (Shih Hammer-Purg-stall, Geschichete des Osmanischen Reiches, Vell. I, L. XIV, f. 492, note 9, Pesth, 1840).

ministri Franza nga Stambolli. Qe te dy ishin te mesuar, shtetare, ambasadore, minister, dhe koeshoke te Tiverasit dhe te Barletit. Qe te dy kane lene kronika mi nisjen dhe ritjen e fuqise turke gjer ne ngadhenimin e plotte te perandorise bizantine prej Turqve. Skenderbeu ish ay qe bери perpjekjen e funtme per te prapsur valat e tyre te terbúara. Me trimerine dhe vijtoret e tij fati i Sinisise Ballkanike u-vu perseri ne pyetje. Shqiperia u-be kryeqendra dhe fusha e veperimeve ushteriake te krishterimit evropian kunder kryefuqise turke. Dhe Evropa e Perendimit kishte shpresë te mbaronte me shpaten e Skenderbeut ate qe s' mundi te benje me armet e saj ne Marice me 1362, ne Kosove me 1389, ne Nikopoli me 1396, dhe ne Varnë me 1444. Skenderbeu ishte kryegjenerali i krishterimit katholik kunder Turqerise. Po vijtorja e krishterimit ketë here, si dhe me 1204, do t' ia kishte dhene zoterimin e Bosforit Katholikizmes, armikes shekullore te Orthodoksite. Kjo vetem arrin per te shpjeguar ploterisht shkurtesine, ftohtesine dhe armiqesine, me te cilen shkrúajne per Skenderbenë kronikanet bizantine orthodokse Lanonik dhe Franza. Si Luka Notaraj, edhe ketë desh-nin me mire te shikonin ne Stamboll sarekun e Myftiut se sa mitren e Papes. Njezét e kater vjet me radhe Skenderbeu e mbajti ne ballance fatin e Sinisise Ballkanike, dhe per ketë periude te shkelquier te Shqiptareve dhe kryekumandarit te tyre

Franza na jep vetem dy shenime te shkúrterë, nje per rrethimin e trete te Krujes prej Sulltán Mehmedit II me 1467, dhe nje per vdekjen e Skenderbeut ne Jenár, 1468 (1). Me shenimin e pare e nxjer faqebardhe Barletin, dyke vertetuar keté ngjarje te kontestuar prej disave, dhe me shenimin e dyte na jep, i vëtemi nga te gjithe historianet e vjetër, motin e vertete te vdekjes se Skenderbeut. Laoniku (2) shkruan pak më gjere, ndonesë i ngaterón shpesh ngjarjet, emrat dhe kronologjite; si orthodóks dhe turkofil, me-zi nxjer nga goja me pahir nje levdate per Skenderbenë dhe per Krujanët me rasjen e rethimit te pare te Krujes prej Sulltán Mehmedit II, po eshte i vëtemi qe na pershkruan kryengritjen e Arianitit (1435-38), te cilin e ngrë ne quell nga shkaku qe ky kishte gjak prej Komnénëve

1).—Phrantza, L. IV, kap. XXII, f. 425 dhe 430, Bonn 1838. Franza ka dhe nje shenim te shkurter per Gjon Kastriotin, t' atin e Skenderbeut, per te cilin na thote qe e roberoj krejt Sulltán Muradi II: “Et Iohannem Castriotam plane sibi subjicit.” —L. I. kap. XXXII, f. 92.

2).—Laonicus Chalcocondylas, Corpus Scriptorum Historiae Byzantial, Bonn 1843. *Laonicus* eshte anagrami i emrit *Nicolaus*. Me qene qe shtypeshronja, ku u-shtyp *Historia e Skenderbeut* prej Imzot Nolit, a' kish letra gërqishte, qitesat nga Laoniku dhe Franza janë hequr nga perkthimet latinishte, qe u-botuan bashke me tekstet gërqishte ne Bonn.

te Stambollit nga një stërgjyshe e tij (L. V, f 249-251).

IV.—*Commentario de le Cose di Scanderbeg*, domethënë *Shenime për veprat e Skenderbeut* prej një anonimi Venecián, botuar italisht në Venetí me 1539. Ky na jep tërthori motin 1410 të lindjes së Skenderbeut, që i afrohet më teper së vertetës, kur na thote që ishte 33 vjetsh, kur u-kthyte në Shqiperí me 1443: “*Nel anno del nostre Singore 1443 e nel anno di Scander-Beg della nativitá sua XXXIII*” (f. 5 v.)

Gli Illustri e Gloriosi Gestî e Vittoriose Imprese, fatte contra Turchi, dal Signor Don Giorgio Castriotto, detto Scanderbeg, Prencipe d' Epirro, domethënë Trimerit' e Shkelqýera e të Lavderúara, dhe Fushatat Vitorioze, që beri kunder Turqe Zoti Gjergj Kastrioti, i quajtur Skenderbé, Princi i Shqiperise, e kthyer italisht prej një doreshkrimi latinisht të priftit shqiptár At Dimiter Frëngut (Demetrio Franco), arketarit të Skenderbeut, dhe e botuar në Venetí me 1545 prej një Anonimi, dhe pastaj e ndrequr dhe e botuar perserí italisht prej Kontit Giovan Maria Monardo në Venetí me 1591, 1610, 1646 dhe 1679. Konti Monardo ia dedikón libren Lartesicë Tij Serenisime, Zottit Girolamo Angelo Flario, Princit të Thesalise dhe Kontit të Drishtit, një stërnipi te Skenderbeut nga vija femorre. Nga parenthénia e tij mesojmë që Konti Monardo shkroj këtë histori pas një doreshkrimi lati-

nísht te At Dimiter Frēngut, passí e ndreqi dhe ho-qi te gjitha shtimet e pa nevójshime te kthénjesit te mepáreshme qe e botój me 1545, (Shih Bibliografie Albanaise, par Emile Legrand, Paris 1912, dhe Henry Wadsworth Longfelow, Skenderbeu, kthyer prej Fan S. Nolit, Boston 1916, shenime f. 20-30).

I Fattti Illustri del Signor Giorgio Scanderbegh, domethene Veprat e Shkelqýera te Princit Gjerq Skenderb , prej një auktori pa emer. Historia e k t  Anonimi u-botua ital sht prej *Francesco Sansovino's* në vepren e tij *Historia Universale dell' Origine et Imperio de Turci*, në Venet  me 1564 dhe past j me 1577. S' dime asgj  per autorin anon m te kes j historie.

Historit' e Anonimit Veneci n, Anonimit te Sansovino's dhe Dimiter Fr ngut janë te shk rt ra dhe s' j pin hollesira; sh mbellejne njera me tjat n si tri motra binjake dhe kanë patur një kryebur m qe te tria; janë influencuar shumë prej Barletit, po ndryshojnë ne shumë pika, gj  e cila prov n qe s' janë shkurtim  te historisë tij. Dimiter Fr ngu me te dy Anonimet na j pin t rthori motin e vertete te vdekjes se Gjon Kastriotit me 1442, një mot perpara betejes se Nishit mid s Hungar zeve dhe Turqve, pas se ciles u-kthy  Skenderbeu ne Shqiper  (1), dy fjale shqipe te Lek Duka-

1).—“Dopo queste cose (morte di Giovani Castri-

gjinit dhe disá informata të tjera, të dores se pare.

V.—*Histoire de Georges Castriot, surnommé Scanderbeg, Roy d' Albanie, domethenе Historia e Gjerq Kastriotit, te quajtur Skenderbé, Mbretit te Shqiperise, prej Jaques De Lavardin-it*, e botuar ne Paris më 1576, afró 108 vjet pas vdekjes se Skenderbeut. Lavardin-i ka marre per themelí historite më te vjetra dhe veçanerisht atë te Barletit, po me qene që ka patur perpara sysh dhe ka perdorur një vepre (*Vie de Scanderbeg, Jeta e Skenderbeut*) prej një auktori anonim, e cila **ka** humbur, historia e tij munt te quhet e te perdoret si një burim i dores se dyte per Skenderbenë.

VI.—*Historia e Genealogia della Casa Musachia scritta da Giovani Musachio despoto d' Epiro, a suoi figli nel 1510, domethenе Historia dhe Gjenealogja e Deres se Myzeqeze, e shkruar prej Gjon Muzakes, princit te Shqiperise*,

ota et occupatione di Croya da Sebalia) sendo di già passato l' anno, li Ungari per esortatione di Papa Eugenio, un' altra volta si mossero contra il Signor Turco.”

—Francesco Sonsovino, f. 371, Veneti 1564.—“Essendo poi in questi accidenti passado piú d' un' anno successi che gli Ungari....”—Demetrio Franco, kap. II, f. 13, Veneti 1679.—Hopf-i e shtyn vdekjen e Gjon Kastriotit peraferisht më 1443, pa qene dhe ay vete shigur per ketë mot, po sidomos pak kohe perpara kthimit te Skenderbeut. Shih Charlts Hopf, *Chroniques Gréco-Romane*, f. 533, Berlin 1873.

për të bijtë më 1510. Ky dorëshkrím u-botua për herën e parë prej Charles Hopf-it në vepren e tij *Chroniques Gréco-Romanes*, në Berlin, më 1873, dhe përmbán ca shënime rëndësore për Skënder-benë dhe Princet e tjere Shqiptarë të kohes se tij. Gjon Muzaka ishte nga atá Princet e pakë, të cilet qëndruan në Shqiperi pas vdekjes se Skënderbeut dhe me ndihmen e venetisë vazhduan luften kunder Sulltán Mehmedit II gjer sa ra Shkodra. Më 1479 shkoj në Napoli ku u-vendos dhe më 1510, kur gatitej një kryqësate kunder Turqve dhe ishte shpresë të çlirohet Shqiperia, shkroj ketë memorandë që t' u tregonte të bijve ç' vise ishin të principates se Myzeqesë dhe kësh-tú t' i kërkonin e t' i merrnin. Krahinat e Beratit, Kanines, Myzeqesë, Tomonishtes (Myzeqesë Vogël), Selenicës Serres, Tomorricës, Skraparit, O-parit, Devollit të Math, Korçës (1), Devollit të Vogël, dhe Kosturit gjer në Nestrám përbënин

1).—Korça, e cila kujtohet si një qytét i ri, pëmendet prej Gjon Muzakes si një keshtjelle që më 1280. “E piú possedí (il Signor Andrea Mosachi *Sebastocrator*) e signoreggio la città di Corizza per insino alla villa Savoiana (kendó *Sovján*), et anco lo casale de Viola (?), dove se pigliano gran’ pesci e capituni” (Hopf 280). Aqë të vjetra sa Korça, pas deshmimit të Gjon Muzakes, janë fshatrat Lavdari, Dushari, Mariani, Voskopi, Sovjani, Selenica e Serres, dhe Mazereka e Oparit.

shtetin e Andreut I, themeltarit të dinastisë Myzeqare më 1280, (Shih Hopf, f. 280-81). Viosa, Shkumbimi dhe Devolli ishin kufiret e principatës së ti. Më vonë me anë trashegimi a zaptimi, principata e Myzeqesë u-shtua me krahinat e Vlores, Kanines, Prespës dhe Ohrisë (Hopf 290-91). Këtë principatë Gjon Myzaka ua ndan të bijve me testamént kështu: Princ Theodorit, i le krahinat e Beratit, Kanines, Myzeqesë dhe Skraparit; Princ Adrianit i le Tomoricen, Oparin, dhe Devollin e Math me Korçen dhe Sovjanin; Princ Kostandinit i le Devollin e vogël me Kosturin gjë ne Nestrám (Hopf 293-94). Kjó vepre pra duhet gjykuar pas qellimit të cilin u-shkrua. Dhe me te kënduar kuptohet me një here që nuk eshte aspák e paáneshme. Çdo krahine a qytét që e kanë pasur princët e ndryshme të Myzeqesë ne kohë të shkuan, Gjon Muzaka e kerkón si të tijne. Në qoftë se nonjë tjater princ e ka patur nonjë nga këtò krahina a më parë a më pas, Gjon Myzaka a s' na e thotë fare, a e quan uzurpatór atë princ. Kunder Skenderbeut ka dy qarje: e para se ky paska ndare Karoll Muzakë Thopinë nga princesha Zanfina (Suina, a Serafina, e motra e Gjon Muzakes) që t' i jape të motren Mamica Kastrioti; e dyta që i paske rëmbyer t' ett krahinen e Tomonishtes, që e quan Myzeqë e Vogël. Në syt' e Gjon Muzakes, Skenderbeu eshte nga një der' e vogël, e cila nga dy fshatra që kish në krye u-rrít pastaj

dhe u-pérpóq të zoteronje tere Shqiperine. Ja si ua përkruan Gjon Muzaka të bijve ritjen e Gjon Kastriotëve: “Dijeni që i gjyshi i Skënderbeut s’ kishte veç dy fshatra, Sinjën dhe Gardhin e Poshtme (Hopf 301); i bir’ i tij Gjon Kastrioti u-bé Zot i Matit (Hopf 298, 301); i bir’ i tij Skënderbeu, passi mori Matin, shtetin aterór, u-bé Zot i Krujës, të cilën s’ e kish i ati (Hopf, 299); dhe pastaj u-bé Zot i Dibres, i Brinjës, domethënë Rondecit, Tomonishtës, Misicë dhe Krahines Guonimi gjer në det” (Hopf 298-9). Dhe ja me ç’ menyre: “Dhe pak kohe passí u-bé kryegjenerel i princiçerve të Shqiperise, pati nér mënt të bëhet zot i tere vendit; u rëmbeu Bálsheve shtetin, që ish midis Krujës dhe Leshit, domethënë Misine; i rëmbeu Moisi Komnén Thopise Dibren; na rembeu dhe neve Tomonishten, domethënë Myzeqén’ e Vogel, kur vdiq im-atë; e gjithashtu u rëmbeu krahinat e Kommit e te Rondecit disá princiçerve të tjere, të cilet s’ kishin ç’ të bënin, se aý kishte ne dore ushterine, dhe Turku na rrinte mi koke më çdo orë; dhe shpresa iu shtua ca më teper, kur Papa Pius II deshi te bente kryqesaten; po passí vdiq Papa i siperthënë, nisi t’ a humbase atë shpresa, dhe më në funt Turku na i mori edhe neve edhe ati te gjitha, se keshtu i pëlqeu Perendise për mëkatet tona, (Hopf 299-300). Gjetke Gjon Muzaka na thotë: “Dhe e-ëma e Skënderbeut quhej Zonja Voisava Tripalda dhe ishte nga der’ e mirë”

(Hopf 301), me fjalë te tjera e-ëma ishte nga një oxhák m' i mirë se i atí. Divorcin e Karoll Muza-kë Thopise e pershkruan kështu: “Edhe ju thoni që Skënderbeu e ndau Princin Karoll Muzakë Thopine nga Zanifina Muzaken, pa marre në sy as Perëndi, as gjë tjater, as bijtë që kishin dhe ia dha së motres Zonjës Mamice e cila me té bëri kater bij meshkuj dhe dy vajza; mëshkujtë u-bëne që te gjithë Turq” (Hopf 298), domethënë edhe këtu Skënderbeu e gjeti nga Perëndia dhe nga Turku. Po ka dhe më: Zanfina e divorcuar marrtohet me Moisine, i cili hidhet nga ana e Turqve dhe i bie Skënderbeut, që t' i marre gjakun e së shoqes dhe të fitonjë Dibren e rëmbyer! (Hopf 300, 302). Sikur e degjojmë këtu Gjon Muzaken të thotë, si Shqiptar i kulluar: “Amá sa bukur ia bëri Zanfina me Moisine!” Sidó që te jetë, ketó arrijnë per te provuar që Gjon Muzaka, jo i paáneshme, po eshtë dhe armik i Skënderbeut, dhe deshmimi i tij eshtë pak a shumë i dyshimtë. Nga ana tjater, doreshkrimi i Muzakes eshtë me te vertét i çmuar nga dy pikepamje te tjera, e para se jep informata per princet e Shqiperise me gjenealogjite dhe principatat e tyre, dhe e dyta se heth një drite sinistre mi rethimin e Skënderbeut: Kúsh e di ç' intriga dhe komplotë bente Zanfina që e ndau Skënderbeu nga i shoqi i pare; kúsh e di ç' pasbesira dhe tradhësira benin “*princet e tjere*” që ushtrengua Skënderbeu t' u aneksonte principatat!

Nga Barleti dime qe i duall tradhetore dhe rebele gjenerali m' i mire Moisiu dhe i nipi i dashur Hamza; Biemmi e shton listen me një nip tjater, Gjerq Stres Balshen, dhe me një komplót te shëmtuar te ca príncerve qe s' u-muar vesh cilet ishin; Muzaka i ve kapakun kur na thote se qe te kater bijt' e Mamices dhe me duzina príncer te tjere, Gege e Toske, u-kthyene Muhamedane dhe natyrish leftuan kunder atdheut te tyre. Dhe ketu s' duhet harruar qe Gjon Muzaka ishte lule përpara te tjéreve, se ky te paken qendrój nga ana e Skenderbeut gjer ne funt, dhe leftoj kunder Turqve, edhe pas vdekjes se tij. Si Muzaka, qene pothua te gjithe te *miret dhe besniket*. Aý vete na thote: "Edhe disá bij te ketyre príncerve leftonin nene kumanden e Skenderbeut *aqe per te mesuar mjeshterin' e luf-tes sa dhe per te mprojtur shtetet e tyre*" (1).

1.—Poi fecero consiglio detti Signori d' Albania (il Signor Arainiti Comnino, il Signor Coico Bassa, il Signor Nicoló e Paulo Ducaguino, il Signor Ginno Musachi mio padre, il Signor Andrea Thopia, il Signor Pietro Spani) in Alessio; chi ce andó personalmente e chi ce mandó suoi substituti, talché il detto Scanderbegh fú creato e fatto lor Capitano in Albania, e ciascuni contribuiva de gente e de denari pro rata, et anco alcuni figlioli de quelli signori militavano sotto de lui si per imprender la guerra, come anco per difendere loro stati; per ossere detto Signor pratico alla guerra e valente, fú fatto Capitano et ogn' uno l' obsdeva.— Hopf, Giovanni Musachi, f. 274-75.

Natyríshjt posá e mesonin mjeshterine, a híqeshin me nj' ane dhe shikonin punen e tyre, a i kthenin armët kunder ustájt! Me te ketije shoke leftój Skenderbeu njezét e kater vjet kunder mizerive turke, nje mjerim, i cili i rrit ne syt' e historianit mé teper se çdo gjë tjater. Nga kjo pikepamje doreshkrimi i Muzakes eshte me te vertete nje "margaritár", ashtu si e quan Dr. Hahn-i, i cili e komentón, e shpjegón dhe e bisedón gjer' e gjate ne libren e tij "*Udhetime neper krahinat e Drinit dhe Vardarit*" (1). Nga te tjerat, s' ka nonjé vlerë te pazakóneshme dhe nuke marr dot vesh persé Dr. Hahn-i e kap si drasë shpetimi per te shpetuar nga pellku i kronologjive te koklavitura dhe i verses se paçkoqur te Skenderbeut. Sa per ketó, Gjon Muzaika s' ben tjater veç kopion gabimet e Barletit: "Skenderbeu vdiq me 1466—*gabim i Barletit*—, me 4 te Dhjetorit—*gabim i Muzakes, i kopiar likshet nga Barleti* (2)—, rrojti 23 vjet passi u-bé

1).—*Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, von Johann Georg von Hahn, e botuar ne Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Vell. 16, f. 84-130, Viena 1869.*

Hopf-i, i cili e zbuloj dorëshkrimin e Muzakes, e bisedón ne nje artikull, te botuar ne *Monatsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften*, 1864, f. 193-197, dhe ne *Chroniques Gréco-Romanes, Introduction XXXIII—XXXV*, Berlin 1873.

2).—Muzaka merr daten e kurorëzimit te Skenderbeut per te vdekjes se tij: "*quarto kalend. Decemb.*"

i Krishtere —*hequr nga Barleti*—, dhe kur ardhë
ishte afró 40 vjetsh—*hequr nga Barleti*—, kështu
që rrojti afró 63 vjet—*marre nga Barleti*—; lufta
e paprere e Turkut me Skënderbene mbajti afró
24 vjet”—*marre nga Barleti* (1). Dhe kopion
Barletin aqë verberisht sa s' qendrón një minute të
mejtohet qysh ish e mundur për Skënderbene të
kete rrojtur 23 vjet, passí u-kthyte i Krishtere, e
të kete leftuar kunder Turqve afró 24 vjet pa pre-
re! Po Gjon Muzaka eshtë aqë i forte në kronologjite
sa gabohet edhe në motin kur iku aý vete nga
Shqipëria. Na thotë që u-hoth në Itali, *passí ra*
Shkodra, afró më 1476, kur ky qytét ra në duar
të Turqve më 1479 (2).

(Barleti, L. XIII, f. 372, Zagabria 1743), të cilën nga
padija e kujtón per 4 Dhjetór, kur ajó eshtë 28 Nentór.

1).—“Il Signor Scanderbeg morse nell’ anno 1466
alli quattro de decembre, visse anni 23, dopo ché rit-
ornò a farse christiano, e quando venne, era de circa
anni 40, si ché visse circa anni sissanta tre; durò la
guerra continua del Turco col Signor Scanderbeg circ.
anni 24.”—Hopf, f. 299.—Përqás-i këtò me Barletin L.
XIII, f. 372. “Animumque suum Deo maximo tradens
16 kalend. Februarias, Anno Domini, MCCCCLXVI
—(*domethene më 17 te Jenarit, 1466 pas Krishtit*)
extermum diem suum obiit. Fertur igitur Scander-
begum 63 annos natus, 24 sui imperii anno e vita mig-
rasse. Auguratus est autem Scanderbegus prima aus-
picio imperii sui quarto kalend. Decemb. anno ejus-
dem Domini M C C C X L III” (28 Nentór, 1443).

2).—“Ma il detto Turco fando poi pace con Ve-

VII.—Mé ne funt kemi arshivat e Vatikanit, te Republikave te Venetise e te Raguzes, te mbretive te Nápolit e te Hungarise, dhe te dukáteve te Millanit e te Burgonjes, me te cilat kishte marrédhénie diplomatike Shqipëria ne kohen e Kastriotëve. Ne ketó munt te shtojme manastirin e Hilandarit ne Mal te Shënjte ku një Rus (1) gjeti dy dokumente per Gjon Kastriotin dhe te bijte. Nga ketó arshiva kanë hequr lajma lartesisht rendesore per historin' e Skënderbeut historiane dhe savante si Rinaldi (2), Farlati (3), Hopf (4), Hahn (5), Romanini (6), Thalloczy dhe Jirecek (7), Pisko (8) e te tjere, po vepra e tyre duhet vazduar. Historia kritike e Skënderbeut s' munt te shkruhet gjer sa te shoshiten ploterisht ketó arshiva. Per shembell, dokumenta te gjétura ne arshivat e Millanit e te Venetise provojne pa lënë as pike dyshimi që Skënderbeu nuke vdiq as me 1466, si na thote Barleti, as me 1467, si na thone pothua gjithe historianët e tjere, po me 1468, si na thote historiani bizantin Franz.

netiani, quando li donaro Scutari, non me volsero comprendere in quella, com' ho detto, anzi promisero, in lor mano venisse; talché de questo da alcuni gentiluomini de Durazzo fui avvisato, che subito fugisse. Fui costretto allora travestirmi de notte; diconosciuto andai in una barca, qual per sorte era per partire non sapendo ch' io fosse, me passò in queste parti, e fù nell' 1476 in circa, e così anco quell' altri Signori d' Albania

chí fuggí e chí se fé Turco; il tutto andó in roina."—
Hopf, f. 276.

1).—Grigorovich, Očerk Puteshestvia po Evrope-
iskoj Turcii, p. 2, f. 47, Moske 1877.

2).—Rinaldi, Annales Ecclesiastici, Vell. IX dhe X,
Lucae 1752.

3).—Daniel Farlati, Illyricum Sacrum, Veneti
1817.

4).—Charles Hopf, Chroniques Gréco-Romanes,
dhe Ersch-Gruber's Encyclopadie, Vell. 86, Leipzig
1842.

5).—Hahn, Reise, Denkschriften, Vell. 15, 16.

6).—S. Romanin, Storia Documentata di Venezia,
Vell. IV, 1855.

7).—Thalloczy und Jireček, Zwei Urkunden aus
Nordalbanien, botuar ne Archiv fur Slavische Philo-
logie, Vell. 21, f. 78-99, Berlin 1899.

8).—Pisko, Scanderbeg, veçanerisht ne Appendix.

KAPTINC I

LUFTA KUNDER TURQVE GJER NË KUVËNT TË LESHIT

1362-1444

Balsha I dhe çlirimi i Shqiperisë Veriore nga zgjedha sërbe, 1356.—Gjerq I Balsha dhe perandoria e tij, 1362-79.—Kthimi i Shqiperisë në Katholikizmë, 1250-1368.—Lúfterat e Básheve kunder Turqisë dhe Venetisë, 1383-1422.—Despotati i Nartes, Pjeter Losha, 1358-74, Gjin Bua Shpata, 1374-1400.—Beteja e Savres, 1385.—Beteja e Kosovës, 1389.—Çkaterimi i perandorise balshiane dhe i despotatit të Nartes, 1400-1422.—Stefán Çernoviçi, princ i Malit Zi, 1423.—Origjina e Kastrióteve.—Gjon Kastrioti, 1407-1442.—Kryengritja e Arianitit, 1436.—Zenevizet dhe kryenkritja e Gjirokastres, 1436.—Rrethimi i Beratit, 1438.—Kryengritja e dyte e Arianitit dhe e Zenevizeve, 1443.—Gjerq Kastrioti, rritja e tij në Turqi, hyrja e tij në Krujë dhe çlirimi i Shqiperisë nga zgjedha turke, 1410-1443.—Kurorzimi i Skenderbeut, 28 Nentór, 1443.—Kuvendi i Leshit, 1 Mars, 1444.

Per te kuptuar mire historin' e Skenderbeut duhet te hidhemi pake me prapa dhe te ckoqim

shkúrtazi shituaten e Shqiperise qe kur e shkele token e saj Turqit per heren e pare gjer ne Kuvént te Leshit.

Turqit nisne te zgjerojen ne Shqiperi, passi zaptuan Maqedonine dhe dermuani Serbet ne betejen e Marices me 1362. Ahene mbreteronte ne Shqiperi Balsha I. Shqiptaret posa kishin nisur luften e tyre te madhe per te shkundur zgjedhen e rende te Sérbeve. Pas vdekjes se Stefán Dushanit, Carit te Sérbi, me 1355, perandoria e tij e gjere u-ndá si thote nje kronikán bizantín, ne disá mijera copra qe u-dekkluar me vete prej prínceve feodale vendes, te cilet qene shtrenguar me parre t' a njihnin Carin serp si kryezót. Nje nga ketó cope ishte dhe Shkodra me krahinen e saj mi te cilien zoteronte Princ Balsha, nje Gege i kulluar nga fshati Balsh afer Shkodres, te cilin disá historiane janë munduar t' a nxierin nga race frènge. Balsha, me te vdekur Car Dushani, u-dekkluar me vete dhe mori titullin Balsha I. Me keté menyre e çlirój Shqiperine Veriore pertej Drinit, e cila kishte qene nene Serbet qe me 640. Po nuke ukënáq me kaqe. U-zgjat ne Mal te Zi nga veriu dhe, i ndihmuar prej te bijve Strasimirit, Gjergjit dhe Balshes e çlirój pothua tere Gegerine nga Serbet. Per te keputur çdo lidhje me Serbinë Balsha I dhe te bijte, qe ishin Orthodokse, u-kthyen katholike dyke hequr pas edhe nje shumice te madhe prej subjekteve te tyre. Idea prapa ke-

sáj levízjeje ishte të bashkohej Shqipëria aqë politikerisht, sa dhe fetarisht, dhe t' i kthente sytë prej Anadollit në Perëndim. Katholikizma ishte pothua shuar në Shqiperi nene Sërbet dhe nisi të ngjallej e të perhajej perserë më 1250 (1) si një protést kunder zoterimit të tyre. Gjerq I Balsha, i ndihmuar prej të vellézërve dhe prej disa princiçeve shqiptare, e mbaroj vepren e nisur prej plakut Balshe. Zaptójj Krujen, Dûresin, Beratin, Vlore, Kaninen, Gjirokastren dhe Kosturin; e zgjeroj mbreterin' e tij nga ana e lindjes gjer brenëda në Maqedoni, u-zgjat nga veriu në Dalmatë gjer në Selenik e Trau dhe ish i pari dhe i funtmi mbret shqiptar, që mbreteroj mi një perandori, e cila kishte brenda jo vetem tere Gegerine dhe Toskerine veç Çamerise, po edhe tere Malin e Zi, një pjesë të Bosnjës e të Herzegovinës, pothua gjysmën e Dalmatise, dhe një pjesë të madhe të

1).—Ketë mot u-kthyen krahinat e Pulatit, Arbenisë dhe Kandavise. Me të dy emrat e funtme qureshin viset midis lumit të Matit dhe Shkumbinit. Shtepia princore e Thopiale te Krujës e te Kaninës permendet si katholike që më 1208; e Muzakëve te Myzeqesë më 1318; e Mazarakeve te Çamerise, e Shpáteve te Nartës dhe e Zenevizeve te Gjirokastres më 1354; më 1368 Balshet e Shkodres i derguan Papes Urban V peshkopin Pjetër te Shvacit dhe u-pritne në pëqí të kishës katholike më 29 Janar, 1369; Altisferet e Danjës më 1414; Dukagjinet dhe Kastriotet ishin katholike më 1400 po nukë dimesa vjet më parë ishin kthyer.

Maqedonise, me fjale të tjera një Shqiperi, e cila ishte të pakën pese here m' e madhe se ajó e Konferences se Londres më 1913. Sa kohë rroj Gjerq **I Balsha** (1), i cili ngjalli perandorine iliriane, e improjti Shqiperinë nga shkeljet e húaja dhe prapsi me radhe Sérbet, Bosnjaket, Napolitanet, Bulgaret dhe Turqit. Passí dermój per heren e funtme mbretin e Bosnjes Stefán Tvarko në Berát, ukthye në kryeqytetin e tij Shkodër, ku vdiq në mes te triumfit më 1379.

Ishte koha e imperializmës shqiptare jo vetem në verí po edhé në juge. Pertéj Gjirokastres, ku mbaronte perandoria e Bálshave, niste depotati shqiptár i Nartes, i cili permblithte tere Çamerinë dhe zgjatej permës Etolisë dhe Akarnanisë gjer në zemer te Greqisë. Luftë e independencies kunder Sérbeve, dhe veçanërisht kunder Princit serp Thoma te Janines, e deklluarar në juge pas

1).—Gjon Muzaka u jep Bálsheve titullin *mbretit*: “Ré Balsha”. Shih Hopf, f. 281. Nga monedhat e tyre duket qe kishin titullin e *dukes*. Degrand-i përshkruan ne libren e tij mi Shqiperine Veriore një monedhe te Bálshave, e cila kishte nga njëra anë Shen-Laurentin me temjanicë ne dore te djathte dhe Ungjí. Ne te mëngjer; nga tjatra anë një helmë me kuroren dukale dhe permí té një koke ujku gojëhapur, me fjalët “D. GORGI. BALSA.” Shih A. Degrand, *Souvenirs de la Haute-Albanie*, f. 182 Paris 1901, dhe *Derniers de Balscha III par Francois Lenormant*, ne *Revue Numismatique, Nouvelle Série VI, Paris 1861*.

vdekjes se Car Dushanit Princi i Nartes Pjetër Losha Mazaraka dhe Princi i Angjellokastres etoliiane Pjetër Bua Shpata. Pas vdekjes se Pjetër Loshës më 1374, Gjin Bua Shpata, një burrë i hijeshme, dorembare dhe energjik zaptój despota-tin e Nartes. Pese vjet më vonë, pikerisht ne kohën kur kryezoti gege Gjerq I Balsha i dermonte Bosnjaket ne Banát, kryezoti çam Gjin Bua Shpata çkateroj përpara Nartes ushterit' e bashkúara te Sérbeve, te Grékeve dhe te Napolitaneve dhe e shiguroj despotatin e tij, mi te cilin mbreteroj gjersá vdiq më 1400. Mënyra me te cilën u-fitua bëteja e Nartes eshte për te venë re, se do t' a shohim te perseritet disá here prej Skenderbeut ne rrithimet e Krujës. Gjin Bua Shpata i la ushterite armike t' a rrethojnë kryeqytetin e tij dhe a y vete qendrój jashtë; passi u-lodhe kundershtaret nga rrithimi i gjate, nga goditjet e papritura se jashtmi dhe nga sulmat e te rrethuarve se bréndeshmi, u ra persiper si rrufë dhe e shoji fare ushterin' e tyre, nga e cila me-zi shpetoj një pakice e vogel, dhe, zuri rop kumandarin e saj Kryemjeshterin Heredia.

Po fati nukë u nenqeshi shumë kohe këtyre mbreterive shqiptare. Pas vdekjes se Gjerq Balshes ne veri dhe te Gjin Bua Shpates ne jugë, punet ndryshuan dhe Shqiperia nga ofenciva që kish marre, u-shtrengua te niste një lufte defensive për jetë dhe për vdekje nga te gjitha anët,

kunder Turqve nga lindja, kunder Sérbeve dhe Bosnjákeve nga veriu kunder Veneciáneve nga Peréndimi, kunder Franko-Napolitáneve nga juga. Shqiperia, po t' ishte e bashkuar, s' eshtë çudi as-pák që do të kishte qenë e zonja t' u bënte balle ketyre armiqve. Per fat të keq, kreret feodale shqiptare ne veri e ne juge, posá u-çliruan nga zgjedha e huaj, nisne te hahen e te leftojne midis tyre dhe keshtu armiqt' e jashtme gjetne rasjen te hyjne e t' a çkaterojnë Shqiperin' e çliruar.

Shqiptari e urrén zotin e huaj, po kjo nukë dó te thote që e dó zotin vendes. S' i pëlgén asnje fare zgjedhe, qoftë e rendë dhe me ngjyre armike, qoftë e lehtë dhe me ngjyre kombetare. Posá shkunt te parën, e quan per detyre te vervite dhe te dyten paditur që me ketë mënyrë e denón veten per një roberi tjater. Per çudí, edhe bashkimin e quan si një fare freri te padurúarshme, në te cilën e fut koken në oren e zeze te rezikut, dhe te cilën e merr nepër këmbë posá kthjellohet koha pakez. Keshu bashkimi i Shqiptáreve nene Balshen dhe Shpaten shkoj mi qielin e Shqiperise si një meteór i ndriçim pas furtunes dhe u-çduk, dyke lene një erresire më te thelle dhe një çkaterim më te plotte.

Me 1399, pesë vjet pas vdekjes se princit serp Thoma, Gjin Zenevizi i Gjirokastres zaptój Janinën, passi e mundi dhe e zuri rop princin e saj te ri Esau de Buondelmonte. Gjin Zenevizi e mbajti Janinën vetem një mot. Pas tij, i bir' i Gjin Bua

Shpates Maurik e zaptój me 1403 dhe e mbajti gjer me 1418, kur u-munt dhe u-vra prej princit Napolitán te Kefallonise Carlo Tocco, i cili me ndihmën e Grékeve zaptój tere despotatin e Nartes e te Janines.

Kater vjet më pastaj, perandoria balshiane, e shtypur në mes te Turqve, te Veneciáneve, te Sérbeve dhe te Bosnjákeve u-permbýs pothua e tere dhe u-copetua në mes te shkëlesve. Më 1385, ne kohe te Sulltán Muradit I një ushterí turke prej 40,000 ne-ne Vezirin Hajredín hyri nga Maqedonia ne Shqiperí dhe zaptój Kosturin dhe Beratin. Ne fushen e Savres, afer Elbasanit u-bé një beteje e madhe, ne te cilën u-munt dhe u-vra Balsha II, i velláj i Gjerq Balshes dhe i bir' i Balshes I. Me te shkuar Hajredín Pasha, Princest e Myzeqesë i dbuan Turqit nga Berati dhe nga Kosturi (1). Më 1389 Gjerq II Balsha, Theodór II Muzaka, Gjerq Kastrioti, stergjýsh i Skenderbeut, dhe disá princer Shqiptare te tjere u-bashkuan me kralin Lazar te Serbisë, i cili organizoj një kryqesate kunder Sulltán Muradit I. Ushteria kryqesore, e përbere prej Serbesh, Bullgaresh, Bosnjakesh, Shqiptaresh, Vlleshesh, Pollakesh dhe Hungarezesh u-perpóq me ushterine turke ne fushen e Kosovës. Ne keshi-

1).—Më 1389 Theodór II Muzaka permendet si Princ i Beratit dhe Stoja Muzaka si Princ i Kosturit. Shih Hopf, f. 532.

llen e luftes qe u-mbajt nene kryesin' e kralit Lazár, Gjerq Kastrioti kishte proponuar qe t' u bien Turqve naten, po ky proponím nuke u-pel-qye nga shkaku qe armiqte munt te shpetonin nga nje dishfate e plotte e te iknin me t' erret (1). U ranë pra diten dhe u-dermuani ploterisht prej Turqve. Midis te vrareve ishin Sulltán Muradi I vete dhe Theodor II Muzaka (2). Qe ketéj e tutje nisne lufterat e paprera midis Turqve dhe Shqiptarëve. Sulltán Bajazid Jillideremi, qe te çgjakesohej, i ra Shqiperise an' e mb' ane dhe me 1394-1396 e zap-tój pothua te tere qe ne Gjinokastrë gjer ne Shkodër

1).—“Im feindlichen Kriegsrath war der Vorschlag, den Feind waerend der Nacht anzugreifen, von Georg Castriota aus dem uebermuethigen Grunde verworfen worden, dass die Nacht die Flucht der Feinde beguenstigend, sie ihrer gaenzlichen Niederlage entzihen koenne.”—*Hammer-Purgstall, Geschichete des Osmanischen Reisches*, Vell. I, L. V. f. 177, ed. Pesth, 1840. Kjo ngjarje historike arrin per te provuar sa mik i se vertetes eshte Gjon Muzaka kur na thote qe Pal Kastrioti kishte vetem dy fshatra dhe le te nene-kuptohet qe Skenderbeu ishte nga nje der' e vogel. Sikur t' ish e vertete kjo, qysh eshte e mundur qe nje Gjerq Kastriót historik te merrte pjesë ne keshillen e luftes se kryqesoreve ne fushe te Kosoves prane Gjerq II Balshes dhe Theodór II Muzakes e te bente proponeime per menyren me te cilen munt te fitohej beteja? Per çudí, keté Gjerq Kastriót te Kosoves s' e permett as Fallmerayer-i, as Hahn-i, as Hopf-i as Pisko-ja.

2).—“Ma Lazaro Dispoto de Servia e Marco Re de

e qe ne Kostur gjer ne Dures (1). Pas motit 1402, kur Sulltán Bajazidi u-munt dhe u-zu rop prej Timurlengut, Shqiptaret u-ngritne perserí. Gjin Zenevizi e mori prape Gjinokastren; Andrea Muza-ka Devollin dhe Myzeqene; Nitika Thopia Krujen; Balshet dhe princet e tjere i qeruan Turqit nga vi-set e tyre. Balsha III, i funtmi i kesáj dinastie te shkelqyer, passí e mundi Evrenós Pashen me 1410, u-ngaterua me Venetine, e cila i dekllarój lufte, u-vu ne mes dy zjarresh, u-munt dhe vdiq me 1422, passí humbi pothua tere mbreterin' e tij. Venetia zaptoj Dúresin, Leshin, Ulqinin, Tivarin, Drishtin, dhe Shkodren. Turqit, nene Sulltán Mehmedin I, zapuan me 1415 Krujen, Vloren me 1417,

Bulgaria e Theodoro Mosachi secondo genito de nostra cosa et altri signori d' Albania uniti insieme vennero alla battaglia (de cossovo), e fur rotti i christiani, e ce morse il predicto Theodoro che portava seco grossa bonda d' Albanesi.—Hopf, Muzaka, f. 273.

1).—“Per il che incominciaro le continue guerre de' Turchi in Albania, nelle quali ce morsero de' molti Signori e gentilhuomini; e mancando il valor dell'i sopradetti, mancorno anco li stati, e se perse la città de Croya in tempo de Baicete primo (Bajazid I) de queste nome, e dapoi la Velona, benche sempre ce defendeamo; ma la forza del Turco sempre cresceva, e le nostre diminuivano. Il Signor Andrea mio avo fu spos-seduto in quel impeto de Baycete da una parte del Devoli e della Musachia, le quali pure le ricuperó. Il resto del stato non lo perse mai”.—Hopf, Muzaka, f. 273.

dhe Kaninen më 1420, të cilat i humpnë prapë më nonjë tjater kryengritje nukë dihet kur. Si vdiq Balsha III, një kusherë i tij i larkmë, Princi Stefán Çernoviç, i cili e trashegój, s' kishte në dore veç Malin e Zi, pa Ulqinin e Tivarin, dhe u-vendós në Xhabják afer lumit Moraça; një tjater kusherë i tij, Pal Stres Balsha mori krahinen midis Krujës dhe Leshit. Kështu, një mot passí hipi në fron të Turqise Sulltán Muradi II, u-shua kryevija e dinastisë balshiane me perandorinë që krijoj po jo pa lënë gjyrmë. Perkunder, se jo vetem i dha Shqipërisë dy çlironjes, të shkelqyer, si Balshen I dhe Gjergjin' e I, që zgjuan në zemer të kombit spiriten e independencies, ndjenjen e forces se bashkimit dhe shijen e lirisë kombëtare, po i lane si trashegim dhe Kishën Katholike, e cila i solli mprojtjen e Papës dhe përkrahjen e fuqive Katholike të Perëndimit, mi të cilat u-pshtet më vonë Skëndebeu për të nisur fushaten e tij të paharuarshme.

Me katastrofen e Bálshëve u-dûk sikur Shqipëria u-coptua perfunderisht midis Turqise dhe Venetise. Ketë pershtypje e forconte trakteti i bëre në mes të ketyre fuqive më 1408, pas të cilët Venetia pengohej t' i paguante Turqise harâç për viset shqiptare që mbante anes detit. Të tradhetuar me ketë menyre, Shqiptaret s' kishin veç t' i únjet shin fatit dhe të mérreshin vesh me Turqit me konditat më te mira që muntnin të çkeputnin. S' kishin veç të njihnin siperaninë turke, të pagu-

anin harac dhe te limeshin te qete me nje fare autonomie te brendeshme. Ket e cap u-keshillonte forca e rasjeve; po natyra e tyre kryelarte i ndalonte t' i jipnin armet pa u-matur dhe pa leftuar ne fushet e nderit gjer sa t' u thyhej shpata dhe t' u mpihej forca e kundershtimit.

Fuqia turke shtohej sa vente po arrinte kulmin e saj; perandoria bizantine me-zi merrte fryme; Serbia ishte e caluar; Bullgaria ishte e shtypur; Maqedonia dhe Greqia veriore ishin shkelur, po Shqiperia e vogel, e copetuar, e paorganizuar si gjithenje dhe posa e dale nga nje rrebesh, po qendronte e armatisur qe te priste nje rrebesh tjater me te tmerruar dhe te kontestonte cap per cap shkeljen e tokes qe i kishte mbetur. Gjer ne ket e kohet Turqit, me duarte te zena gjetke, s' patne kohet t'a pasonin seriozisht ngadhenimin e Shqiperise, nofta dyke pandehur qe e kishin ne dore, posa ua falte terthori trakteti me Venetine. Po nga falja e traktetit me nyja gjer te marrja e vendit me arme kishte nje grop qe u-deshne shtatedhjet vjet e ca qe te kaperxehej, dhe gropi mbeti prape e hapur dhe s' u-mbyll kurre ploterisht. Ket fakt e cpro-vuan Turqit ne ket shekull dhe patne rasjen t' a shtudiojne me nego shekuj me radhe pastaj.

Parethenia e luftes se Shqiperise kunder Turqise per jet e per vdekje po arrinte ne mest me 1421, kur Sultani Muradi II, 18 vjetsh trim, nje-

shi shpaten e Osmanit. Ishte një luftë inegale në mes të një Goliathi të tmeruar, të ushqyer mire, dhe t' armatisur rende nga njera anë, dhe të një Davidi të vogël, të pa ngrënë, të reçkosur me një hobë ne dore nga tjatra. Lufta pa shpresë, të cilën cildidó tjater do t' a kishte lënë si të humbur. Po Shqiptari jo. Kur kombe të tjere më të forte, më të medhénj, më të organizuar u-perfshinë prej Turqve me një lehtësi çnderónjese, Shqiptaret leftuan pa prerë që më 1385 gjer më 1479, pothua një shekull të tere, mprojtin independenceen e atdheut dhe nderin e ármëve të tyre kunder Sulltaneve më të tmerruar, që ka nxjerë Turqia, me një trimeri dhe me një perseverance të pathyer, që s' kane shoqë ne histori te botes dhe që gjenden vetëm ne legjendat trimerore të vigandëve prehistorike.

Kur u-permbysnë Balshet dhe Shpatet, të tjerë princë shqiptarë zune vëndin e tyre, kapnë flámurin e lirisë që u ra nga dora, dhe u-radhitnë që t' u bejne balle súlmave turke. Më te shenuarit prej ketyre ishin Gjon Kastrioti, princ i Krujës, i Matit dhe i Vumenishtit ne veri, dhe Arianit Komén Thopia Golemi, princ i Kaninës, i Himares, i Çermenikes dhe i Shpatit ne Jugë (1). Kufiret

1).—Principaten e Arianitit e pershkruan Barleti keshtu: “Nam a flumine Aoo, sive Aeante, licet ei-incolae aliud superindiderint nomen, Vavissam appellantes, ad finum usque Ambratium fere per oinnen imperium ejus extendebar” (L. II, f. 34). Gjetke

e principátave të tyre Laoniku i pershkruan kesh-tú: Nisnin që nga principata e Stefanit, të birit të Sandalit, në verí dhe arrinin gjer në Gjirokastër ne jugë (1). Nga juga kufiret janë të çkóqura, po nga veriu dhe nga lindja? Cili ishte ky Stefán, i bir' i Sandalit? Per fat të mire, kronikani i Raguzes Luccari na ndriçón mi pikën e funtme, se prej tij mesojme që ky Stefán, i bir' i Sandál Hraniçit, ishte Voivode i Chelm-it, Novipazarit të sotmë. Influенca e Gjon Kastriotit, pra kaperxente Drinin e Zi dhe arrinte gjer ne burimet e Drinit

(L. XIII, f. 364) shton që kishte dhe disá krahina afer Elbasanit. Biemmi e quan "Signore della Canina provincia dell' Albania inferiore" (L. I, f. 30). Laoniku e pershkruan: "pleraque maritima erat" (L. V. f. 248). Muzaka, nofta nga shkaku që e dó Kaninë dhe Vloren për veten e tij, hesht për viset që kish Arianiti anes detit perketéj Viosës dhe e heth pertéj Devollit: "Il Signor Arianiti Comnino fù Signore de una parte de Macedonia, cioè del paese de Cerminicha, e del de Mochina e di Spatennia stendendo per fin al fiume de Devoli, che divide il paese nostro del suo ch' è confine" (Hopf, f. 299), Hahn-i dhe Hopf-i, të cilet s' e kishin kenduar Biemmin, hedhin më nj' ane deshmimin e Barletit e te Laonikut dhe vene pas Muzakes sa për principaten e Arianitit (Shih Hahn, Reis, vell. 16, f. 109-114 dhe Hopf, f. 535). Që Barleti dhe Laoniku nukë gabohen provohet nga Biemmi, i cili pas Tivárasit e ve Arianitin ne Kaninë, një qytét që s' e permént si kryeqytét té tij as Barleti, as Laoniku, dhe që s' munt t' a kete parë ne enderr Biemmi.

1).—Laonicus, L. V, f. 248.

te Bardhe dhe Moraçes, ne veri te Kosoves. Taní, dyké hequr një vije përaferishte që prej Parges, te cilën e mûare Venecianet me 1401, gjer ne Kostúr. te cilin e mûare Turqit pas motit 1389, s' andejmi ne liqén te Prespes dhe te Ohrise⁽¹⁾, dhe nga liqeni i Ohrise pak përtëj Drinit nga ana e lindjes e drejt përmés Kosoves ne Novipazár, s' andejmi dyke marre brenda Malin e Zi te sotme dhe dyke mbajtur ment që Shkodra, Tivari, Ulqini, Leshi, dhe Dûresi ishin nene zoterim te Venetise, munt te kemi një idë te per gjitheshme te Shqiperise, mi te cilën zgjatej influenca e Gjon Kastriotit dhe e Arianitit. Nga ana tjater, nukë duhet harruar që përbrenda ketyre kufireve te Shqiperise kishte disa princer te medhénj e te vegjel, me vete krejt a per gjysme, te cilet e njihnin Gjon Kastriotin ne veri dhe Arianitin ne juge, te pakë, si te parin midis shókeve, dhe te shumën, si kryekumandar te ushterive aliate.

Dinastia e Thopíave, e ndare me dy dega kryesore, kishte influence që nga Dûresi gjer ne Nartë, e që nga Kruja gjer ne liqén te Ohrise ne veri te Devollit. Renjen e kishte nga Laberia. Dega e Krujes dhe e Dûresit mbante vetem llagapin *Thopia*; dega e Kanines, e Çermenikes dhe Shpatit

1).—Ohria, mi te cilën mbrereronin princi shqiptar nga shtepia Gropa ra ne duar te Turqve pas betejes se Kosoves, 1389, ne kohë te Sultán Bajazidit I.

shtonte llagapet *Komnén Golem*. Stërgjysher të ketyre dy dégeve përmenden që ne krye të shekullit të trembedhjetë. Dega e pare ishte e lidhur me anë marrtese me shtepine mbretërore frënge Bourbon-Anjou të Nápolit; dega e dyte me shtepine perandorake të Komnéneve të Stambollit. M' i dëgjúari nga dega e pare ishte Karóll Thopia, i bir' i Andrea Thopise dhe i një princeshe angjevine të Nápolit, Princ i Shqipërisë, Zot i Krujës dhe i Dúresit ne kohe të Balshes I dhe Gjergjit I; i cili më 1358 e mundi dhe e vau Nikefór II Orsinin, kryezotin e Epirit dhe Thesalise, ne betejen e lumi, Akelloos (Aspropótamos); rindertój fortësat e Krujës e të Petrelles; u-zu me Gjergjin I Balshen dhe Balshen II, të cilet i rembyen Krujen dhe Dúresin; pastaj u-pajtua me tá, u-martua me Voisavën, të bijen e Balshes I, dhe ishte aliat i tyre; vdiq ne Jenár 1388 (1). M' i dëgjúari nga de-

1).—Ne Manastirin e Shën Yoán Vlladimirit, afër Elbasanit, ka një pershkerim latinisht, gërqisht dhe sllavisht, me anen e të cilit bëhet e njohur që Karoll Thopia e rindertój që nga themelia më 1381. Nga permí shkrimi gërqisht merret vesh që llagapi i tyre ishte *Thopia* (me *th* e me aksentin ne *i*). Ketú Karoll Thopia quhet “*primus de domo Franciae*” dhe armët e tij janë një luán i kurorezuar (Shih Hahn, Albanische Studien, I, f. 120, Jena 1854). Gjon Muzaka e pershkruan keshtu lidhjen e Thopiale me Angjevinet e Nápolit: “Et anco sappiate ch’ il Ré Roberto quale fù

ga e Kanines është koheshoku dhe vjehri i Skënderbeut, Arianít Thopia Komnén Golemi, i cili fitoj fame me lúfterat që bëri kunder Sulltán Mehmedit I dhe Sulltán Muradit II. Në kohet e vjetra principata e Arianítëve zgjatej gjer brenda në Maqedoni, se në shékullin e trembedhjete përmendet një Komnén shqiptár si Princ' i Prespës.

Emri i Kastrióteve del në shesh per heren e parë më 1368, kur një Kastriot permendet si kapetan i Kanines (1). Më 1389, si pamë më siper, princejt e kesaj shtepie ishin në një radhe me prin-

Ré de Napoli, mandó ad marito una sua bastarda al Principe della Morea, et essendo per la fortuna menata in detta città de Durazzo, là stette alcuni giorni di modo ch' il Signor Andrea se n' innamoró de detta città de Durazzo, là stetta alcuni giorni di modo ch' il Signor Andrea se n' innamoró de detta Signora e lei de lui, li quali furon d' accordo d' accasarse insieme, e cossí fecero e fero due figlioli; il primo hebbe nome il Signor Carlo, e l' altro Signor Giorgio. E per spatio de tempo il Ré Roberto convitó sua figliola e suo genero in Napoli, e poi, che foro in suo potero, li fece ambidue morire per l' atto fatto, e li detti' suoi figlioli' fuggirno indietro al lor paese (Hopf 297-298). Disá e shkrúajne llagapin e tyre *Theopia* dhe *Theopea*. Barleti gabohet kur e quan Karoll Thopine *themeltár* te Krujës, se kjó fortesë permendet prej Akropolitit më 1250 (Acropolita, f. 98, Bonn).

1).—Në Vlore mbreteronte më 1350-1363 i kunati i Car Dushanit, Princ Iván Komnén Aseni, i vellajt i

cet e pare te Shqiperise, se nje Gjerq Kastriot merr pjesë dhe bën proponime në keshillen e luftes përpara betejes se Kosovës. Me 1407 përmendet Gjon Kastrioti në arshivat e Venetise, dhe me 1421 Gjerq Kastrioti në një dokumént të manastirit te Hilandarit, në Mal të Shenjte.

Barleti na thotë që Gjon Kastrioti ishte nga një shtëpi e vjetër e Matit, të cilën e quan latinisht *Aemathia* (1), dhe s' vete më tutje; Gjon Muzaka na shpie gjer tek i ati, që e quan Pal dhe shton që ky s' kish veç dy fshatra, Sinjen dhe Gardhin e

Carines Helena te Serbise dhe i Carit te Bullgarise, dhe me 1366-1368 i biri Aleksander, të cilin e dboj nga Vlora dhe nga Kanina Gjerq I Balsha. Me 1368 Princ Aleksandri bën një aplikatë ne Republikën e Raguzes që te qaset si qytetár i saj i nderit. Aplikaten dhe bene që bën e vertetojnë ketá deshmore: “*Prodán Voevoda, dhe Mikleúsh kapedani i Vlores, Branillo dhe kapedani i Kanines Kastriót.*” Mi keté dokumént, që eshte shkruar allavíshët dhe ndodhet në arshivat e Raguzes, bazohet Hopf-i, kur i jep Skenderbeut një ster-gjýsh me emrin Branillo Kastriot (f. 533), në të cilin gabohet, se Branillo-ja dhe Kastrioti janë dy njerëz te veçantë. Shih Thalloczy und Jireček, Zwei Urkunden aus Nordalbanien.

1).—“Neque omnem avorum ejus seriem prescribere in animo est, illud unum attigisse contentus ero auctores gentis Castriotae ex *Aemathia* nobili ortu fluxisse, imperitasseque pari gloria, fortunaque in Epiro.” Barleti, L. I. f. 1.

Poshtme, midís Matit e Dibres (1); Hopf-i dhe Hahn-i e shtyjnë gjenealogjin' e tij gjer tek i gjyshi. me emrin sllav *Branillo* dhe atjé gabohen, sikunder provohet nga dokumenti mi te cilin bazohen (2); nga ky “*Branillo Kastriót*”, i çpikur gabimisht, dhe nga një fraze e kronikanit bizantín Spandugino (3), Hopf-i dhe Hahn-i besojnë që

1).—“Sappiate com’ l’ avo del Signor Scanderbeg se chiamo Signor Paulo Castrioto, e non hebbe piú de due casali nominati Signa e Gardi-ipostesi; e de questo Signor Paulo nacque il Signor Giovanni Castrioto, lo quale se fece Signor della Matia, e de questo nacque il Signor Scanderbeg.” Hopf, 301.

2).—Shih shenimin mé sipér per Kastriotin e Kanines; Hopf, f. 533; Hahn, Reise, vell. 16, f. 115-121; perqás-i me Thalloczy und Jireček, Zwei Urkunden aus Nordalbanien.

3).—“Scanderbeg, huomo valoroso della persona, il qual essendo per natione Serviano.” Francesco Sansovino, Spandugino, f. 201; dhe Hopf, Spandugino, f. 334: “Scanderbeg huomo valente e per natura Serviano.” Ky kronikán bizantín Spandugino (Spandolitio, osé Spandoni) shkroj një libre mi Turqit, e cila u-botua prej Sansovino’ s ne një vellim me historin’ e Skenderbeut prej Anonimit me 1564. Doreshkrimi i Spandonit qe botón Hopf-i eshte shkruar me 1535. Tani, para se te besojmë një historián per ató qe thote, duhet te shikojmë nga ç’ burím i hoqi lajmat qe na jep. Spandoni shkruán vetem disá radhe per Skenderbene dhe nga ketó merret vesh lehte qe burimi prej te cilit i hoqi ishte Barleti me Anonimin. Per shembell,

Kastriotet qene sllave të shqiptarizuar dhe me një lehtesi të çudicime i venë vulen e tyre prej savantesh një legjente të pa themelte. Hahn-i, per të mbytur ca dyshime që ka mi ketë hipoteze dhe per të shpjeguar qysh Kastriotet kishin të drejta mi Krujen, dhe qysh këtë “sllave” të shqiptarizuar nga një der’ e vogël vihen në krye të princiçeve shqiptare të kulluar nga dyer te vjetra, na thote që i ati i Gjon Kastriotit, të cilin Gjon Muzaka e quan Pal, ishte Kostandini, i cili u-marrtua me Helenen, të bijen e Karoll Thopise, dhe i cili mbreterojt në Kruje me 1395-1401; keshtu, nga kjó lidhje me shtepin’ e vjeter te Thopiale, Kastriotet forcuan pozitat e tyre në Shqiperi, dhe Skenderbeu del stërnip’ i Karoll Thopise nga vija femrore (1) Hopf-i ketë Kostandín te Krujes na e tregón jo si t’ atin, po si te vellan’ e Gjon Kastriotit (2). Mé

Spandoni na thote që Sulltán Muradi II vdiq përpara Krujes dhe na tregón legjenden e shpates që i dergoj Skenderbeu Sulltán Mehmedit II. Që te dyja ketó i ka marre nga Barleti dhe anonimi. Edhe sllavesin’ e Skenderbeut e ka hequr nga e-ëma Viosava Polloga dhe nga Aemathia e Barletit dhe Anonimit, të cilën e kujton per Maqedonine sllave, dhe s’ eshtë as i pari as i funtmi që genjehet me ketë emer, sikunder do te shohim më tutje. Ndryshe e levdón Skenderbene, per të cilin shkruan: “Era tonta la virtù militare ch’ in lui regnava, che non se patria narrare, il qual fece mirabil cose contro Turchi.”

1).—Shih Hahn Reise, vell. 16, f. 115-121.

2).—Shih Hopf, 533.

ne funt, provohet qe ky Kostandín s' qé nga shtepia e Kastrióteve, po nga e Bálshëve (1), dhe ahere tere argumenti i Hahn-it bie prej vetiu, dhe mbetet per te shpjeguar qysh Kastriotet, “*ketá princer te vegjel te Sinjës dhe nga renje e huaj*”, fituan kryesin’ e feodáleve Shqiptarë. Pisko-ja (f.7) dhe Fallmerayer-i (vell. 9, f. 4) janë te mendjes qe legjenda e sllavesise se Kastrióteve e ka rënjen tek Princesha Viosava e Pollogut (afer Shkupit) me te cilën u-marrtua Gjon Kastrioti. Po Fallmerayer-i (vell. 9, f. 21) ve gjishtin ne plage kur na thote qe *Aemathia* e Barletit ka qene qe nga koha e tij gjer sot një burim lajthimesh, se me ketë emer quhej ne kohet e vjetra Maqedonia jugore dhe shpesh tere Maqedonia. Spandoni, Lavadin-i (2), Paganel-i (3), e me dyzina te tjere janë genjyer

1).—Ky Kostandín ish i bir’ i Gjerq I Balshës dhe Theodores, ish-murgeshës Xenia; u-vra ne Dures prej Veneciáneve më 1402 nuke dihet qysh e persé. Shih Zwei Urkunden.

2).—“Les autheurs de la lignée des Castriots tiennent leur noble source d’ Aemathie, et (comme certains adoustant) de Vumenestie, qui fait portion de Macédoine, ayans jadis régné en Epire avec non moins de gloire que prospérité.” Lavardin, L. I, k. I, f. 2.

Perqás me ketë Dimiter Frëngun, kap. I, f. 1: “Il Signor D. Giovanni Castrioto fu quello che signoréggiò quella parte dell’ Albania, *la quella si chiama ancora oggi Emathia & Vumenestia.*”

3).—“Jean Castriota d’ une antique e vaillante

nga ky emer, dhe kane kujtuar qe Kastriotet e kane patur rjenjen nga Maqedonia sllave. Qe Barleti flet per Matin dhe jo per Maqedonine s' duhet as biseduar. Per shembell, Krujen e ve "in campus Aemathiae", gjith ashtu dhe Petralben, dhe lumin e Matit e quan *Aemathus* (1). Me ne funt, nuke duhet harruar qe, sikur te kish nje pike vertetesie per sllavesin' e Kastrioteve, Gjon Muzaka, i cili s' le gjue pa thene, nuke do te kishte heshtur mi ket pike. Perkunder, do t' a kishte krisur me te kater anet.

Thalloczy dhe Jirecek-u e quajne *pralle* sllavesin' e Kastrioteve (2) dhe shtojne qe llagapi i tyre eshte bizantin, dhe tregon qe e kishin rjenjen nga nje fshat, i quajtur *Kastrí* (me aksentin ne i). Llagapet gjerqishte te princerve shqiptare t' asaj kohë nuke jane nje gjue e pazakoneshme, nga shkaku i zoterimit te gjate bizantin. Emerat Arianit,

race originaire d' Emathie, en basse Macédoine.—
Note: Actuellement district de Moghlena.....Edesse,
aujourd' hui Vodena, était sa principale ville."—Ca—
mille Paganel, Historie de Scanderbeg, Paris 1855.

1).—"Diximus enim jam Croiam Epiri urbem esse in campus Aemathiae positam." Barleti, L. XII, f. 360.
"Oppidum hoc (Petralba) in Aemathia est in sublimi montis cacumine situm parvum alitu tamen, praeter famem nullam vim hostium timens. Preterea ad ipsas montis radices praeterfluens *Aemathus* fluvius, non minus pulchritude, quam munimenti, et commoditatis loco illi addere videtur."—Barleti, L. I, f. 22.

2).—Zwei Urkunden aus Nordalbanien.

Span (*spanos*), Skura (*Sguros*), Theopia e tjera duken me një herë qe janë greko-bizantine. Nga ana tjater, prapashtimi *iót a jot* per të treguar vëndesin e një fshati a qyteti u-bé pjesë e shqipes dhe perdoret nga kohet më të vjetra pothua në tërë Toskerine perëndore, nga kanina gjëri në Narte (1). Që ky prapashtim kishte hyrë në gjuhen që nga periuda e zotërimit bizantin dhe që llagapi *Kastriót* nuk është e vëtema shëmbell, provohet prej Barletit, i cili *Himariotet* e sotmë i quan “Cimerotae” (2). Fshatra me emrin *Kastrí* (*Kastria-a*), ka sot në Shqiperi, një në Çameri dhe një në veri të Miredites afer Drinit. Në kohën bizantine, dyke marre në sy që kjo fjale llatinishte me formë greqishte ka kuptimin e një kulle, a kesh-tjelle të vogël, munt të thomi sigurisht që kishte me dyzina *Kastrira* në Gegeri e në Toskeri.

Veç asaj se Gjon Muzakës, Hopf-it e Hahn-it, kemi një tjeter gjenealogji, të cilën na e jep historiani Frënk Du Cange (3) i cili e ka marre nga An-

1).—Keshtu themi *Kaninjót*, *Suliót*, *Himariót*, *Delvinjót*, *Borshiót*, *Fteriót*, *Sheperiót*, *Frasheriót*, etj.

2).—“Montanus is est locus (Cimera), Corcyrae oppositus. Indomita gens habitat, feroxque, ne bellum cosa dicam, *Cimerotas*, vulgo *dicimus*, nullius rei, artisve auxilio, praeterquam naturae, et locorum munimento tuta.”—Barleti, L. II, f. 34.

3).—Charles Du Fresne Du Cange, Historia Byz-

drea Angeo Flavio Comneno (1), një princ shqiptár nga dera Engjelli e Drishtit dhe e Tivarit. Pas kesáj, stergjyshi i Skenderbeut quhej “Kostandín Kastrioti, me llagapin *Mazaraka* a (Mazerek), Princ, a Zot; i Matit dhe i *Kastorise*, i cili vdiq më 1390 (2).” Ky ia la principaten e tij të birit, “Gjerq Kastriotit, Princit të Matit, Vumenishtit

antina, Familiae Augustae Byzantinae, Venetí 1729.
Gjenealogjia e Kastrióteve eshte ne faqen 270.

1).—Aqe Hopf-i sa dhe Hahn-i e quajne “çpikes te degjuar prej gjenealogjirash te rrema” dhe deshmimin e tij s’ e marrin fare ne sy. Per çudí, Andreea Flav Komnén Engjelli nukë duket qe genjén shume ne gjenealogjín’ e tij, sikunder do te shohim më tutje. Nga ana tjater, Hopf-i gabohet trasherisht kur e cilesón si “te vetequajtur Prince.” Pas deshmimit te Tivárasit, te anonimeve dhe te Dimiter Frengut, shtepia *Engjelli*, te cilën s’ e përmént fare Hopf-i, ishte princore dhe nga ató më te vjetrat e Shqiperise.

2).—Constantinus Castriotus, cognomento *Meserechus*, *Aemathiae* et *Castriae* Princeps, vel Dominus, memoratur a Flavio Comneno, qui eum obiisse ait anno MCCCXC.” Du Cagne, f. 270. Nofta ató qe e bene Hopf-in t’ a hedhe ne shportë ketë gjenealogjí Jane fjalet *Mazaraka* dhe *Kastoria*, nga te cilat nene-kuptohet qe ky stergjýsh i Skenderbeut ishte i lidhur me shtepin’ e vjeter princore te Mazarákeve te Nartes dhe mbreteronte qe ne Mat e gjer ne Kostúr. Po kjo ndreget lehte: *Castoria* dhe *Meserechus* munt te jenë fshatrat *Kastria* afer Drinit dhe *Mazrek* afer Shkodres; pas kesáj, Kostandín Kastrioti del Prince i *Kastrise* dhe i Matit; llagapin *Mazrék* e shton per te treguar

(1), dhe *Kastorisë*, i cili ishte gjysh i Skender-beut dhe i cili, sikunder tame më sipër, mori pjesë në bëtejën e Kosovës. *Kastoria* epermendur sipër s' eshtë Kosturi, po *Kastria* e Malesive, vendi lindór i Kastriotëve, që ndodhej nofta në krahinen a bajrakun e Mazarakut, midis Shkodrës dhe Drinit. Shembella Shqiptaresh që marrin llagapet nga fshati lindór dhe krahina e tyre ka me mijëra dhe munt të thomi që të ketija janë më të shumat e llogarive të tyre. Genealogjia e Du Cange-it, pra, ka avantat që shpjegon llogarin *Kastriot* nga *Kastria* dhe që përmënt Gjerq Kas-triotin e bëtejës se Kosovës. Veç kësaj, forcohet nga fakti që Skënderbeu u-emërua *Gjerq* pas gjyshit dhe një i vellaj *Kostandin* pas stërgjyshit.

krahinen ku ndodhej *Kastria*, fshati i tij lindór, ose bajrakun, pjesetar i të cilit ishte. Keshtu, me pak të kréhura, Flav Komneni na shpie afer se vertetes dhe na jep shpjegimin e llogarit *Kastriot* fare korekterisht pas etimologjisë. Veç Mazrekut të Shkodrës, ka dhe dy fshatra të tjera me këtë emer, një Mazereke pranë Oparit dhe një Mazarake në Çameri. Është per të vëne re që ndénjeshit e *Kastrisë* në Çameri quhen sot e kësaj dite Kastriote.

1).—Gjon Kastrioti quhet “Princ i Matit dhe i Vumenishtit” prej Anonimeve dhe prej Dimiter Fren-gut. Ketë titull e vertetón Hopf-i me arshivat e Venetise. Ç’ fare krahine e Shqiperise ishte Vumenishti dhe ku ndodhej nukë dimë. Nofta eshte Guonimi, që përmënt Muzaka, po s’ dimë ku ndodhej as kjo.

Kronikani i Raguzes Luccari na thote qe de-ra e Kastrióteve, “buronte nga *fshati Castrati* ne malesí te Hasit, afer lumbit Drin (1). Etimollo-gjísh, eshte shumë rende qe te dale llagapi *Kas-triot* nga *Castrati*, dhe duket qe Luccari ngaterrón *Kastrin’ e Drinit me malesin’ e Castratit* ne verí te Shkodres. Po Barbarich-u na shigurón qe ne *Kastrát* ka sot një bajrák te vogel, pranë Shtjéfanit, pjesetaret e te cilit quhen pikerísh *Kastriote*, dhe levdohen qe janë nga gjaku i Skënderbeut.” (2)

1).—“Giovanni Castrioto, Signor di Crui, laqual famiglia uscì da Castrati villa nella giurisdizione in As in Albania, poco discosto dal fiume Drillon.” Luccari, Annali di Rausa, f. 86.—Deshmimi i Luccarit ka rendesi te madhe, se Gjon Kastrioti dhe te bijte ishin qytetare te nderit te Republikes se Raguzes, dhe Skenderbeu e vizitój Raguzen më 1461. Veç kesaj, kronikani i Raguzes eshte i lajmeruar mire per shtepite princore t’ asaj kohe. Fallmerayer-i e cilesón keshtu: “Die Chronik von Ragusa, die ueber alle mittelaterischen Begebenheiten jener Laender die verlaessigsten Nachrichten enthaelt.” Vell. 8, f. 713, Muenchen, 1860.

2).—“I Castrioti sembrano originari di Maserek, villaggio posto sui colli alle falde del monte zuccali. Sembra infatti che Maserek sia stato il nome più antico di questa nobilissima famiglia albanese, come attestano Ducange e Flavio Comneno. E anche probabile che essa sia originaria dalle attigue terre dei Castrati, tra le cui genti si trova anche oggi giorno una piccola tribù (presso Shtefani) denominata dei Cas-

Të gjitha deshmimet, e ndryshme, që nemeruan siper, munt t' i përmblëdhin e t' i pajtojmë keshtu: Kastriotët riedhin nga një fshat i quajtur *Kastria*, që ndodhej a në Mat, a në Mirditë, a në Has (1), a pranë Mazarakut, a në Kastrat, sidomos në Malesitë afër Drinit; Kostandín Kastrioti, Princ i Matit dhe i Kastrisë, sterëgjysh i Skenderbeut, u-dbuja nga principata e tij bashkë me Dukagjinët prej Bálshëve të parë, dhe shkon në Vlorë, ku princi bullgár Aleksander Komnén Aseni e emreron Kapedán të Kanines (2); Aseni, Dukagjinët dhe Kastriotët përpilen te lidhin një alliance me Republikën e Raguzës kundër Bálshëve më 1368; po Gjerq I Balsha, i lidhur me princët e Myzeqesë, u bie më 1372 dhe zaptón Vloren, Kaninen dhe Gjirokastren, pas kësaj, Kostandín Kastrioti dhe Prodán Dukagjini a u-pajtuan me

trioti appunto. Questa famiglia, per non interrotta tradizione, è reputata della stripe di Giorgio lo Scanderbeg.”—Eugenio Barbarich, Albania, f. 177, shenim 2, Rome 1905.

1).—Mirëditen dhe Hasin i kishte Gjon Kastrioti, po Barleti s' ua permént emrat fare dhe i përmbléth ne emrin e pergjitheshme *Aemathia*.

2).—Pas Hopf-it, “Prodan Voevoda” i dokumentit te Raguzës, ku eshtë neneshkruar dhe një Kastriót më 1368, s' eshtë tjeter veç Princi i Dukagjinit Prodán I, i dbuar prej Bálshëve, i ikur në Vlorë dhe i emeruar Vojvode i Kanines prej Aleksander Komnén Asenit. Shih Hopf, f. 533.

Balshët, a u-kthyen dhe zaptuan principatat e tyre, passí u-munt dhe u-vra Balsha II në fushë të Savres më 1385; sidó që te jetë, më 1389 Kastriotët mbreterojne prapë në Mat, se Gjerq Kastrioti; i bir' i Kostandín Kastriotit, me një ushterí shqiptare merr pjese ne betejen e Kosovës dhe, si princ aliát i kryqesates, ben proponime ne ke-shillen e luftes; ne kohën e Sulltán Bajazidit I, më 1394-1396, Turqit ua rëmbejnë principatat Kastriotëve, te cileve s' u mbetnë ne dore vec fshatrat Sinja dhe Gardhi i Poshtme, mi te cilat mbreteronte gjyshi i Skenderbeut Gerq-Pal Kastroti (I); passí u-munt dhe u-zu rop Sulltán Bajazidi I prej Timurlengut më 1402, Gjon Kastrioti, i bir' i Gjerq-Pal Kastriotit dhe i at' i Skenderbeut rizaptój Matin, Vumenishtin dhe viset e tjera te principates se Kastriotëve.

Gjon Kastrioti ish i marrtuar me princeshën Voisava, te bijen e princit te Pollogut, një krahine midis Gostivarit dhe Shkupit (2). Kjo krahine dukej që ishte pjese e perandorise balshiane dhe

1).—E quajmë Gjerq-Pal per te mos zemeruar as Gjon Muzaken, as Andrea Flav Komnén Engjellin e Du Cange-it, dhe s' eshte qudí t' i kish te dy emrat.

2).—“Uxori Viosave nomen erat, non indignam eo viro, tum pater nobilissimus *Tribalorum Princeps*, tum forma moresque, ac insignis super muliebre ingenium animus faciebat.” Barleti, L. I, f. 1.—“Et la madre di esso Scanderbeg, chiamata Viosava, fu figliola del

hynte nene influencen e Kastriótëve. Ndénjesit e saj Barleti i quan Bullgare, po princerit e saj munt te ishin Shqiptare qe nga koha e Bálshëve. Si do te shohim më vonë, Skenderbeu i theu Tûr-qit dy here ne fushen e Pollogut. Nga kjo marrtesë, Gjon Kastrioti pati pesë vajza, Maren, Vlajken, Angjelinën. Jellen dhe Mamicen; dhe kater djema, Stanishin, Reposhin, Kostandinin, dhe Gjergjin. Te kater vajzat e para i martoj Gjon Kastrioti me princeer aliate: Maren me Stefán

signore di Pollogo, che é una parte della Macedonia et Bulgaria.”—Anoním, K. I, f. 1, Venetí 1545.—“E piú sappiate ch’ il Signor Giovanni Castrioto, padre del Signor Scanderbego, hebbe per moglie la Signora Viosa Tribalda”.— Hopf, Muzaka, 295, dhe f. 301: “hebbe nome Signora Viosa Tripalda e venne da bona parte.”—“Viosa sua moglie figliuola d’ un Signore de’ Triballi, oggi i Bulgari.”—Biemmi, L. I, f. 4.—I vétemi qe na jep llagapin e Viosaves eshte Muzaka, i cili e quan *Tribalda* ne nje faqe, dhe *Tripalda* ne nje tjater. Ky llagap ujdís aqë shume me fjalen *Triballe* (Bullgare), sa s’ eshte çudí t’ ia kene ngjitur Shqiptaret dhe te ketë kuptimin *Bullgarka*. Po ne qoftë se ishte llagapi i vjetër i shtepisë saj, ahere s’ tingellin aspák sllavisht. Andrea Flav Komnén Engjelli e nxier nga familia e Muzakëve dhe ahere ishte Shqiptarke e kulluar (Hopf, 308), po per ketë nuke ben fja-le fare Gjon Muzaka vete; nga ana tjater ky i funtmi na thote qe nje princ shqiptár me titullin *Marchese di Tripalda*, i cili rronte ne Itali pas vdekjes se Skenderbeut, kishte gják prej te Muzakëve (Hopf, 301).

Çernoviçin, princin e Malit të Zi; Vlajken me Gjin Muzakën (1); Angjeline dhe Vlladán Ari-anít Komnén Golemin, princin e Çermenikës dhe të vellán' e Arianitit të Kanines; Jellen me Pal Stres Balshen, princin e krahines midis Krujës dhe Leshit. Mamica u-marrtua me Muzak Thopine, passí u-kthyte Skënderbeu në Shqipëri. Fortesat e Gjon Kastriotit qenë: Kruja, e cila ish kryqyteti i principates se tij, Petrella (2) afer Tiranes, Petralba (3) dhe Stelluzi (4) në Mat dhe Sfetigradi (5) në Dibrë të Siperme (6).

1).—Gjin Muzaka i Vllajkes nuke duhet perzier as me Gjon Muzaken, i cili ish marrtuar me një prin-cesshe nga dera e Dukagjinit, as me t' atin, i cili quhej edhë aý Gjin Muzaka dhe ish marrtuar me një prin-cesshe të Gores; ka dy princë Myzeqare të tjere me ketë emër, që i permént Gjon Muzaka po s' na thotë me kë ishin marrtuar: Gjin Mataranga Muzaka, princ i Gores, dhe Gjin Bogdán Muzaka, princ i Merlonës se Tomorices. Nofta ish një nga ketë të dy.

2) Gúresi i sotmë.

3) Guri i Bardhe i sotmë.

4) Nuke dihet ku ndodhej.

5) Pranë fshatit Koxhasik, pas Barbarich-ut. Dib-ranet rrëfejnë gjer me sot një gërmadhe pranë fshatit Kerçishte, te cilen e quajnë Kalá e Skenderbeut, ose Qytét i Shenjte perkthimi shqip i fjalës Sfetigrad, në veri-perëndim të Dibres.

6).—Duhet mbajtur ment që Dibra e Siperme ndo-dhet afer liqenit të Ohrise dhe Dibra e Poshtme në veri

Nukë dihet qýsh e kúr Kruja shkoj nga duart e Thopíave a të Turqve në duar të Gjon Kastriotit. Pervéç Gjon Muzakës (2), të gjithë historianet e vjetër, si Barleti, Biemmi, Anonimet, Lavardin-i dhe Dimiter Frëngu na thonë që e kishte. Kronikani i Raguzes Luccari di vetëm një titull të Gjon Kastriotit më 1423, *Princ' i Krujës* (3), dhe deshmimi i tij munt te merret si aqë i paáneshme sa dhe i shigurte, se kishte përparsa syve arshivat e Republikës se Raguzes, i se ciles ishte qytetár i nderit Gjon Kastrioti që më 1413 (4).

Lufta midis Gjon Kastriotit dhe Turqve mbajti që më 1407 gjer më 1430, dhe nga sa dime, Gjon Kastrioti u-thye të pakën tri here prej Turq-

te Dibres se Síperme. Quhen keshtu, se njëra eshtë ne mal dhe tjatra ne fushe.

2).—“E il predetto Signor Scanderbeg..... s' insignori della città de Croia, ch' il padre l' hebbe.” Shih Hopf, Muzaka, f. 299. Nofta Muzaka do të thote që i at' i Skenderbeut s' mundi t' i benje príncerit e Thopíave t' ia njojin Krujen zyrtarisht si te tijne.

3).—“Giovanni Castrio, Signor di Crui.” Luccari, f. 86.

4).—Thalloczy und Jireček, Zwei Urkunden aus Nordalbanien, Archiv fuer Slavische Philologie, Vell. 21, f. 78-99, Berlin 1899.—Në ketë artikull gjenden të gjitha hollesite per Gjon Kastriotin që japim më tutje, të vertetuara nga arshivat e Venetise, Raguzes dhe manastirit te Hilendarit.

ve dhe tri herë u-shtrengua të bënje paqe me kondita të renda. Si duket, ngrinte krye posá merrte veten. Nukë dime hollesisht cilat qenë konditat e këtyre tri páqeve veç e veç, po përgjithërisht qenë këtò: 1) T' i jipte Sulltanit të kater bijtë si penk të besnikerisë tij me zotimin nga ana e Sulltanit që do të rritheshin në fen' e krishtere dhe që një prej ketyre do të leshohej, pas vdekjes së Gjon Kastriotit, per të zënë fronin e zbrazët të principatës së Matit; 2) t' i leshonte plotërisht fortesën e Sfetigradit; 3) t' i jipte Dibren e Poshtme dhe Dibren e Siperme me ca privilegje vetëqeverimi për vëndesit; 4) një aliancë ofensive dhe defensive, pas së ciles Gjon Kastrioti duhej t' i dërgonte një ushterí Sulltanit ne çdo lufte që te kishët me fqinjet; 5) t' a njihte Sulltanin si kryezot dhe t' i paguante harac. Të tri konditat e para i dime nga Barleti; të káerten na e thotë Laoniku, dhe kjo ka shumë rendesi, se kështu shpjegohet qýsh Skenderbeu i gjeti të tre qint Shqiptaret, me nga arshivat e Venetise. Mé poshtë do të japim të gjitha ngjarjet që dime për Gjon Kastriotin:

Më 1407 permendet si “një princ mjaft i forte ne viset e Shqiperise,” i cili njeh siperanin’ e të cilet iku nga bëteja e Nishit; te pesten e heqim Republikës Venetike, pa fjale nga shkaku i rezikut turk që i turej mi koke (1).

1).—“Dominus satis potens in partibus Albaniae; se subjecit fidelitati nostri dominii.”

Me tre të Prillit, 1407, Senati i Venetise vendosi të benje ca përçape pranë Papës pas një letre të Gjon Kastriotit. Peshkopi i Leshit deshte të zaptonte dymbëdhjetë kishë të peshkopates se Arbenisë (1). Gjon Kastrioti protestón kunder kësaj gjëje, nga shkaku që ketó kishë ishin të Peshkopit të Arbenisë që prej 800 vjetsh dhe shton që rembimi i ketyre kishave prej Peshkopit të Leshit do të sillte ngaterime të mëdha (2).

Me 1410, bajlozi i tij ne Veneti e lajmerón Senatin që Gjon Kastrioti u-shtrengua prej Turqve t' u jape *te birin* si penk dhe që Turqit i bien më qafe dite për dite që t' i lërë të zbresin permës *principates* se tij ne tokat veneciane anës detit (3). Si duket, alianca me Venetinë nuk i solli

1).—“*Occupare duodecim de ecclesiis episcopatus Albaniae et illas nititur semovere ab ipso epicopatu Albaniae et unire atque reducere sub episcopatu suo.*”—Peshkopata e Arbenisë permblithet krahinat e Matit, Miredetes (Nerfandine dhe Orosh), dhe Tiranes. Nga kjo merret vesh që Miredita dhe Tirana ishin pjesa të *principates* se Gjon Kastriotit, osé të pakën, që ishin nene influencën e tij që me 1407.

2).—“*Maximus tumultus et dissensio inter ecclesiias interque nobiles et omnes alias de contracta illa.*”—Per ketó shenime dhe për ató që pasojnë shih *Zwei Urkunden*.

3).—“*Ipsum esse astrictum a Turchis et habere proprium natum in obsidem apud eos et quotidie infestari, ut ipsos Turchos permittat per passus et loca sua des-*

nonjé fitím ne këtë rasje, dhe Gjon Kastrioti umunt prej Evrenos Pashës, i cili këtë mot shkeli Shqiperinë dhe goditi Balshen III, prej te cilit u-dermuva ne një beteje te gjákeshmë. “*I biri*”, që që u-shtrengua t’ i jape Sulltanit si penk, nuk ështe Gjerq Kastrioti, sikunder besón Hahn-i, po Stanisha, sikunder merret vesh nga dokumenti i manastirit te Hilandarit (1).

Më 1411, merret vesh me Venetinë kunder Balshes III dhe i blatón Republikës 2000 kalores, a më teper ne qoftë nevoje, për 1,000 dukate ne mot.

Më 21 te Marsit, 1413, Senati i Republikës se Raguzës vendosi t’ a bënje Gjon Kastriotin qytetár te saj te nderit. Kjo ka kuptimin që Gjon Kastrioti, dyke parë që Republika e Venetise e neveriti ne fat te tij, u-kthyte nga Republika e Raguzës.

Po as kjo nuk i solli nonjé fitim, se më 1416 permendet ne arshivat veneciane si vasall i Turqisë. Duket që, ne këtë mes, u-shtrengua te njohe Sulltanin si kryezot dhe t’ i paguanje haraq.

Më 25 te Shkurtit, 1420, Gjon Kastrioti *dhe te bijte* bëne një traktét me Republikën e Raguzës për detyrat e doganes që duhej te paguanin

cendere ad territoria et loca nostra dominationi subjecta.”

2) Shih më tutje ne faqet që pasojnë.

tregetaret Raguzane që shkonin përmës principates se Kastriotëve, që nga Shufadaja, në juge të Leshit, gjer në Prizren. Leja (1) për tregetaret është nëneshkruar prej kancellarit Pjetër në emer të Gjon Kastriotit, i cili përmendet si Princ, dhe të bijve si bashkembretëronjës, të cilët nukë përmenden me emrat e tyre.

Perpara motit 1421, Gjon Kastrioti *dhe të tre të bijtë*, *Reposhi, Kostandini dhe Gjergji*, blejnë nga manastiri i Hilandarit në Mal të Shenjtë kullen e Shen Gjergjit. Me 1421, Gjon Kastrioti *dhe të kater bijtë*, Stanisha, Reposhi Kostandini dhe Gjergji, i fale manastirit të Hilandarit fshatrat Radostina dhe Trebishta (2). Nga blerja e

1).—Dokumenti i cili ndodhet në arxivat e Raguzës, ka titullin “Salvo-conduto ali merchadanti di Ragusa.”—Shih Zwei Urkunden.

2).—Dokumentin e Hilandarit e ka gjetur një Rus, Grigorovich (Shih Zwei Uruknden). Në një pergamén, ku shkrüheshin veperimet e manastirit, ndodhet blertrioti ble kullen dhe fal të dy fshatrat *me të bijtë bashkë*. Pas këtij dokumenti, Stanisha duket si djali m' i ne lejen për tregetaret e Raguzës, edhe kétu Gjon Kasmath, pas Barletit, Gjon Muzakes e të gjithë të tjéreve, në 1 Shtatór, 1421, gjer më 31 Gusht, 1422). Nga numërat merret vesh që blerja ngjau perpara faljes. Si Reposhi vihet perpara Stanishes. Disá veta që kanë vizituari Malin e Shenjtë me thonë që ka atje një kulle fshátrave me numërin 40, mot bizantin 6930 (domethëja e kulle me numërin 39 pa mot, dhe falja e të dy

kulles, ku mungón emri i Stanishes, duket qe ky, dhe jo Gjergji, u-dha si penk ne Turqit me 1410. Nga falja e te dy fshátrave merret vesh qe Stani-sha, me një menyre a me tjater, u-kthyte ne Mat midis vitezve 1410-1421, dhe qe Gjergji gjer me 1 Shtatór, 1421, s' ishte dhene penk ne Turqit. Ky dokumént eshte i çudiçim nga një pike: Qysh Gjon Kastrioti katholik i fal dy fshatra manasti-rit orthodóks te Hilandarit? Kjo gjë munt te shpjegohet nga fakti qe Gjon Kastrioti kishte si subjekte, sikunder na thote dhe Barleti, shume Bullgare orthodokse ne Dibre dhe pertéj, dhe me ketë falje qe i beri manastirit deshte t' u bente qe-fin dhe t' u fitonte sympathine. Ka dhe një tjater shpjegim, i cili eshte fare i papritur per te húajtë dhe i cili u duket Shqiptáreve fare i natýreshme: Gjon Kastrioti, ne lufte prapë me Turqit dhe i shtrenguar keq prej ushterive te Sulltán Muradit, i cili hipi ne fron me 1421, dergón dhurata neper manastire e kisha, katholike dhe orthodokse, qe t' i luten Perendise llatinisht, gerqisht, sillavisht, ne perendim e ne lindje, t' a shpetonte nga reziku ne te cilin ndodhej, me shpresen pak a shume t' a-resyshme qe, po te mos sillnin nonjé dobí faljet e

te prishur te Shen Gjergjit. Ketë, si duket, e bleu Gjon Kastrioti per kallogjeret orthodokse te principates se tij. Nofta nulla ndodhej gjekunt ne Dibre dhe ahere e bleu me qene qe ishte me nonjé brek me vlerë strategjike.

fréterye katholike te qethur e te rruar, munt t' a mbaronin punen litanít' e pafuntme te kallogjé-reve orthodokse kokeluane, si Samsoni, qe i kanë deklluar urrejtje shékullore gershères, briskut, kréherit dhe paqësise. Tamám kater qint vjet pastáj, si Gjon Kastrioti, Ali Pashe Tepelena, ne lufte per jete dhe per vdekje me Turqit, i porosít rabinet çifute, hoxhet muhamedane, baballaret bektashínj, dhe prifterínjte orthodokse te luten per shpëtim te tij ne havrë e ne xhamí, ne teqé e ne kishë, dhe t' a sqojne te Lartin, qe e harrój Shqiperine, me thirrjet e minareve dhe me gjemimet e kembánave. Sot e kësaj dite, fshataret shqiptare ne shtrengim, pa ndryshim feje, trokasin me radhe derën e priftit, te hoxhes e te babajt. Pralla e bariut, i cili, i deshperuar nga shenjtoret, i ndezi një qerí dhe i kerkój ndihmen Djallit, eshte tipikërisht shqiptare. Kur reziku eshte i math dhe shpresa e humbur, shpëtimi eshte i mire ngadó qe te vinje, dhe ne oren e zeze te mjerimit, Shqiptari eshte pagán i fjeshtë dhe heth nga një grusht temjám ne çdo alltár te çdo Perëndie qe i ka degjuar emrin.

Ne Vjeshten e motit 1421 Gjon Kastrioti e pati pisk dhe duket qe ketë here, passi leftoj dhe munt, u-shtrengua prej Sultán Muradit t' i ja pe te kater bijte si penk, ndonesé historianet e wjetëru nuke thonë çkoqur ne cilin mot i ngjau ky mjerim. Po Franza dhe Laoniku e lidhin dish-

faten e Gjon Kastriotit me rethimin e Belgradit me 1421 me një menyre të tille sa duket që njera ngjau pas tjatres. Laoniku, passi na tregón qysh Sulltán Muradi e ngriti rrrethimin e Belgradit dhe e goditi Mbretin e Bosnjës, passón (L. V, f. 248): Ngjitur me mbreterin' e Bosnjës eshte principata e Stefanit, te birit te Sandal Hraniçit (Novipazár i sotmë); midis kesaj dhe Epirit Jane disá qytete te Venetise dhe principata e Gjon Kastriotit, pas se ciles zgjatet principatat e Arianit Komnenit, *m' e shuma e se ciles eshtë anës detit* dhe arrin gjer ne Gjirokastër, ku rrinte një guvernór i Sultanicës; Muradi plaçkiti principatat e Kastriotit e te Komnénave; prej ketyre u-thye (i pari) Gjoni dhe *u-shtrengua te vente me ushterin' e tij pas Sultanicës kudó që te kishte lufte* (1). Që Sulltán Muradi e shkeli Shqiperinë me 1421 provohet e-dhe nga një tjater burim: Me 21 Korrik, 1421, e ema e Balshës III vajti ne Veneti (2) per te kerku-

(1) "Interea Ivanus victus ibat in januas regis, eu-maque sequebatur quocumque cum copiis militatum abiisse." Laonicus, L. V, f. 249.—Përqás Frantza, L. I, k. 32, f. 92.

2) Chronik Johann Bembo: "Balscha's Mutter, welche die Herrin vieler orte in Albanien gewesen war, kam am 21 Juli, 1421, nach Venedig und empfahl die Staaten und Voelker ihres Sohnes dem Dogen und Senate, welshe sie mit Ehren weberhaeuften."—Shih Hahn, Reise, Denkschriften, vell. 16, f. 130, dhe shenime 7 dhe 8 te kesaj fâqeje.

ar ndihmen e Republikës kunder Sulltán Muradit, i cili këtë mot nisi ngadhenimin e Shqipërise; Senati i Venetisë e priti me nderime të medhá, po s' i dergój nonjé ndihmë Balshës III, me të cilin Venetia kishte qenë në lufte që më 1410; Balsha III, me ató forca të paka që kishte, e dërmój ushterine turke që u-dergua kunder tij dhe vdiq pak kohë pastaj. Gjon Kastrioti dhe Arianiti s' qenë aqë të lumur sa Balsha III, u-muntne dhe njojnë Sulltán Muradin II si kryezót. Sikunder pamë nga dokumenti i Hilandarit, e dhena penk e Gjerq Kastriotit s' munt të ketë ngjarë përpara Shtatorit, 1421, edhe sikunder do të shohim më tutje s' munt të ketë ngjarë shume kohë pas keti moti. Lidhja e ngjárjeve që na tregojnë Laoniku dhe Franza me kronikanin venecián Bembo, dokumenti i Hilandarit i përgasur me një lajme ne arshivat e Venetisë më 1428, dhe deshmimi i njëzeshme i të gjithë historiáneve të vjeter që Gjerq Kastriotin nente-vjeçar e mori si penk Sulltán Muradi II, është jo Sulltán Mehmedit I (1413-1421), na shtrengojnë t' a vendosim këtë ngjarje në Vjeshtë a ne dimer të motit 1421.

Që Gjon Kastrioti u-munt dhe bëri një aliancë ofensive dhe defensive me Sulltán Muradin më 1421, ashtu si na e tregón Laoniku provohet nga ky fakt: Republika e Venetisë, e cila ndodhej në lufte me Serbinë pas vdekjes se Balshës III, dyke mesuar që Gjon Kastrioti bëri një aliancë me Sull-

tán Muradin II edhe qe ketá te dy gatíteshin t' a ndihmonin Sérbinë kunder Venetise, dergój me 1422 një ambasadór te veçantë prane Gjon Kastriotit qe t' a prapste nga kjo aliance me çfarëdó menyre; Senati i Venetise i heq vrejtjen ambasadoret te saj qe Gjon Kastrioti ka ne sy te Republikes até nder, qe kish patur më pare konti Nikita Thopía i Krujës (1), domethenë si i pari i princiçeve te Shqiperise. Me një menyre a me tjater, Gjon Kastrioti e ujdisi prape me Venetine.

Me 1423, Gjon Kastrioti hyn si meses dhe arbitrón paqen midis Venetise dhe Sérbise (2). Me ketë ngjarje historike shkalla e principates se Matit ngrihet nenje lartesi me Republikën e Venetise dhe mbretarin' e Sérbise.

1) "illum honorem habuit comes Nicheta."—Konti Nikita Thopia, princ i Vlores më 1392 dhe i Krujës më 1402, pas vdekjes se Kostandín Balshës; u-marrtua me te bijen e Maurik Shpates, kryezotit te Nartes dhe te Janines, dhe nemerohej prej Republikës se Venetise si i pari princ i Shqiperise; ishte i nipi i Karoll Thopise; disá vjet me radhë qe i lidhur me Venetine, po ne vitet e funtme u-zu me tá; vdiq më 1415, kur Turqit e zaptuan Krujen per heren e dyte. Nofta Gjon Kastrioti midis vítave 1415-1420 ua rrembeu Krujen Turqve dhe përandaj Sulltán Muradi II i dekklarój lufte më 1421.

2) Hopf, Ersch-Gruber's Encyclopaedie, vell. 86, f. 101.

Në Maj, 1426, Gjon Kastrioti kerkón një mjek nga Raguza.

Në Korrik, 1428, Gjon Kastrioti i bën te njo-hur Senatit te Venetise me anën e bajlozit te tij, At Dimiter, që nuk eshte i përgjigjeshme, në qoftë se i bir' i tij Gjerq, që u-kthyte muhamedán, shkel toka venetike. Senati i përgjigjet që do t' a marre në sy keté gjë, po i lutet Gjon Kastriottit te perdo-re influencën e tij atërore pranë te birit që te mos i ngasë viset e Republikës. Nga kjo lajme merret vesh që Skenderbeu ketë mot ishte bërë oficér i larte i ushterisë turke dhe dërgohej prej Sulltanit si kumandár i përgjitheshme në shpedita të ndryshme. Ky fakt, i bashkuar me ató që thamë më sipër, na shtrengón te besojmë që Sulltán Muradi II e mori Gjerq Kastriotin si penk jo më von se në funt te motit 1421. Skenderbeu ishte nente vjetsh pas Barletit (I) kur u-dha si penk; në qoftë

1).—“Vix dum enim nonum attigerat annum.”
Barleti, L. I. f. 3.

“Ancora fanciullo d’ otto anni.”—Dimiter Frengu, k. I, f. 2.

Gjith’ ashtú tete vjetsh e nxierin edhé te dy Anonimet. Laoniku nukë na jep versen e tij, po thote vetem që ish djal’ i vogel; “qui puer venit in januas regis.”—Laonicus, L. VII, f. 350.

Pas këtij hesapi, Skenderbeu lindi afró më 1412; u-dha si penk nente vjetsh më 1421; u-kthyte në Shqipëri tridhjet’ e një vjetsh më 1443; u-marrta tridhjet’ e nente vjetsh më 1451; vdiq pesëdhjet’ e gjashtë vjetsh

se u-dha, me 1421, del gjashtembëdhjete vjetsh me 1428, dhe eshte shumë rende të besojme që arriu një shkallë të larte ushteriake në versë më të vogël se aqë. Duhet mbajtur mënt që edhe versa e gjashtembëdhjete vjéteve eshte e vogël për shkallen e një oficeri të lartë, po kjo s' që gjë e pazakóneshine për atë kohë, dhe veçanerisht për një princ të një shtepie mbreterónjese dhe një trím të lindur kryekumandár si Skenderbeu. Gjon Kastrioti nuk i bën fjalë Senatit për të bijt' e tjere se ketá, si duket nuk ishin bérë oficerë dhe s' kishin pozita të larta me përgjigjesi në ushterí turke.

Me 18 Jenár, 1430, Senati i Raguzes vendosi t' u jape Gjon Kastriotit dhe bajlozit të tij Nikóll Suma nga një dhuratë.

Në ketë mes Gjon Kastrioti i prishi prapë marrëdhéniet me Turqit, se e shohim prapë në luftë me Sulltán Muradin II. Me 18 Mars, 1430, ra Seleniku dhe pak kohe pastaj Isák Pasha valiu i Shkupit e goditi Gjon Kastriotin. Lufta mbajti që ne Prill gjer në krye të Qershorit. Pas dokumenteve në arshivat e Raguzes, ushteria turke zaptój tere principaten e Gjon Kastriotit, sheshój krejt kater fortesa të tij dhe ne dy të tjera vuri

me 1468. Barleti na thote që vdiq gjashtedhjet' e tre vjetsh, po për ketë s' eshte shigur as aý vete dhe veç kesaj kjo versë nukë pajtohet me deshmimin e tij që ish nente vjetsh, kur e mori Sulltán Muradi, i cili hipi ne fron të Turqise me 1421.

garnizone turke. Pas kesáj lajme Gjon Kastrioti kishte gjashtë fortesa. Cilat qenë ketó? Nga Barleti dimë Krujen, Petrellën, Petralben, Stelluzin dhe Sfetigradin; nga Biemmi mesojmë emrin e se gjashtës, e cila quhej Tornáç. Ushteria turke, si duket, vuri garnizone ne Kruje e ne Sfetigrad dhe te tjerat i prishi fare. Pas kesáj lufte Gjon Kastrioti u-muar prapë vesh me Sulltán Muradin, i cili ia dha prapë tere principaten e tij veç dy fortésave dhe një pjesë te vogël te principates, te cilen e aneksój Isak Pasha me vilajetin e Kosoves (1). Keté mot u-zaptua prej Turqve Danja dhe Dukagjini, po u-çiruan më von me ma-

1).—Më 18 te Majit, 1430, Senati i Raguzes i shkruan bajlozit saj ne Novipazár: “De novello abiamo questo. Come avanti fo scritto, lo Turco obtení Salonicco et obtegnudo che l’ have, parte delle sue gente mandó nella Morea e parte contra le tenute e paxe de Iuan Castrioth, le qual ad esso levorno *quattro forteze*, zoe castelle, *che gitorno per terra*, e segundo se diceva, esso Iuan cerchava sego achordo.”

Më 3 te Qershoret, 1430, Senati i Raguzes lajmerón bajlozin e saj ne Bosnjë: “Di nove qua si dice, el Turco aver tolto tutte le forteze a Iuan Castrioti e quelle aver ruinate, *excetto due*, e qual a posto in man e guardia di Turchi, e la contrata aver renduta a Iuan, salvo alcuna particella, data a Isach, e la hoste mazor parte a licentiado, excetto una particula, chi é rimasta a guerizar el despoto de la Janina, e lo imperador e andato in Adrianopoli con la sua corte.”

rreveshje a me kryengritje, nukë dihet qýsh.

Më 1438, Senati i Venetise i jep ca privilegje tregetare Gjon Kastriotit në limán të Venetikut. Nga kjo lajme dhe nga ajó që japim më poshtë nënekuptohet që Gjon Kastrioti mori veten në ketë mes, e prishi prapë marreveshjen me Turqit dhe u-lith me Republiken e Venetise dhe të Raguzes.

Më 10 Korrik, 1439, Senati, i Raguzes vendosi t' i bënje qytetarë te nderit edhe të bijt' e Gjon Kastriotit. Në vendimin emri i Gjerq Kastriotit eshte shkruar dhe pastaj prishur (1). Nga ky dokument duket që Gjon Kastrioti, para se te vdiste, deshte t' i lithte të bijtë me Republiken e Raguzes, që keshtu te kishin ku te pshtéteshin, kur te ikinin nga Turqia e te kthéheshin kunder saj. Pyetja që na vjen ne goje me një herë eshtë qysh Gjon Kastrioti kerkón nga Republika e krishtere e Raguzes t' i njohe per qytetarë te saj te bijt' e tij që ishin kthyer muhamedane. Përgjigjja eshtë që Gjon Kastrioti me anen e bajlozit te tij do t' a ketë shigruar Senatin e Raguzes që te bijt' e tij, muhamedane nga nevoja dhe nga emri, ishin te krishtere nga zemra dhe që do te iknin nga Eder-

1) Shih Zwei Urkunden.—Per fat te keq, Thalloczy dhe Jirecek-u, që e kanë patur përpara ketë dokument, nukë na thonë emri i kuqit prej te bijve te Gjon Kastriotit vjen i pari ne vendin, që keshtu te dinim shigurisht cili ishte m' i madhi, Reposhi apo Stanisha.

neja posá te gjenin rasjen. Senati i Raguzes pelqén t' i bënje qytetare tre te parët, po pas shume bisedimesh e shuan emrin e Gjerq Kastriotit, i cili ne keté kohë kishte marrë fame si kumandár i ushterisë turke dhe u kishte kallur tmerrin shteteve te krishtera te Ballkanit, kunder te cilave dërgohej prej Sulltán Muradit. Ironia eshtë që u-kthye ne Shqiperí aý që u-refuzua prej Senatit si qytetar i nderit; nga te tre te tjerët, dy vdiqne te helmuar ne Ederné, dhe një vdiq si murk ne manastir te Malit Siná (1).

1).—Gjon Muzaka na thote që Gjon Kastrioti i dha vetem tre te bijt' e vegjel Sulltán Muradit, se aý m' i madhi ishte bëre murk dhe falej ne manastir te Malit Siná. “Questo (Scanderbegh) l' havea donato il padre al detto Amuratt con due altri fratelli *tutti piccoli*; li due morsero.” Hopf, Muzaka, f. 274; dhe ne f. 295: “Reposso predetto fù huomo de santa vita e se n' ando al monte Sinai e si fé frate e li morse.” Veç Muzakes, edhe një kronikán frenk me 1542 na thote: “Il (Murad II) contraignit Jehan Castrioth, despote de la Cymera, de lui bailler la forte ville de Croya et ses trois fils en otage, lesquels il fit Turcs.”—F. Antoine Geuffroy, Conquêtes des Turcs, ch. L X X I I , f. 294, ed. Charles Schefer, Paris 1896.

Nga ana tjater Barleti na thote që “i Perndérçimi hieromonák” Repósh Kastrioti vajti ne Ederné me tre te vellézerit, u-bé muhamedán, u-marrtua me një zonje turke dhe bëri një djale, Hamza Kastriotin, te cilin do t' a shohim më vone ne keté histori. Ketó deshmime

Gjon Kastrioti vdiq afró me 1442, se emri i tij përmendet gjer ahore në arshivat e Venetise dhe të Raguzes, dhe jo me 1431, si besohej pothua prej të gjithe historiáneve pas mezit të shékullit te nentembëdhjette. Anonimet dhe Dimiter Frëngu, si pamë më sipër, e vënë vdekjen e tij afró një mot përpara bëtejes se Nishit, e cila ngjau me 1442 dhe ne ketë nukë gabohen. Pas vdekjes se Gjon Kastriotit, Sulltán Muradi II ia zaptój tere principaten, të cilën ia dha Hasán Beut, një renegati shqip-tár, i cili ishte princ i Verzhesdes dhe guvernór i Krujës. Ky Hasán Bé, të cilin Barleti e quan *Sabellia*, ish bir' i Aidín Beut, Princit të Verzhesdes, dhe i Princeshes Elena Muzaka (1).

Afró me 1428, mjerimi që e goditi dinas-

te ndryshme munt të pajtohen nofta kështu: Gjon Kastrioti ia dha Sulltán Muradit që të kater bijtë, po Reposhi, i rrahur prej vetëdijes, iku nga Stambolli, passi ia la Hamzen e vogël Skenderbeut, dhe shkoj në manastir ku u-bé murk e ku falej nat' e dite për të lare mekatin që u-bé muhamedán e u-martua me një zonje turke. I mjeri Reposh duket që s' ish fare njerí i shpatës, po i metanive dhe i tropáreve.

1) Shih Hopf, f. 432.—Aidín Bé Verzhesda e pati Krujen me 1415; vdiq me 1416 dhe duket që u-vra prej Gjon Kastriotit, i cili rrëmbeu Krujen. I bir' i tij Hasán Bé Verzhesda u-vrá me 1443, kur e mori Krujen Skenderbeu; ishte kushëri i pare i Gjon Muzakes, t' et te Gjon Muzakes, dhe pa dyshim këtò vrasje ishin një nga shkaket e armiqesise midis Muzákëve dhe Kastri-

tín' e Kastriótëve më 1421, u-persëdjt ne juge per dinastin' e Komnén Thopíave. Princi i Kanines u-munt prej Sultán Muradit II dhe u-shtrengua të bente paqe gjithe me ató kondita, a nofta më të renda, dhe keshtu Arianiti shkoj ne Ederné që të piqej me djemt' e Gjon Kastriotit. Laoniku (1) na thotë: Edhe Arianít Komneni, passi i rëmbeu Sulltani principaten aterore, ardhi ne Porte të Larte dhe hante një copë bukë pranë Sulltanit. Barleti nuke di gjë per vajtjen e tij ne Ederné, po shton vetem që u-munt prej Muradit II dhe u-shtrengua t' i paguante harac (2). Një gjë vetem munt te thomi me shiguri: që Arianitit s' munt t' i kete ardhur per te zene udhen e Edernesë perpara motit 1427. Ketë e heqim nga faki që më 1428 i lindi Arianit e bija Marina Andronika, e cila u-marrtua me Skënderbene më 1451, kur ish njëzët e tre vjetsh; dhe kjo vajze s' munt te kete lindur ne

óteve. Gjon Muzaka ishte katholik dhe shume fetar; po gjaku uje s' behet; ne gjenealogji te deres princore te Myzeqesë i kujton dhe atá që u-kthyen muhamedane pa nonjë urrejtje; perkunder, diku u thotë te bijve: "Dijeni që kini ne Turqi një krushk, te quajtur Hajdar Bé, i cili ishte Prince i Svirines pranë Sovjanit dhe i cili u-marrtua me një kushëriren time, te quajtur Princessha Qyrana, te bijen e Princit Andrea Muzakes, prej te cilëve lindi një djale, i quajtur Hasan Bé."— Shih Hopf, Muzaka, f. 287.

1)Laonicus, L. V, f. 249.

2)Barleti, L. II, f. 33.

Ederné, as mé von se një mot passí i ati vajtí ne keté qytet.

Më 1430, si pame më siper, Isák Pasha zaptój tere principatat e Matit, Dukagjinit dhe Danjes; ne Tetór, 1431 Janina u-dha ne duar të Turqve me privilegje vetqeverimi, të cilat ushkele pak kohë pastaj; më 1431-1433 Ali Pashë Evrengi, dyke perdorur Krujen si baze e shkretój Shqiperinë që nga Vlora gjer ne Shkodrë; më 1434 Turqit u-rembyen Gjirokastren Zenevizeve. Nga dukjet e jashtme fati i Shqiperisë dukej i shluar që këtë mot. Pothua e tera kishte renë ne duar të Turqve dhe dukej si e shtruar nënë zotrimin e ri. Vetem Shkodren me qytetet e anëdetit i kish Venetia dhe një copë te vogel të Shqiperisë Veriore afer lumbit të Moraces e mbante Princi shqiptár i Malit të Zi Stefán Çernoviç. Po kjo pershtypje ish e gabuar. Shqiperia, nënë qetesin' e jashtme po ziente dhe s' priste veç një kapedán që te ngrihej e te kapte armet për te fituar lirin' e humbur e per te dbuar shkëlesit e huaj. Si Anteu i Mithologjisë, Shqiptari sa here permbiset i dërmuar dhe i mundur, merr forcë te re nga Dheu e ngrihet për te nisur luftën prapë, sikur s' ish aq që u-thye pak kohë më parë. Kjo ish e vërtete dhe këtë here, si kurdohere, dhe u-pruvua më von që Shqiptari s' munt te hiqej, i mundur nga fusha para se te zgjithte ca hesape te gjata me mündesin.

Per çudí, Tosket e zbutur e buzëqeshur, dhe jo Gegët e ashper e të mvrojtur, qenë të parët që rrëmbyen armët dhe u-ngritnë për të shkundur zgjedhën turke. Këtë kryengritje, fare pak të njo-hur, na e pershkruan Laoniku (L. V, f. 249): Arianít Komneni që nga Ederneja, ku kish ardhur për të marre nonjë thele nga Sulltani, passi dërgoj fjale në njerezit e tij dhe mori perqigjen që ishin gatí për kryengritje, posaçë vinte aý vete dhe të vi-hej në krye, iken nga Porta e Lartë; kthehet në principaten atërore, ku bashkohet me krerët e vendit, të cilët e pritnë me gezim; dhe u-ngritnë kunder Sultanicët; spastruan garnizonet turke; invaduan vendin e Mbretit; dhe kornin e shinin, dyke patur si kryeqëndër një vënt malesór, të ashper, e të paaferuarshme. Ali Pashe Evrenozi morri urdher prej Sultanicët të shkonje me në ushterí të madhe, të mbledhur nga Maqedonia, Janina dhe Gjirokastra, që t' a shtypë kryengritjen, t' i shesë vëndesit si skllave, dhe Arianitin t' a sjelle të gjallë në Edernë. Kudó që vajti kjo ushterí, arrat u-shkretuan, shtepite u-doqne dhe asnjeri i gjallë që u ra në dore s' u kursye. Po në grykat, nga të cilat duhej të shkonte Evrenozi për të hyrë në kryeqendren e kryengritësve, qendronte Arianiti dhe e priste armikun me Láberit, Himariotet, Shpataraket dhe Çermenikasit e tij. Këtu u-bë një bëteje e gjakëshme, në të cilën Arianiti fitoj një vijtore që beri bujë në tere Evropen. Turqit bëne

sulma të deshperuara për të kaperxyer grykat po u-dërmuan me humbje të tmérrshime. Ishte një kasapanc e vërtetë. Mé ne funt, Turqit u-thyen ploterisht dhe mûare aratine. Atá që s' rane ne grykat a u-zune rober, a u-çakateruan dhe u-therre pa meshire prej ndénjësve te egarsuar, te cilet u kishin zënë pusinë ngadó që shkonin. Nga ushteria e madhe turke me-zí shpetój, dyke ikur anës detit Ionián, Ali Pashe Evrenozi pothua i vetëm me një pakice ushtaresh.

Që kur shkelë Evropen, Turqit, ne te gjitha batejat e mëdhá, kunder bizantinëve, Sérbeve, Vllezheve dhe Shqiptarëve, ne Maricë, ne Savrë, ne Kosovë, edhe kunder Hungarézve dhe Perandorit të Perendimit ne Nikopoli, kishin dale mundës dhe nuk ua nxinte koka që kish ushteri te krishtere ne botë, e cila te ish e zonja t' u bente balle. Ne grykat e Laberise njohe, per turpin e tyre, një armik te ri që ish i zoti t' u jipte grushte per sysh dhe shkelme kurizit.

Çkaterimi i një ushterie aqë te madhe e te forte ishte një ngjarje me rendesí te pazakóneshme dhe e rrëthoj fytyren e Arianitit me një lavdë e me një shkelqim që shtrengohet t' a njohe edhe Laoniku bizantin, turkofil dhe anti-shqiptár, i cili thotë: "Ketú Arianiti i Komnenit fitoj një lavdë te shkelqyer, dyke bere vepra te perkujtuarshme, dhe që ahene u-bë njeri i degjuar (1). Fama e tij

1).—"Ea in expeditione magnam gloriam invenit

si mprojtes i Krishterimit kunder Turqve u-perháp ne të gjithë hoberret e Evropës, hoqi vërejtjen e botes se krishtere mi Shqiperinë per heren e pare, dhe lartesój emrin shqiptár ne syt' e Perendimit. Po Laoniku s' na thote çkoqur as motin as vëndin e kesaj dishfate të madhe. Nga konteksti merret vesh që ngjau ne kohen e shpedites turke se dyte kunder princit të Karamanise domethën me 1435-1438. Pas kronikanit të Raguzës Luccari ngjau me 1435, se ky na thote (1) që ne ketë kohë Kaizeri Sigmund i Hungarise "deshte të dergonte Princ Dautin, të nipin e Muradit I, me luftanie ne

Arianites Comneni filius operesque memorabilibus gestis admodum celebratus est."—Laonicus, L. V, f. 251.

1).—"Lo imperadore Gismondo ricercò i Rausei che lo (Daut nepote di Murad) traghettassero con le loro galee in Albania et in Grecia, per seminare guerra ai Turchi, che di quelli giorni erano stati cacciati da l'Epira da Andrea Topia Signor della provincia posta al fiume Aloo, che oggi si chiama Vaiusa." Luccari, f. 91, mot 1435.—

Andrea Thopia nga dega e Krujës përmendet ketë ne vent te Arianitit, se aý beri marrëveshje me Republiken e Raguzës e me Perandorin Sigmund, per ketë kryengritje i gatiti udhen Arianitit ne Labëri, dhe ishte krahu i tij i djathte. Sa per titullin "princ i krahines se Viosës" që i jep, Luccari nukë gabohet se edhe Barleti na thote se që te dyja deget e derës se Thopíave kishin te drejte nene Viosën. Shih Barleti, L. II, f. 34.

Shqiperí dhe ne Greqí per te nisur atjé një lufte civile kunder Turqve, te cilet i kishte dbuar nga Epiri Andrea Thopía, Princi i krahines se Vioses." Sa per vendin e betejes dime përgjithërisht qe ngjau ne Laberí perkëtëj Vioses, afer detit Ionián, po ku pikërisht nukë dihet. Laoniku thotë: Keshtu u-dermua ushteria e Alí Pashe Evrenozit, kur shkeli vendin afer detit Ionián (1). Luccari e vertetón, dyke thënë qe Andrea Thopía i Laberise i dboj Turqit nga Epiri. I pshtetur mi ketó deshmime, Hahn-i e ve ne një libre te tij ketë beteje ne grykat e Kurveleshit (2), pastaj i genjyer prej Gjón Muzakës, i cili s' u jep Thopíave asnje pellembë vent ne juge te Vioses, e heth ne një libre te dyte betejen e Arianitit ne grykat e fámeshme te Kandavise, ne Via Egnatia, midis Elbasanit dhe liqenit te Ohrise (3). Po Muzaka eshte udheheqës i dyshimtë sa per kufiret e principátave te cilat ndryshonin dita me ditën, dhe fund' i fundit ky as e permént fare betejen e Arianitit, dhe nofta ka aresye per ketë heshtje, se nukë deshte te theste qe Arianiti e kaperxeu Viosen. Nga ana tjater, aresyja e Hahn-it qe kjo beteje s' munt te kete

1) "In hunc modum Aliis exercitus, cum in regionem quae Ionium spectat irruisset, afflictus est." Lanicus, L. V, f. 251.

2) Hahn, Albanesische Studien, I, f. 326.

3) Hahn, Reise, Denkschriften, vell. 16, f. 109-112.

ngjare ne Juge te Vioses nga shkaku qe tere kjo krahine ishte e shtruar nen e Turqit, qe Vlora kish-te ren e me 1417 dhe Kanina me 1420 (1), s' qen-drón me kembë përpara deshmimit te njezeshme te Laonikut e te Luccarit qe Turqit u-thyen dhe u-dbuani nga krahina e Vioses afró me 1435, dhe përpara vërtetimit te njezeshme te Barletit e te Tivárasi (2) qe Arianiti mbreteronte ne Laberí

1).—Vlora dhe Kanina ishin ne duar te príncerëve bullgare nga dera mbreterore e Asenit qe me 1350 gjer me 1372. Me 72 ua rrembyen Balshet dhe i mbajtin gjer me 1385. Si u-vrá Balsha II ne betejen e Savrea, e shoqja e tij Princesha Komita Muzaka, një Amazone e fjeshtë, mbreteroj mi Vloren, Sazanin, Kaninen, Himmaren dhe Pargen; pastaj u-zgjat gjer ne krahinen e Devollit, qe ia rrembeu te kusheririt Nikoll Muzakë, te cilin e mundi dhe e zuri rop; me 1392 Nikita Thopia ia mori Vloren nuke dime qýsh; me vone Sultán Bajazidi I ia rrembeu pothua tere principaten, te cilen Komita e mori prape dhe vdiq me 1396. E bija e saj, Regjina Balsha, princesha e Vlores dhe e Kanines, humbi Vloren me 1417 dhe Kaninen me 1420, te cilat ia rrembeu Hasán Bé Verzhesda i Krujes.

2).—Shih Barleti, L. II, f. 34; Biemmi, L. I. f. 30.—Barleti, kur eshte fjala per qytetin ku duhej mble-dhur Kuvendi i Príncerëve, na thote qe Skenderbeu s' e quajti gje te urte t' i therresë as ne Kruje, kryeqytet te tij; as ne xhabják, kryeqytét te Stefán Çernoviçit; as ne *Apolloni*, kryeqytét te Arianitit (L. II, f. 32): “vel Crojam,.....vel Apolloniam, Daynum, Xabiacum, aut aliquod Epirotici nominis oppidum.” Me emrin arkaik *Apollonia* Barleti quan Kaninen. Kur shkoj

më 1443, kur u-kthyte Skënderbeu në Krujë. Përpara ketyre deshmimeve dërmnjese, dhe vëçanërisht të Luccarit, i cili kishte përpara syve dokumentat zyrtare të marreveshjes së kryengritësve me Republikën e Raguzes dhe me Perandorin Sigmund, si dhe lajmat zyrtare të bajlózeve Ragu-zane mi ngjarjet dhe vëndin e ngjárjeve, argumentet e Hahn-it, të bazuara mi kufret e principatave shqiptare pas Muzakës, i cili s' është i pa-anëshme, dhe mi zaptimin e përkoheshme te Vlores dhe Kanines prej Turqve më 1417-1420, bien vete-veti si një keshtjelle prej karte. Hahn-i prashish të drejtë, jo heren e dytë kur e ktheu mendjen dhe u-hoth ne Çermenikë, po heren e pare, kur e kerkonte dhe e vendosi fushën e betejës së Arianitit ne grykat e Kurveleshit.

Kryengritja u-përhap ne tere Toskerine. Gjirokastritet u-ngritne, thirre nga Korfuzi Depe

Skënderbeu ne Itali, disá anie ngarkuan ushtaret ne Vlore, pas Barletit (L. X, f. 290): "Multae classes e Rizicho sinu, Durrachino portu, Aulonae, ac toto Epiri Illyricique tractu profectae erant." Pas Lavardin-it, L. X. k. III, f. 302: "Beaucoup de voiles estoient en mer hors du Golfe Rizic, du port de Duraz, de la Valona, d'Epire, et coste de Sclauonie." Merret vesh lehte që as munt te behej fjale per te mbajtur Kuvendin e Ligës ne Kanine, as ushtare shqiptare munt te ngarkohenin nga Vlora, po t'i kishin Turqit këtò qytete.

(1) Zenevisin, të birin e princit të tyre, që u-munt e u-vra prej Turqve më 1434, e proklamuan *mbret*, si na thote Laoniku, mblodhë një ushterí, rrrethuan Gjirokastren dhe e ftuan ganizonin turk të jipet. Turqit refuzuan dhe ahere Depa e rrrethoj qytetin dhe nisi t' a rrahe me artilerí medievale. Rrethimi u-zgjat dhe kur gjysma e ushterise goditte Gjirokastren, gjysma tjatër plaçkiti dhe zotërój krahinen e zaptuar prej Turqve. Garnizoni i Jenicéreve u-forcua me Turqit dhe renegatet e ikur nga fusha. Sulltán Muradi II ndodhej ahere në Karamaní dhe dergój Turhán Pashen, valín' e Thesalise, kunder *mbretit* të Gjirokastres. Në mes dimrit, nepër male e nepër fusha të mbulúara me dëbore, arriu i papritur Turhani nga Tërhalla dhe i goditi Shqiptaret nga krahet kur atá po i binin qytetit. Të vënë midis dy zjarresh, Shqiptaret u-muntne, dyke lëne permí një mijë të

1).—Emri “*Depas*” i Laonikut i ka vënë ne mendime të medhá historianet. Disá kane kujtar që eshte një korrupte e llagapit *Thopía*. Etimologjisht eshte shume rende të dale Dépa nga *Thopía*. Nofta ky emer eshte një korrupte e fjalet gërgishte “désputa” (me aksentin në é), dhe ahere ka kuptimin *kryezót*. Në Qytezë, a Ibrik-Tepé, një fshat shqiptar të Thrakes lindore, emri Déspina i grave eshte shqiperuar më *Dhespa* dhe *Depa*. Per kryengritjen e Gjirokastres dhe rrrethimin e saj prej Depes shih Laonicus, L. V, f. 251-253.

vrare ne fushë. Depa u-zu rop dhe u-varr. Te gjithe kreret shqiptare dhe t' aférmit e tyre u-shuan, dhe aý qe s' iku máleve u-thér me barbarí asiatike.

Pastaj Turhán Pasha u-sul kunder Beratit, te cilin e rréthoj me 1438. Passi e rrahu fortesen me kot shtate muaj me radhe, u-shtrengua te hijet i turperuar pa bëre gjë, dyke humbur afró 10,000 te vrare (1). Per te nxjere inatin, vrua e preu ne Myzeqé dhe per kujtím te fushates se tij te lavde-ruar ngriti një piramide me koke shqiptaresh te masakruar. Ménrya çnjerezore, me te cilën shtý-peshin kryengritjet e Shqiptáreve m' até kohe, illustrohet me keté piramide dhe me vrasjen e pa-shpirtme te pese príncerve te Myzeqesë qe u-zunë rober. Turqit, si na thote Muzaka, i vranc dyke ua thyer koskat me çekán (2).

Nga ketó kryengritje te Tóskëve, ajó e Arianitit, e Beratit dhe e Myzeqesë vajtnë mbarë, ajó e Depës, kryezoti jeteshkurter te Gjirokastres si

1).—Per keté rrëthim shih Biemmi, L. IV, f. 236. Mprójtesi i Beratit ne keté rasje ishte nofta Theodór Korona Muzaka, te cilin do t' a shohim më tutje ne keté histori.

2).—“Il Signor Blasio (Muzaka)fece cinque figlioli (Bogdán, Gjin, Kostandín, Theodór, e Gjon); e tutti cinque suoi figlioli li prese il Turco e li fe morire rompendole le ossa col martello.” Hépfé f. 286.

mos më keq. Si duket, cilidó kapedán toskë leftonte per hesáp të tij, dyke e kujtuar veten mjáft të zotin per te nisur e per te mbaruar çlirimín' e atdheut pa ndihmen e shókeve. Per bashkepunim dhe organizatë kunder armikut te perbashkime s' u mejtua asnje nga kryengritësit, nofta nga shkaku qe cilidó përpinqej vetem per krahinen e tij, nofta nga qe ish e pamundur te lidheshin midis tyre princerit dhe farat e ndryshme nene një kumandár. Bashkimi per lirin' e perbashkime, pa nonjé interés te vecante, ishte çudí qe s' ia nxinte koka asnje Shqiptari, dhe ketë çudí, ne tere historin' e kombit, e bëri vetem një njeri: *Skenderbeu*. Qe jo vetem e bëri ketë bashkim, po edhe mundi t' mbanje pothua njezét e pese vjet me radhe, ne mes te furtunes se jashtme e se bréndeshme, eshtë një nga lavdit' e tij më te mëdhá.

Kur lindi Skenderbeu? Asnjé nga historianet e vjeter nukë na e thote. Historianet e pastajme e kane hequr motin e lindjes se tij nga versa prej 63 vjetsh qe i jep Barleti, kur na thote qe vdiq me 1466. Sikunder pame më siper e do te shohim më tutje, nukë vdiq as me 1466, si besón Barleti, as me 1467, si kane besuar pothua te gjithë te tjeret, po me 1468, sikunder provohet nga arshivat e Millanit e te Venetise. Po á ishte 63 vjetsh kur vdiq? Per ketë as vete Barleti, nga i cili e kane marre historianet e tjere, nuk eshtë i shigurte, posá e ve ne ketë forme: *Thuhet qe ish*

63 vjetsh (1). Duhet shtuar qe versen e Skenderbeut dhe motin e vdekjes se tij e shkruan Barleti me çifra dhe ne ketó eshte fare lehte te bëhen gabime shtypi (2). Per fat te mire, Barleti na shigurón qe, kur e mori Sulltán Muradi si penk, Skenderbeu ishte nente vjetsh, dhe e shkruan me letra, jo me çifra (3). Historianet e tjere jane pothua me një mendje mi keté pike. Anonimet, dhe Dimitër Fréngu na thone qe ish tetë vjetsh, dhe keté e shkrúajne edhe ketá me letra, jo me çifra

1).—“Aninumque suum Deo maximo tradens 16 Kalend. Februarias, Anno Domini, *M C C C C L X I* extreum diem suum obiit. Fertur igitur Scanderbegus 63 annos natus, 24 sui imperii anno e vita migrasse.” Barleti, *XIII*, f. 372.

2).—Qe ka një lajthim shtypi ne motin e vdekjes se Skenderbeut, ashtu si na e jep Barleti duket me një here: Posá Skenderbeu vdiq ne motin e 24-te te mbretërimit te tij dhe posá Barleti vete na thote qe Skenderbeu u-kuroreza me 28 Nentór, 1443, ahere s' munt te kete vdekur me 1466, se 1443 dhe 24 bejne 1467, ose s' munt te kete mbretuar afró 24 vjet, po afró 23. Si pamë më siper, Gjon Muzaka, te cilin Hahn-i e merr si baze per versen e Skenderbeut, e kopion verberisht nga Barleti keté gabim shtypi.

3).—“Vix dum enim *nonum* attigerat annum.”—Barleti, L. I. f. 3. “Car á peine avoit-il atteint *neuf* ans.”—Lavardin, L. I. k. I. f. 4.

(1). Laoniku (2) dhe Muzaka (3) vertetojnë qe ish djal' i vogël, po nuke na japin versen e tij. Tani, kush e mori si penk dhe kúr? Sa per kúsh, qe te gjithe historianet e vjetër na thone: Sulltán Muradi II. Tivárası hesht mi keté pike, se kane humbur fletet e para te historise tij. Sa per kúr, s' na thote as kúsh dhe duhet t' a gjejmë vete. Si thame më sipër, Sulltán Muradi II s' munt t' a kete marre as më pare as më vone se 1421. Ahere, pra, Skenderbeu lindi ne Mat (4) afró me

1).—“Ancora fanciullo d' otto anni.” Dimiter Frengu, k. I, f. I, gjithe me ketó fjale edhë Anonimet.

2).—“Puer venit in januas regis.” Laonicus, L. VII, f. 350.

3).—“Questo (Scanderbegh) l' havea donato il donato il padre al detto Amurath con due altri fratelli tutti piccoli.”— Hopf, Muzaka, f. 274.

4).—Barbarch-u thote qe lindi ne keshtjellen e Petrelles, po e quan te teper te na tregonjë ku e ka marre keté lajme. “Egli contava allora appena nove anni, essendo nato a Gursi (Petrella), nel 1404. Shih Eugenio Barbarich, Albania, f. 178, Roma 1905.

Ka më teper te ngjare te kete lindur ne keshtjellen Petralbes (Gur' i Bardhe), se atjé shkonte gjithe një Skenderbeu te prehej nga mundimet e luftes, dhe si u-marrtua, atjé rrinte edhë mbretëresha më te shumen e kohës. “Dimisso milite omnes domum redire permisit, ipse cum Amesa et paucis equitibus Petralbam perrexit. Ibi namque principio aestatis uxorem reliquerat, id quod et omni deinceps imperii tempore fecit, ut per aestatem autumnumque illic solatii causa

1412 (1).

Ishte m' i vogli djale i Princ Gjon Kastriotit dhe Princeshes Viosave. Rreth lindjes se tij imajinata popullore endi një qerthull legjendash të çudíteshme. Voisava pá n' enderr që lindi një dragua, që mbulój tere Shqiperine, që e kish koken ne kufiret turke dhe bishtin ne Adriatik, dhe me gurmazin e tij te gjákeshmë perpinte Turq me mijera. Gjergji, kur lindi, kish ne krahun e djathtë një shpatë te shkruar. Posá dolli nga djeipi, princi i vogel zvarnisej ne armet e t' et, dhe perpiqeje kapte arkun, shigjetat, dhe shpaten.

reliquo tempore Croiae maneret." Barleti, L. VII, f. 201.

1).—Pas Barletit, lindi me 1403, u-dha si penk me 1412; pas Lavardin-it, Biemmit dhe Pisko's, lindi me 1404, u-dha si penk me 1413 pas Anonimit Venecián, ed. 1539 lindi me 1410, u-dha si penk me 1418; pas Anonimit te Sausovino's dhe Dimiter Fréngut lindi me 1407, u-dha si penk me 1415; pas Hahn-it dhe Hopf-it, lindi me 1403, u-dha si penk me 1410; pas Hammer-it, Paganel-it dhe Fallmerayer-it lindi me 1414, u-dha si penk me 1423. Pas Biemmit, Pisko's, Hahn-it e Hopf-it e mori Sultán Mehmedi I; pas te gjithe te tjereve e mori Sultán Muradi II. Me fjale te tjera, lindja e Skenderbeut kolovitet midis vitezve 1403-1414 dhe pëngesimi i tij midis vitezve 1410-1423. Auktori i kesaj historie e shton ketë liste me dy kronologjira te ra dhe origjinale: Lindi afró me 1412, u-dha si penk me 1421 pranë Sultán Muradit II.

Kur u-rrit, ató qe i pelqenin ishin lodrat luftetare me te vellézerit a me djemal e tjere. Qe ne vogelí tregonte ç' do te behej kur te madhohej.

Kur i mori Sulltán Muradi II te bijt' e Gjon Kastriotit si penk ne Ederné, prínderit, hobori princór, dhe pópulli i Matit qane mé tepér per Gjergjin e vogel, i cili posá kish arrié motin e nentte. E para gjë qe béri Sulltán Muradi ishte shkelja e zotimit te dhene qe femija do te liheshin te lire ne fene aterore. I béri synét qe te kater princejt e vegjel, ua ndroj emrat dhe u vuri mesonjes qe t' i rritin ne fene muhamedane. Gjergji mori emrin Skender-Bé, domethené Princ Aleksander (1). Keté emer e meritój pastaj ne betejat e Turqise dhe te Shqiperise.

Ne hoborin e Sulltanit, Skenderbeu mori

1).—“Deducti ad Ottomanum adolescentuli, primam perfidiam ejus in eo sensere, quod abjecta, quae eorum parentibus praestita erat, fide, circumcidi Macometano ritu illico jussi sunt.....Epirensibus varia nomina, prioribus mutatis, indita sunt, ex consuetudine gentis. Georgius, seu casu, seu quod nobilior inter caeteros indeoles, egregium nescio quid prae se ferre videbatur, Scanderbeg appellatus: idem quod apud nos Alexander Dominus.” Barleti, L. I. f. 3.

“Lo fece ciconcidere in quella pueritia et porgli nome Scanderbeg.” Dimiter Fréngu, k. I, f. 2.

“Lui se chiamave Giorgio Castrioto, ma quando si fé Turco, lo chiamarno Scanderbegh.” Hopf, Muzaka, f. 274.

aresimin e príncerve te shtepisë mbretërore. Mësój, seç Turqishtes, Arabishten, Greqishten, Sllavishten dhe Italishten (1). Studiój mjeshterín' e luftes në libra më pare, në fushe pastaj. Sa parritur mirë, i lutej Sulttanit që t' i jipte leje të merrte pjesë në bëteje, po ky s' e linte, dykë e gjykuar teper të vogël. Në perdorjen e shpates, të arkut, të ushtes, dhe në ngarjen e kúajve s' kishte shok në pallát. I gjate, i híjeshmë, me një trup të derdhur prej statuje, me sy të squar që nxirte shkendija, ishte, pas deshmimit të njëzeshmë të historiáneve të vjetër, një engjell bukurie dhe madhështie mashkulllore. Çdo vijë e fytyrës, çdo levizje e dores, çdo fjale, e çdo çap i keti djali tregon-te të birin e mbretit dhe njerin' e vëprave të mëdhá. Kur leftonte, si na thone atá që e kishin parë me sy, përvishte menget për të perdorur më lirisht shpaten, a jataganin. Krahe më të bukur prej burri, thote Barleti, s' ishin parë gjer ahore. Turqit provuan më vone ç' fare forcë të tmerruar kishin krahët e tij. Bukuria dhe madheshtia trupësore ishin një trashegim në shtepine princore të Kastriotëve.

Sulttán Muradi kishte një sympathi të veçantë për Skenderbenë dhe nukë linte rasje që t' i tre-

2).—Sllavishten dhe Italishten Skenderbeu do t' i kish mesuar që i vogël nga kancellaret që mbante i ati për korispondencat në ketò gjuhe.

gonte mirëdashjen. Te vellézerit e tjere vdiqne me një menyre, e cila linte arallék per dyshimin qe vdekja e tyre nuk ishte e natyrëshme. Nofta u-helmuani qe te mos mbetej nonjé trashëgimtár i merzitur i Principates se Matit. Sulltán Muradi II munt te ishte aqë i drejte dhe aqë njerezór sa e pershkruan Laoniku, po më pare se çdo gjë tjater ishte Sulltán i Turqise. Interesi dhe qetesia e perandorisë tij e deshnin çdukjen e princiçerve shqiptare. Skenderbene e kurseu, se e gjenjente mendja qe ky, i çkulur nga Shqiperia qe ne vogeli, i rritur me kujdes e methude si princ muhamedán, i perkedhelur dhe i rrithuar me te gjitha te mirat e Sarajit, ishte turqesuar krejt dhe s' kishte asnje rezik se mos e zinte mall' i atdheut dhe deshira e kthimit ne Mat.

Me trimerine qe tregoj ne beteja te ndryshme u-bé oficér i larte kur ishte gjashtembehdhjetë vjetsh, dhe dy a tre vjet më vonë Sulltán Muradi e emerój Sanxhák Bej dhe i dhá kumanden e një trupi kaloresie prej 5000 (1). Si Hannibali i Kar-

1).—“Sanazchi insignibus *primum* decoravit. *Gradius* autem is est dignitatis apud Turcas secundus post Bassas.... Scanderbegus igitur tunc quinque equitum millibus praepositus fuit. Caeteri quoque fratres iisdem ornati dignitatibus..... Caeterum is non multo post vix dum octavum et decimum egressus annum, in Asiam jussu Tyranni profectus....” Barleti, L. I, f. 4.

“Giunto poi questo Scanderbegh all’ età d’ anni

thages, Skenderbeu ishte gjenerál kaloresie. Mori pjesë ne disá fushata ne Así e n' Evrope, dhe kudó dolli i nderuar. Ne rethimin e një fortese n' Anadóll, si Aleksandri i Math një kohe ne Indí, ungjít ne mur, ku ngriti flámurin, dhe hyri i pari ne qytét. Sulltán Muradi ia rriti shkallen dhe e dergój si kumandár ne disá shpedita te renda. Skenderbeu kurdoherë kthehej mundes dhe sillte ne Ederné rober e plaçka pa numer. Fama e tij po rritej dita me diten; ushteria e adhuronte; shoket e kishin zilí.

N' até kohe, dhe ca më pak n' Anadóll, baturi s' kishte édhe ndryshuar mjeshterin' e luftes. Forca trupesore dhe trimeria personale losnin një roll te math ne fitimin e bëtéjave, dhe dyelet, aqë ne kohe lufte midis leftónjësve te ushterive armike sa dhe ne kohe páqeje për sehír, ishin ne mode dhe ngjanin shpesh ne qytetet e mëdhénj. Çdo trim i kohës dilte ne patalók më nonjé panaír a festim dhe ftonte ne dyél më trimin e vendit. Keshtu një herë një Tatár vigán, ne mes te një ce-

XIX fù fatto dal Gran Turco Sanzacco, che vuol dire Condottiere, dandogli condotta di cinque mila cavalli, e piú volte col titolo di capitano, che vuol dire in Turchesco Bassá fu mandato contra suoi nemici."— Dimiter Frengu, K. I, f. 2.

Shkalla e Sanxhák Beut korespondón sot me shkallen e gjeneralit te brigades, pas Pisko's. Shih Pisko, Skanderbeg, f. 9.

remonie publike në Ederné, dolli në shesh dhetojtë ne dyel cilindor prej oficereve qe rrerthonin Sulltan Muradin. Asnjë Turk nuk e levizi, ndonëse Sulltani u-zotua te jipte një çperblim te math per atë qe do t' i bente balle Tatarit. Skenderbeu kerkoj lejen e Sulltanit qe te matej me Tatarin, i cili po kabardisej e mburrej, dyke pare qe askush nuk i dilte perpara. Pas shume lutjesh Sulltani e la. Dyeli ishte me kame dhe çveshur ne një vent te ngushtë. Vetem per mundesin kish te shpresë te dilte i gjallë. Skenderbeu u-çvesh me vrap, dolli ne shesh dhe ne pak kohë e shtriu Tatarin perdhë te vrare. Skenderbeu ish ahene 25 vjetsh (1).

Nje here tjater, ne Bruse, dy kalores persane, te quajtur Jahja dhe Zampsia, ardhë per te hyre ne sherbim te Sulltanit, dhe per te provuar zotesin' e tyre dualle ne shesh dhe ftuan atá me te miret kalores te ushterise turke ne dyel. Te gjithe syte u-drejtuan nga Skenderbeu. Ky s' priti shume. I hipi kalit dhe dolli ne shesh qe t' u bente balle te dyve, njerit pas tjatrit. Kur e permbysi te parin, shoku i tij, pa pritur radhen, u-sul qe t' a godite Skenderbenë me te pabese. Po Skenderbeu

1).—“Sendo dipoi Scanderbeg di anni XXV et ritrovandosi in Adrianopoli apresso il prefatto principe turco et molti altri signori arrivò lì un fortissimo Tartaro....”—Anonim, k. 1, f. 3 verso, Veneti, 1545. Dimiter Frengu, f. 5.

s' flinte, dhe një të goditur e shtriu dhe të dy-tin perdhé. Këtò dyele ia madhuan nderin ca më teper në sy të ushterisë dhe të Sulltanit.

Historianet e Skenderbeut na i tregojnë këtò dyele si një prove të fuqise trupesore të tij. Nga ana tjater, këtò tregojnë dhe karakterin e tij dhe këtù munt të gjejme një nga shkaket që e bëne të shkonje në Shqiperi e të kthehet kunder Turqve. Skenderbeu, si çdo Shqiptar prej race, s' e duronte dot mburravecin e kabardisur dhe e vinte jetën e tij në rezik vetëm e vetëm për t' i thyer hunden. Turqit, me betejat që fitonin në Evropë e në Asi, nisnë të kujtonin në këtë kohe që ishin të pamundur, dhe mburrreshin e kapardiseshin me një menyrë e me një sjellje, sikur thoshin: Eh kush munt të na dale neve përpara! Skenderbeu, munt t'a marrim me ment, kur i shikonte, e kur i degjonte, ment pelciste që s' muntte t' ua dërmonte turinjtë e t' ua gjemonte kokës fjalën që e shtrengonte me dhembë, dyke kafshuar gjuhën: "Une, or une!"

Si pamë më siper në këtë kohe, më 1435-1438, njau kryengritja e Arianitit. Kjo pa fjalë i tingelliut Skenderbeut në zemer si kushtrim nga malet e Shqiperise. Arianiti i rrefente udhen e detyres e të nderit. Dhe që ahene s' gjente më gjumë në shtrat dhe qetesë në mendje. Oshetimi i bëtëjave në grykat e Kurveleshit, rreth Gjirokastres e rreth Beratit, piramidat prej kokësh të My-

zeqesë, dhe rënktimi i mbytur i të pese princiçeve kryengrites të dermuar me çekán, e benin të çirej e të grisej, si nonjé luán i ndersyer që ha me dhembë e me thonj hékurat e kafazit, e vjen rrrotull me perçen përpjete, me sy të gjakosur nga deshpërimi, e bertët e kelthet, e rreh veten me bisht si me kamçik; a si nonjé kale luftetár, i lidhur në grazht, që degjón klithmat e luftes dhe sulmat shurdhónjese të kúajve, e mihi dhene, e hingëllin i ndezur, i dritteruar, vale nga dirsa, e përpigjet me kot të këputë tarkuzën e të sulet në mes të zjarrit si rrufé.

Geget, kur krisi kryengritja e Toskërise, nisne të levizin, të këshillohen, po s' kishin krye. Gjon Kastrioti ishte mplakur dhe me njerën këmbë në varr. Vendosnë të therresin Skenderbenë. Nje komisióñ vajti dhe e gjeti në Ederné. I Shpune në falat e prindërve, i treguan mjerimin e vendit nene Turkun, i përshkruan permbysjen e principates atëreore, dhe me lot në sy e ftonin të kthej në Mat, të vihej në krye të tyre e t' a çlironte Shqiperinë. Pópulli e priste me krahe hapur. I sillnin perpara syve shëmbellen e Arianitit. Skenderbeu i dëgjonte me verejtje. Kjo s' ishte hera e parë. Komisione të ketija i vinin nga koha në kohë që kur u-thye i ati prej Isák Pashës. S' kishte asnje dyshim që përfaqesonin djenjat e pòpullit, po ndruhej t' u hapte zemrën se mos dilte fjala jashtë. I ktheu pra dhe ketá, si dhe të mëparesh-

mit me fjale si këtò: Qe nje kryengritje kundër nje fuqie te madhe si Turqia ishte plot me rezike dhe pa nonjé shpresë; qe Turqia mbante garnizone te forta ne Kruje e ne Sfetigrad dhe qe ish e pamundur per Shqiptaret t' i merrnin me force; qe do te derdhej gjak me kot, e do mos fitonin gjë tjater veç qe do t' a egersonin Sulltanin, i cili do t' a shtypte pòpullin me keq dhe do t' ia bente zgjedhen me te rende, kur gjer taní zoterimi i Turqise ishte pak a shume i bute.

Me 1442, i vdiq i ati. Skenderbeu ish ahere tridhjetë vjetsh. Sulltan Muradi, ne vent qe te dergonte ne Mat Skenderbenë per te zene fronin e stergjýsherve te tij, urdhérój me pabesi Hasán Bé Verzhesden t' a zaptonje tere principaten e Gjon Kastriotit ne emrin e te bijve. Te gjitha keshtjellat e Matit u-zaptuan pa kundershtim dhe pritne nga nje garnizon turk te forte dhe nga nje grup kollonistesh turq, a renegatesh shqiptare, per te shiguruuar mbajtjen e tyre. Princessha Viosave me te bijen Mamice u-dergua dikú ne Mat, ku Sulltani i la nje vent te vogel sa per te rrojtur; vdiq ca kohë pastaj, para se te kthehej Skenderbeu (1). Qe te shigurohej per besnikerin' e keti, Sulltan Muradi e pyeti ne desheronte te kthehej ne Mat e te zinte vendin e t' ett. Sikur te kish thene Skenderbeu atë qe ndjente ne zemër, do te kishte shkuar

1) Shih Barleti, L. I. f. 8.

atjé ku vane te vellezërit. Po ish mjaft i squar sa te mos binte ne gracke dhe u-pergjéq qe e vëtema deshir' e tij ishte te mbetej ne sherbim te Sulltanit e te leftonte nene úrdherin e tij.

Ketó thoshte me goje. Po me mënt e kishte bere pllanin per te ikur dhe s' priste veç rasjen. Kjo rasje i ardhë me 1443. Krali i Serbisë Gjerq Brankoviç kerkój ndihmen e Papës Eugén IV (1431-1447) per te fituar mbreterine qe ia kish rembyer Sulltán Muradi II. Papa dergój Kardinal Julianin dhe e bindi mbretin Vladislav te Hungarisë e te Pollonjes qe t' a ndihmonje kralin e Serbisë. Veç kësaj Eugeni IV prokllamoj një kryqesate kunder Turqve dhe e ftoj tere Krishterimin te ngrihen e t' i dbojnë nga Evropa. Midis princiçeve te tjere, ftoj me letra e me bajloze edhe Skënderbenë (1). Shqiptaret, te shtyre prej peshkopit te Krujës, u-ngritne prapë nene kryesin' e Arianitit. Gjin Zenevizi, i bir' i Depës se Gjirokastres, ngriti krahinat e Kolonjes e te Devollit dhe bariti kunder Kosturit. Afer keti qyteti u-perpóq me një ushteri turke nene Feriz Pashën e t' i vinte ndihma e zotuar prej Sulltanit. Kuman-Karaferjesë, u-munt e u-vrâ ne një bëteje te gjakeshme. Ketë here, jo vetem Shqiperia, e ngritur po dhe Evropa e tere me anen e Papës Eugén IV e therriste Skënderbenë ne Krujë ku e kishte vendin. Ne ketë thirrje nukë vonoj te pergjigjet

1).—Shih Volaterranus, Lavardin, Préface.

Skenderbeu.

Në verë të motit 1443 një ushterí hungareze nënë Janko Huniadin, Vojvoden e Transilvanisë, hyri në Sérbi. Sulltán Muradi II dergój një ushterí prej 20,000 nënë Kará Bene, Pashán' e Rumelisë, dhe nënë Skënderbene që t' i presin hovin gjier sa te arrinte aý vete me një ushterí tjater. Të dy ushterite armike u-sheshuan përtéj e përkëtéj lumiit Morava pranë Nishit. Huniadi më 3 të Nëntorit, 1443, me një ushterí prej 10,000 kaperxeu lumin dhe e goditi ushterinë turke, para se dari turk, i trëmbur nga sulma dhe kuximi i Hungarézve, nisi të hiqet, po kur pá që ushteria e Huniadit ish e vogel, dba urdher për të nisur bëtejen. Po Skenderbeu, në vent që të kthehej, vazhdój ritiraten, e cila dale nga dale po bëhej ikje e plotë, dhe e cila u-perháp në tere ushterinë turke. Në trazire e siper, Skenderbeu kerkój dhe gjeti kancellarin e Sulttanit dhe me shpaten në dore e shtrengój t' i jape një fermán me myhyrin e Dovletit që t' i dorezohëj fortesa e Krujës. Pastaj e vrau kancellarin që të mos dilte në shesh pllani i tij dhe me 300 Matjane (1), midis të cilëve ishte dhe i nipi i tij Hamza, i bir' i Reposhit, u-nis për në Shqiperí.

1).—“Allora Scanderbegh con trecento giovani Albanesi molto fidati e valenti che erano stati al servizio suo...” Sansovino, 371v., dhe anonim, k. 2, 5v.

Barleti (1) nuke na shigurón po e le t'c nene-kuptohet qe Skenderbeu ishte ne marreveshje me Huniadin dhe perandaj ky kuxoj te merrte ofensive me njc ushteri aqe te vogel. Nga ana tjater, s' le asnje dyshim qe Skenderbeu gatiti me kujdes e me pllan dishfaten e ushterise turke, se ne krye nisi ritiraten, pastaj e ktheu ne ikje te plotte, dyke hequr ca pas, e dyke shtyre te tjere perpara, e dyke ckatueruar krahun qe kumandonte. **Dimiter Frengu** dhe **Anonimet** na thone qe leftoj dhe passi u-munt ushteria turke, ne ikje e siper i ra ne mendje ideja e kthimit ne Kruje; kancellarin, pa e kerkuar, qelloj t' a gjenje mb' udhe e i mori fermanin me pahir.

Sidó qe te jet, ne shtate dit e siper, Skenderbeu arriu ne Dibre. Dhe para se te futet me thelle, deshi te shikonte si do t' a pritnin Dibranet, te cilet ishin atá me besniket e shtepise princore te Kastrioteve. Dergoj pra dhe thirri te paret e qytetit qe t' u tregonje pllanin e tij dhe t' u kerkonje perkrahjen. **Gezimi** i Dibraneve kur pane te birin e Princeit te tyre ish e papershkruar. Ferkonin syte qe te binden qe nuke shohin enderr, ca hidheshin nga gazi, e ca qanin, e i puthnin duar e kembet e faqe, dhe i zotoheshin jeten, semijen dhe plengun e tyre per geshtjen e shenjte. **Skender-**

1.—Barleti, L. I, f. 13.—Anoním k. 2, f. 4-5.

beu, i mallengjer nga kjo pritje, i porositi te ve-
ne rúajtes ne te gjitha grykat qe te mos vente nje-
ri te lajmeronte kumandarin e Krujes. Pastaj u
dha urdher te mbledhin një ushterí, e cila te ishte
gatí, posá te jipte shenjen, t' a ndihmonte per te
zaptuar vendin. Dhe me qene qe plani i tij ishte
t' a merrete Krujen me fermanin dhe jo me force,
u kerkoj vetem tre qint veta, qe dinin mire udhet,
te cilet i dergoj naten te fshihen ne një pyll afër
qytetit.

Pastaj, qe até nate, para se te dilte hena, i sho-
qeruar prej një tokice te zgjedhur, u-nis me shpej-
tesine mé te madhe per ne Kruje. Kur i u-afrua
qytetit, dergoj perpara te nipin, Hamze Kastro-
tin, gjoja si sekretár te tij, qe te lajmeronte ku-
mandarin e keshtjelles qe arrinte per se shpejti i
urdheruar prej Sulltán Muradit te marre kuman-
den e saj. Hamza, i cili, i lindur dhe i rritur ne
Ederné—i ati ish marluar atje me një zonje tur-
ke (1)—fiste turqishten si Turk, dhe ishte
shum' i squar, e mbaroj ploterisht keté misión.
Hasán Bé Verzhesda e besoj dhe, kur ardhì Sken-
derbeu e i tregoj fermanin, e priti me nder, e ken-
dój fermanin e Dovletit, passi e puthi, dhe ia le-
shoj me një herë fortesen. Oficeret e garnizonit

1).—“Amesa nepos fuit egregial indolis adoles-
cens, quem Reposius, postea Caragusius dictus, a Tur-
cis ante insidias Ottomani uxore ducta suscep-
erat.” Barleti, L. I, f. 13.

dhe kreret e qytetit ardhë t' a pershëndoshnin e t' a përgezojnë. Krujanët s' dinin qýsh t' a shpjego-nin këtë mëngjes. Po Skenderbeu s' i la të mejtó-heshin shume. I mori më nj' anë kreret dhe ua shpjegoj tere punën. Krujanët i gjeti aqë besnikë sa dhe Dibranët. Kur u-ngrýs, thirri brenda në qy-tet njérezit e fshehur në pyll, me të cilet u-bashkua një numur i math prej Krujanesh t' armatisur. Këtë, passí mbyllë portat, zune të gjitha pikat strategjike të qytetit, dhe prisnin shenjen. Një klithmë e madhe oshëtiu në mes të nates: "Lirí! Lirí!" Të tjera zëra i persëdytin këtò fjale (1), dhe të gjithe u verviten Turqve. Të nésermen s' kish mbetur në qytét, as ushtár turk, as kolloni, as renegát, veç disá të pákeve që u-kthyen të krish-terë. Flámuri i Turqise dhe shenjat e zotërimit turk u-çdukne, dhe vendin e tyre e zuri flámuri i kuq i Skenderbeut me shkaben e zeze me dy krere (2). Pópulli i tere theriste: "Rroftë Skender-

1).—"Libertas in omnium erat ore. Libertatis dulce nomen undique resonabat." Barleti, L. I, f. 16.

2).—"Rubea vexilla nigris et bicipitibus distinc-ta aquilis gerebat Scanderbegus." Barleti, L. II, f. 31.

"L' insegnà di Scander begh era un' aquila negra distinta in due teste sopra campo rosso." Biemmi, L. I, f. 23, shenim 1.

"Dans ses estendards, qui estoient tous rouges, il portoit une aigle noire à deux têtes." Lavardin, L. II, k. I, f. 32 v.

beu!" (1).

Posá u-zaptua Kruja ploterisht, Skenderbeu u-kthyte ne fene aterore (2).

Me të gëdhire e nésermja, Hamza Kastrioti shkoj ne Dibre që t' u shpinte lajmen e mirë Dibraneve dhe t' i porositte të bënин gjithashtu. Ajó që ngjau ne Kruje u-persëdjt ne Dibre e kudó gjetke ne principaten e Kastrioteve. Mbëteshin vetem kater fortesa: Petrella, Petralba, Stellushi dhe Sfetigradi, të cilat kishin garnizone të forta. Per ketó duhej ushterí dhe Skenderbeu kerkoj ndihmen e princiçeve fqinj të cilet i ftoj të ndodhen ne Kruje dita që do të hipte ne fron të stergjysherve. Ne keté mes, dolli per te vizituar Matin dhe per te mbledhur ushtare. U-prit kudó me entuziazmë si çlironjës dhe cilidó vihej me gezim nene urdhër të tij. Zbriti gjer ne Dibre ku u-poq per heren e parë me Moisine, të nipin' e Arianitit të Kanines,

"Fece levar via la bandiera del Turco et vi fece mettere la sua con l' aquila nera con due capi in campo rosso." Sausovino, f. 371v.

"Fece levar via tutte le bandiere del Turco et vi fece mettere le sue con le aquile in mezzo di esse, *incoronate Imperiali*, in campo rosso." Dimiter Frengu, k. II, f. 13, Veneti 1679. Si duket nga pershkrimi i ketij shkaba e flámurit tone kishte dhe kurore.

1).—"Gribandosi per tutto viva Scanderbeg." Anonim, k. II, f. 5 v.

2).—"E Scanderbegh si fé subito Christiano." Hopf, Muzaka, f. 274.

i cili u-bé pastáj një nga gjeneralet më të mirë (1).

Kur u-kthyte nga ky udhetim, ishin mbledhur të gjithe kreret e principates se Kastriotëve dhe princiçerit fqinj, të lidhur me shtepin' e tij, që të ndodheshin në këtë festim gazmór e të papritur të kurorezimit tij. Midis të tjereve, ishin i nipi i tij Muzaka i Angjelines; Gjoka dhe Gjergji, të bijt' e Pal Stres Balshes, dhe niper nga e motra Jella; dhe i kunati Gjin Muzaka, i shoqi i Vllajkes. Princi i Malit të Zi, Stefán Çernoviçi, i shoqi i Marës, dergój ambasadore me dhurata, pará dhe ushtare; gjithashtu bëne dhe princiçerit e tjere që s' kishin mundur te vinin vete. Keshtu u-mbloth një ushteri e mjafte prej dymbëdhjete mijë vetash. Kurorežimi u-bé më 28 të Nentorit (2), koïncidence e çudítëshme, se pikërisht atë ditë u-ngrit

1).—Arianiti i Kanines kish dy vellezër: Vlladanin, i cili u-marrtua me Angjelinën Kastrioti, dhe Muzaken. I bir' i Vlladanit ishte Muzake Golém Komnén Arianít Thopia, osé shkurt Muzaka i Angjelines; i bir' i Muzakes, te vellájt te dyte te Arianitit te Kanines, ishte Moisi Golém Komnén Arianít Thopia, osé shkurt Moisiu i Dibres. Si ky, si Muzaka i Angjelines, fituan fame ne lufterat e Skenderbeut. Per fisin e tyre shih Barleti, L. VII, f. 208, Hopf, f. 535, dhe Hahn, Reise, Denkschriften, vell., 16, f. 109—114.

2.)—“Auguratus est autem Scanderbegus prima auspicia imperii suiquarto Kalend. Decem. Anno Domini MCCCCXLIII (28 Nentór, 1443).” Barleti, L. XIII, f. 272.

flámuri dhe u-prokllamua independenca e Shqipërisë në Vlore 469 vjet pastaj, më 1912.

Skenderbeu, passi priti pergezimet e zakoneshme u mbajti këtë fjale krerëve dhe pòpullit të mbledhur (1):

“Kapedancë dhe ushtare trima:— S’ eshte as e re as e papritur pamja qe kam sot perpara syve. Ashtu si ju kujtonja, ashtu ju gjeta, sterniper te fjeshtë te një race te vjeter e bujare, trima dhe besnikë te patronditur te vendit tuaj dhe te mbretit tuaj. Edhe jam i lumtur tani qe munt t’ ju hap zemren time. Ju thom pa u-mburrur qe, sa kam rrojtur, kam patur gjithenjë këtë mall per atdhenë, dhe këtë deshire per lirine. Kur me ftuat per këtë vepre nga sherbimi i Sulltanit, kisha ne zemer atë deshire qe kishit edhe ju. Juve nofta ju shkoj nga mendja qe e kisha harruar edhe vendin, edhe nderin, edhe lirine, kur ju kthenja prape te helmuar pa ju dhene asnje shpresë e pa ju treguar asnje ndjenje bujare dhe shpirtmadhe. Po une sillesha me atë menyre, se ashtu e deshte shpetimi

1).—Per këtë fjale shih Barletin, L. I, f. 19-20. Fjalët e Skenderbeut, qe na jep Barleti, kane dale më tepër nga penda e shkrimitarit se sa nga goja e kryetarit, po kjó fjale si dhe një pjesë e asaj qe mban perpara Papes dhe kardinaleve kane një tingellim vertesie qe s’ munt te mohonet lehte. Perkthimi qe jap esht per gjitherisht i lire; diku shkurtova, diku ndrova úrdherin e frázeve.

juaj edhe imi, se puna ish e tille që duhet bëre e jo thënë, se shikonja që kishit më tepër nevojë për fré se sa për shtyrje. Jua fsheha pllanet e mia dhe s' jua çfaqa dëshiren që kisha në zëmer kaqë vjet, jo se s' ju kisha besim, jo se s' jua dinja shpirtin, posá ju ishit të parët që e hotqë zorin dhe u-futte në ketë valle, po se puna duhej mejtuar thelle, se dûheshin gjetur mjetet, se duhej zgjedhur koha mire. Ndryshe, do të derdhej gjak më kot dhe perfundimi do t' ish një roberi më e keqe se e para; dhe ahore çdo shpresë për të nésermen fluturonte; se një punë si kjo niset një herë e mire; dhe në mos vafte mbare, rasja dhe mjetet për t' a nisur ikin e s' kthehen kurre prape. Prandaj s' ia tregonja pllanin tim as vetes sime dhe rúhesha mos më shkiste gjuha e mos më dëgjonin murret. Kam për deshmór Hamzën tim-nip, që e kam pasur përkrahës, keshilltár dhe shok armesh, me ca të tjere të pake, me besnikérin' e të cileve e vumë ketë pllan në veperim. Tani, ndonesé rronim e hanim bashkë, dhe kishim një zëmer e një shpirt, me gjithe ketë as një nga ketë s' më kish dëgjuar kurre të ze në goje atdhenë, lirinë dhe krishterimin gjer sa ardhì rasja në bëteje të Nishit.

“Lirine munt t' a kishit fituar me trimerinë tuaj edhe me një tjater çlirimtár, se Shqiperisë nuk i mungojnë burrat, po ju pëlqeu t' a prisni nga dorë ime, ndonesé vonë, se keshtu nofta desh vete i madhi Zot. Se është me të vertetë çudí që trima

kryelarte si ju, te rritur ne liri, duruat kaqe kohe roberin' e Barbareve, dyke pritur te me shikoni nje dite ne kryen tuaj. Po vallë, a e meritonj ketë titull te bukur te Çlirónjesit qe kini miresine te me jipni? Lirine s' jua solla une, po e gjeta ketu ne mes tuaj. Posá shkela kembën ketu, posá me degjuat emrin, rentte te gjithe, me dualltë përpara kush e kush mé shpejt, sikur t' ishin ngritur nga varret atrit, vellezerit dhe bijte tuaj, sikur te kish-te zbritur nga qielli vetë Perendia. Me pritte me aqë dashuri e gezim, me sualltë aqë sherbime te çmuara e pa numer, sa me bëte mé teper ju robin tuaj se sa une te lire ju. Ketë mbreteri e ketë qytét nuke jua dhashe une, po m' a kini dhuruar ju; armet nuke jua dhashe une, po ju gjeta t' armatisur, lirine e kishit kudó, ne kraherór, ne balle, ne shpate, e ne ushtat; si gardiane besnike, te emeruar prej tim-eti, ju m' a vute mi krye ketë kurore, ju m' a dhatë ne dore ketë shpate, ju me bëte zot te kesaj mbreterie, te cilën m' a rúajtit me aqë besë, me aqë kujdés, e me aqë mundime. Shpjerme ni taní, me ndihmen e Perendise, qe t' a çlirojme tere Shqiperine.

“Pjesën mé te madhe, pothua tere punën e mbaruat; Kruja dhe tere krahina e saj u-fitua; Dibra dhe malesitë u-bashkuani me né; armikut s' imbeti as emri as shenja ne fushat tonë; qendrojnë vetem fortesar. Kam shpresë t' i marrim dhe ketó me hir a me pahir, me dhelperi a me trimeri,

ndonsé garnizonet turke janë te forta, dhe kesh-tjellat janë vendosur ne shkembínj te ashper e te paafrúarshme. Armiku eshte i rrethuar, i desh-përuar dhe s' i kanë mbetur veç muret e fortësave. Po per ketó do te keshillohem e do te perfundojme më mirë, kur te vemi ne vent, e kur te kemi armet ne dore dhe armikun perpara, se sataní per se largu dhe pa ditur ç' kemi per balle. Do te nisim nga Petrella më pare, jo se kjo eshtë më e lehte per te fituar—perkunder, eshte një fortëse prej natyre dhe ka një garnizón te forte—po se ndodhet më afer kryeqytetit, dhe jam shigur që lajma e mirë e ngjárjeve te Krujes ka arrirë atjë dhe ua ka ngrirë gjakun armiqve. Te tmerruar nga trimeria juaj dhe nga çkaterimi i garnizonit te Krujes, nofta do te na lëshojnë fortesen me te mirë; ne mos, po do t' i shtrengojmë te na e japid me te keq. Një gjë vetëm duhet te kini ner mënt: Ne mos e marrçim Petrellën, asnje nga né s' duhet te kthehet prape i gjalle.

Ngréhni pra flámurin perpara, dhe rrëfëhu-ni burra si nga hera. Perendia, si gjer tanë, ashtu dhe paskëtaj do te na ndihmonjë e do te na nxire faqebardhë. O búrrani! ”

Shqiptaret, te ndezur nga kjo fjale, u-nisne kunder Petrelles. Ishte dimer, malet ishin mbuluar me debore dhe frynte një veri i tërbuar, po ushtaret e Skënderbeut s' deshnin t' a dinin, se e kishin zemrën te ngrohet. Petrella, Petralba,

Tonaçi, dhe Stellushi u-dhanë me konditën që garnizonet të liheshin të shkonin në Turqí. Vetëm garnizoni i Sfetigradit qendrój i patundur dhe Moisiu i Dibres u-ngarkua t' a bllokonje me një ushterí prej 3000 e t' i shtrengonje Turqit të jipen nga uria. Sfetigradi ra ne duar të Shqiptáreve pas pak kohe.

Kështu, brenda ne një muaj, Skenderbeu e zaptój tere principaten aterore me një shpejtësi prej furtune që perfshin çdo gjë që gjen përpara. Veç kësaj u-shty pertej Drinit dhe zaptój fushen e Mokrenës, midis Dibres dhe Gostivarit, ndénjesit e se ciles e njihnin flámurin e Kastrióteve që prej vjetesh (1). Barleti na thote që ne ketë kohe Skenderbeu ishte gjithnjë ne levizje e siper, sot ketu e nesër atjé, dhe me-zí flinte dy ore natën, se mbarevajtja e kryengritjes varrej nga shpejtësia dhe çdo minute vonimi munt t' a vinte tere punën ne rezik (2). U-çloth vetem për Kershëndella, të cilat i bëri ne Krujë, për heren e pare pas njezët vjetsh me një shkëlqim dhe pompe të veçante, me lavderime për lirin' e fituar dhe lutje Perëndise për bekimin e armëve shqiptare. Ketë dite, pikërisht kur Huniadi kapërxente grykat e Ballkanit, u-pagezua dhe Hamza Kastrioti me disa shoke te tjere, që ardhë nga fusha e Nishit.

1).—Barleti, L. II, f. 31.

2).—Barleti, L. I., f. 22

Me të gjitha këtò s' ishte bëre veç çapi i pare, dhe taní duhej shikuar á do të muntnin Shqiptaret të organizoheshin e t' u bënин balle Turqve. Skënderbeu e njihte mire Sulltán Muradin H dhe rezikun e math që kishte përpara. Nga ana tjater, dinte që s' kishte më teper kohe që të pregati tej veç gjer në prendveren e motit 1444. Vendo-si pra t' i therresë të gjithe princerit e Shqiperisë në një mbledhje për të lidhur një aliancë dhe për të organizuar një ushterí të përbashkme për mprojtjen e vendit. Po kú t' i therriste? S' kuxonte t' i ftonte në Kruje se çë valle vinin. Dhe kur s' ish e mundur të mblidheshin ne kryeqytét të Skënderbeut, s' duhej mendje e thelle për të kuptuar që do mos vinin në kryeqytét te nonjé princi shqiptár tjater. Per te mos i mbetur hateri askujt, perfundoj t' a mbledhë Kuvendin e Princerve në Lesh, të cilin ahere e kish Venetia.

Nderin e një Kuvendi s' deshnin t' ia jipnin Princerit shqiptare asnjé shoku të tyre në kryeqytét te tij, po ishin gatí t' ia jipnin te húajit pa kundershtim. Po puna deshte nxitím dhe Skënderbeu nukë e meditój shumë kohë këtë karakteristike deshperónjese te kréreve shqiptare. Nga ana tjater, dyke u-mbajtur Kuvendi në Lesh, i bëhej qefi edhe Republikës Veneciane, perkrahja dhe bashkepunimi i se ciles ishin të domosdoshme. Princerit më të degjuar që m'uare pjesë ishin këtá:

Arianiti i Kanines (1); Andrea Thopia, sternip' i Karóll Thopise, princ i krahines midis Krujes dhe Dúresit, me dy të bijtë dhe me të nipin Tanúsh Thopía (2); Theodor Korona Muzaka, princ' i Beratit, dhe disá princer te tjere të Myzeqese (3); Gjerq Stres Balsha, i nipi i Skënderbeut nga e motra Jella, princ i krahines midis Krujes dhe Leshit (4); Pal dhe Nikóll Dukagjini, principata e të cileve zgjatej nga Drini në Kosovë gjer në kufi të Serbisë (5); Lek Zaharia Altisferi,

1).—Emri i tij i plotë ishte: Gjerq Arianít Komnén Golém Thopia, princ i Kanines, i Çermenikes, i Mokres dhe i Shpatit. Fallmerayer-i e të tjere gabohen kur thonë që llagapin *Golém* (sllavisht i *math*) e mori nga vijtoret që fitoj kunder Turqve, se ketë lla-gáp e kanë dhe të vellezrit dhe duket që ishte i tere familjes nofta nga nonjé stergjýsh, i quajtur Gulielm. Për gjenealogjin e familjes së tij shih Hopf, f. 535, dhe Hahn, Reise Denkschriften, vell. 16, f. 109-114. Ka një fshat *Aranít* në Mallakastre dhe një tjeter Aranitas në Myzeqé.

2).—Për derën e Thopíave shih Hopf, f. 532, dhe Hahn, f. 106-109.

3).—Shih Hopf, f. 270-340, dhe 532; Hahn, f. 96-105. Armet e Muzákeve qene shkaba dykrenore perandorake me një yll persiper.

4).—Hopf, f. 534; Hahn, f. 126-131.

5).—Hopf, f. 533; Hahn, f. 121-123. Një stergjýsh i kësaj shtepie permendet më 1281. Armet e tyre qene shkaba të bardha.

princ i Danjes (1); Pieter Spani, princ i Malesive te Shoshit e te Shales, me te kater te hijte, Lekë, Bozdá, Orosh dhe Marko (2); Lek Dushmani, princ' i Zadrines (3); Stefán Černovič (4); princ' i Malit te Zi, i kunati i Skenderbeut, me dy te bijte Gjergjin dhe Gjonin; dhe te tjere princer gege dhe toske (5). Veç ketyre, u-ndodhë në këtë Kuvént dhe perfaqesonjes te Republikes se Venetise për te shikuar ç' behet.

Kuvendi u-mbajt në kathedralen e Shen Kollit, në Lesh, më 1 te Marsit, 1444. U-perfundua te formohet një Ligë e Princerve Shqiptare dhe Skenderbeu u-zgjoth me një ze kryetár i saj dhe kryekumandár i ushterisë te konfederates (6).

1).—Hopf, f. 534. Shtëpia e tij permendet më 1366.

2).—Hopf, f. 535. Spanet levdóheshin që e kishin renjen nga perandori i Bizantit Theodosi i Math. Permenden që më 1386.

3).—Hopf, f. 535. Nje stërgjýsh permendet më 1340.

4).—Hopf, f. 534; Hahn, f. 123.

5).—Për shtepit' e tjera princore shikó, Hopf, f. 531-535, dhe Hahn, f. 96-131. Duhet mbajtur ment që gjeneallogjít' e Hopf-it e te Hahn-it kane shumë gabime. Hopf-i ka manine t' i nxiere më te shumet e princi-serve te kesáj kohe nga renje serbe, i genjyer per gjithërisht nga emrat dhe llagapet sllave, te cilat kane te bëjnë me kombesin' e tyre aqë sa emrat greke dhe arabe te Shqiptáreve te sotme.

6).—Pas këtí vendimi Skenderbeu ishte kryeprinci

Të gjithe príncerit u-zotuan t' a perkrahin me pará, me ushqime dhe me ushterí, si pas fuqisë cili-dó, kundër Sulltán Muradit II. Vendimi nuk ishte një frazë e zbrazët. Arianiti i Kanines propo-nój që çdo princ të caktonte sumen e permótesh-me që do të kontribuonte. Ay vete dha shembë-lلن, dyke caktuar sumen per veten e tij, dhe Príncerit e tjere bëne gjith-ashtú. Krerët e vegjel, që nuke jipnin dot pará u-ngarkuan të japid më te-per ushtare. Në ketë pikë Pal Dukagjini propo-nój të caktohej edhe numri i ushtarëve që do të jiptë çdo princ, po pas shumë hisedimesh kjo çesh-tje mbeti ne pëlqim të çdo princi.

dhe *de facto* mbreti i Shqiperisë, ndonësé ketë titull s' e ka në dokumentat zyrtare. Perandaj Lavardin-i (L. II, k. II, f. 37) e pershkruan zgjedhjen e tij si kry-etár i Ligës se Princëve keshtu: "Scanderbeg esleu roy d' Albanie." Shqiperia e Skënderbeut kishte ató kufire përaferisht që u dhane më siper principátave të Gjon Kastriotit dhe të Arianitit, po të nxierim jashtë Gjinokastren dhe të shtojmë fushën e Mokrenës per-téj Drinit. Që Skënderbeu në ketë kohe ishte shum' i ri, afró tridhjet' e dy vjetsh, provohet nga fjalet me të cilat i drejtohen krerët në Kuvént te Leshit, pas Dimiter Frengut (k. III, f. 19), kur e emerojné kryekumandár: Eccelentissimo Signore Giorgio, buon figlio e frattello nostro quanto alla etá, ma padre honorato quanto alla virtú e valore." Domethenë: *I shkelqyer Princ Gjerq, bir e velláj ync nga versa, po até i nderuar nga trimëria dhe vlera.*

Te árdhurat e Skënderbeut per mot ishin 200,000 dukate te arta (1) nga pagesat e príncerive te Ligës, nga te árdhurat e principates se tij, dhe nga shëllinat (minat e kripes) e Kampopeshkupit, afer Shen Kollit te Grurit, ne veri te Dûresit.

Ushteria e Ligës ishte afró 18,000, gjysma kaloresi dhe gjysma kembesi. Nga ky numer tri te kátertat ishin nga principata atërore e Skënderbeut, Krujan, Matjan, Mirëditás dhe Dibranc.

Si u-mbarua Kuvendi, u-benë Tedeume te veçanta dhe lutje per mbarevajtjen e Ligës, dhe Skënderbeu i percjellur prej te níperve dhe Pal Dukagjin, u-kthyte ne Kruje. Atjé e priste Moisiu i Dibres, i cili ishte kthyer, passi kish fituar Sfetigradin.

1).—Dyke marre ne sy qe dukati bente afró 12 franga te arta dhe qe paraja ahere kishte te paken dhjetë here me teper vlerë se sot, munt te thomi qe suma e 200,000 dukatave kishte vleren e pesë miliune dollareve te sotme perafërisht.

KAPTINË II.
SKËNDERBEU KUNDER SULLTAN
MURADIT II.
1444-1451.

Ushteria e Skënderbeut.—Garda mbreterore.
—Beteja e Torviollit kunder Ali Pashës, 29 Qershór, 1444.—Beteja e Varnes, 10 Nentór, 1444,
—Marrtesa e Mamices me Muzakë Thopine, 26 Jenár, 1445.—Beteja e Monkrenes kunder Firuz Pashës, 10 Tetór, 1445.—Beteja e Ottonetës kunder Mustafa Pashës, 27 Shtatór, 1446.—Vdekja e Pal Dukagjinit, 1446.—Vrasja e Lek Zaharia e Altisferit, 1447.—Lúftëra kunder Venetise, beteja e Drinit kunder Daniel Juricit, 23 Korrik, 1448.—Beteja e Oranikut kunder Mustafá Pashës, 14 Tetór, 1448.—Rrethimi i Sfetigradit, betejat e Rovikut dhe të Talmiranes, rénia e Sfetigradit, Maj-Korrik, 1449.—Rrethimi i Sfetigradit prej Skënderbeut, 25 Statór gjer 26 Tetór, 1449.—Humbja e Beratit, 1450.—Rrethimi i parë i Krujës 14 Maj-26 Tetór, 1450.—Vdekja e Sulltán Muradit II, Jenár, 1451.

Organizimi dhe stërvitja e një ushterie ishte vepra më rendësore, se ciles i u-pervesh Skënderbeu që kur u-kthyte në Krujë, veçanërisht posá dinte që s' ish e larkme koha kur do të ndodhej

balle per balle me ushterin' e perandorise turke. Nga ushtaret dhe vullnetaret qe u-mblodhë, mbajti vetem 15,000, tete mijë kalores dhe shtate mijë këmbës, të gjithë luftëtarë të çprovuar, të zgjedhur me kujdës; të tjeret i ndau nepër fortesarat, a i dergoj me shpi qe t' i therresë kur t' i dësheshin. Gjithë ne ketë kohe, futi ne principaten e tij kushkripten, gjë per te cilen asnjeri s' ish mejtuar gjer ahere n' Evropë dhe e cila që një reformë e padegjuar ne Shqiperi, dhe bëri lista të plotta të mëshkujve, qe munt te mbanin armë, qe t' i mblithë kurdoherë qe t' ish nevoje. Kësaj gjëje Skënderbeu i jipte aqë rendesi sa u-vu ne krye te komisionit dhe dolli vete fshat me fshat per te shikuar njérezit dhe per te bëre listat (1).

Vlerën e një ushterie të régullshme, të gjithënjeshme dhe të gatishme per lufte ne çdo minute Skënderbeu e kishte mësuar nga Turqia ku pà me sy sherbimet e výera te Jenicereve. Fitimet e tyre

1).—“Quare tollenda est omnis mora, P. C. abjiciendae jam nostrae istae consultationes, quas bellorum necessitates expectare non posunt, peragenda omnis provincia, edictum proponendum, percensenda capita, exercitus impigre seribendus, ne quum hostis in conspectu erit, et tubarum clangor ad milites evocandos auribus obstrepet, nos tum sera belli consilia quaeramus.” Barleti, L. II, f. 39 dhe L. XIII, f. 366: “Nam quum universam provinciam ad recensenda capita obequitasset.”

Turqit ia detyronin kétí trupi ushteriák te zgjedhur, te cilin e themeloj Sultán Orhani. Skenderbeu e solli kété systém ne Shqiperí dhe formój nje trup te zgjedhur prej mé teper se dy mijë shqiptarësh, te cilët nga disiplina, trimeria dhe besnikeria s' kishin shok ne bote. Emrat dhe trimérít' e cilidó prej ketyre i dinte Skenderbeu me goje, hante shumë here ne nje tryezë me tá, dhe pas fitimit te nonjé bêteje i pinte shendetin dhe i jipite te piye me kupen e tij ati qe kishte rrefyer mé teper trimerí pa ndryshim shkalle dhe ofiqi. Kété informate me kaqe rendesi, e cila shpjegón sekretin e vitoreve te Skenderbeut na e jep Veneciani Melchior Michaeli (1). Barleti e përmént kété garde mbreterore, te cilën e quan “*praetoria cohors*”, ne bêtejen e Troviollit, po nukë na jep asnjé çkoqitje per organizatën e saj (2). Pjesa kalorëse e gardes perbëhej prej gjashtë qint Krujanesh te zgjedhur (3). Skenderbeu kujdesej ve-

1).—“Habuit in Comitatu, *cum perpetuas aleret copias*, lectissimorum hominum amplius duo millia. Horum nomina factaque memoriter tenere consueverat, summusque erat illi honor, cui ipse discubrens de patera sua propinasset.”—Melchior Michaeli, Codex Bavanicus No. 2624, f. 224.

2).—Barleti, L. II, f. 49.

3).—“*Sexcentos lectissimos equites* habuit semper . . . Solebat Johannes Coccius, pater meus, qui Calabro bello sub Ruberto Ursino, viro fortissimo, aliquam-

çanërisht per ushqimin, veshjen dhe pagesën e ush-tarëve të gardës dhe Anonimi na jep një liste të gjatë të provizioneve që i sillnin Skenderbeut besniket e tij si dhuratë per garden (1).

Pastaj bëri fortifikata të ra rreth Krujës; vizitój të gjitha keshtjellat, të cilat i vuri ne shtet mprójtjeje; shtudiój hollesisht topografín' e Shqiperisë, dyke mos lenc as mal, as fushe, as pyll, as lume, as vije, as perrua, as grykë pa matur nga pikëpamja strategjike. Dhe atyre që kish pás u thoshte që, për një gjenerál të mire, eshte aqë nevoje të dije vendin që ka për të mprojtur sa dhe numrin dhe cilesin' e ushterisë armike (2).

diu militavit, adolescenti mihni (2) enarrare i vidisse se Epirotam hominem, qui *cum sexcentis equitibus* Ferdinandi nomine in Apuliam transiverat." Saballico, Decad. III, L. IX, f. 568, Basilea 1570.

"E nel centro erasi posto Scanderbegh con Aidino circondato da un battaglione di cavalleria ch' era tutto formato della gioventú di Croja, avendo voluto usare questa distinzione e quei cittadini di fargli servire per guardia alla sua persona in tanto cimento." Biemmi, L. I, f. 47.

"Utrinque Crojensis nominis miles, utrinque Crojensis eum juventus circumdabat." Barleti, L. II, f. 48.

1).—Biemmi, L. I, f. 28.

2).—"Intesa dalli Albanesi la venuta del suo Scanderbeg a salvamento con tanto triompho, li principali di quelli andorno tutti a fargli la debita reverentia, et visitare la celsitudine sua, con pretiosi doni, et presenti,

Ushterin' e re e mbante gjithnjé ne levizje
dhe ne ushterim dhe, ne pak kohe, e béri gatí per
lufte dhe aqé te disiplinuar sa dukej sikur ishte e
stervitur vjete me radhe, e ish pjekur e rrahur ne
zjarrin e bétáve. Ushtáeve te rinj s' u rrihej
vendit nga mosdurimi qe te perleshen me armi-
kun. I kérkonin Skenderbeut me lutje e me klithma

di cose però da mangiare come vitelli grassi, boui gio-
neni, capretti, agnelli, castati, fagiani, starne coturni
pernici, tortore, quaglie, tordi, beccafigi, galine, picio-
ni, caponi, lepori, conigli, cerui, caprioli, cingiari,
anatre, oche, et altre sorte di ucelli, et animalli grossi,
et menuti domestici, et siluatici, con ogni altra sorte di
uettouaglia, et pesci nei tempi quadragesimali. Auen-
ga che senza questi presenti, la corte di Scanderbeg
stava sempre fornita, quando almeno *tre mila e cinque
cento* boche di continuo mangiauano il pane suo. Siche
á quel modo faceua ciera bona a tutti li sudditi suoi,
et a qualunque vizitatori, con richi et honorevoli con-
vitti, sedendo di grado in grado li suoi principali ordi-
natamente alla mensa sua, et *dando qualche uolta da
bere á qualchuno di quelli col paese si stima di grandissi-
ma importantia*, quando che per tal atto si habbia rit-
rovato alcun soldato haver posta la vita per amore del
suo signore, che si habbia dignato mostrarli segno di tal
amore." Anonim, k. XXIV, f. 26 v., Veneti 1545. Pas
Anonimit, garda mbreterore perbehej prej 3,500 ush-
taresh, dhe jo prej mé teper se 2,000, si na thote Mel-
chior Michaeli. Nofta deshmimet e tyre munt te paj-
tohen me keté menyre: Ushteria e gjithenjeshme e
Skenderbeut ishte prej 3,500, nga te cilet 2,000 perbe-
nin garden.

t' i shpjere kunder Turqve që t' i provojnë trimerrinë dhe besnikerin' e tyre. Dígjeshin nga deshira e luftës. Cilidó ngruhej në mëngjést gatí që të nisej, i fliste kalit, shpatës, krahut; ftonte shokët te bashkohen e të mos presin më. Ishte frikë mos merrnin sytë e fútëshin në viset e Turqisë pa kumandë per te çprovuar armët e tyre e per te çdëfryer kudó që t' i shpinte era (1). Skenderbeu mezi i përbante dhe uronte me tere zemër që ushteria turke të vinte një or' e më parë.

Rasja per te çprovuar ushterin' e re dhe zotësin' e kumandarit te saj nukë vonoj shume per te ardhur. Sulltán Muradi II, per te thyer kryengritjen shqiptare, dergój kunder Skenderbeut Ali Pashen, më te zotin' e gjeneraleve te tij, me një ushteri prej 25,000, nga te cilet pesembëdhjete ishin kalores dhe dhjete mijë ishin këmbës. Kjo ushteri hyri nga ana e Kosoves dhe zbriti ne Dibren e Poshtme.

1).—“Maximus ubique strepitus pugnam poscentium multus ardor erat. Ita socios, ita se ipsos exhortabantur viri, ita aequum quisque suum ensem, dexteram alloquebatur, et manus ad ictus aptabat, ac mille consumebat vulnera, ut victi jam hostis species ante oculos amnium observari videretur. Tanto undique tumultu miscebantur castra, ut pugnantium similia omnia magis, quam pugnam poscentium diceres vel erupturum quamprimum crederes avidum sanguinis militem *sine duce, sine signis, nullo disciplinae militaris ordine, vel tenore servato.*” Barleti, L. II, f. 47.

Skënderbeu ish i informuar hollesisht për numrin dhe cilesin' e ushterise armike. Nje nga kujdesjet e tij kryesore, qe kur u-kthye ne Shqiperi, ishte te formonte një zyre spiunesh ushteriake. Agjente te kesaj zyre kishte ne Edernë dhe ne te gjithe kyçet údhëve qe shpinin s' andejmi ne Shqiperi. Posá pra qe mori lajmen qe Alí Pasha afrohëj, mblodhi me një herë ushterin' e tij dhe dhe dolli ne fushe. Pranë Kasarit, një fshati afer Tiranes se Vogel (1), bëri viziten e ushterise tij, e cila ishte prej 15,000, domethenë gjashtë mijë këmbës dhe shtatë mijë kalores nga principata e tij, dhe dy mijë kalores nga Princerit e Ligës. Skënderbeu nukë deshi te marre nga aliatet e tij veç pak ndihme, vetem sa per provë te lidhjes, e para se reziku nga forcat turke nukë i u-duk i math, dhe e dyta se, per shumë aresye, nukë deshte t' u ngarkohej shumë aliáteve. Dhe me gjithe qe kishte një ushterí pothua dy herë më te vogel se ajó e armikut, dukej i qete, i çkujdesur dhe i gezuar sikur e kishte fituar bëtejen dhe i kish mundur Turqit krejt.

Pópulli nukë dukej aqë i qete; përunder i kishte zënë frika qe te gjithe, dhe prisnin me tmerr aferimin e ushterise turke. Qe prej vjetsh,

1).—Tirana e Vogel ishte afer Krujës. Ne ketë fshat lindi Justiniani, perandori román i Bizantinit, i cili ndertoj afró 20 kishë ne Shqiperi te Mesme.

vendi s' kishte pare lufte dhe shkelje ushterie armike. Fusharaket iknin e fúteshin neper fortesarat, a merrnin malet; atá qe ishin ne keshtjellat punonin nat' e dite per te ndrequr ledhishtat, per te miur hendeket, e per te rúajtur portat, sikur ish armiku perpara prakut; pleqtë, grata dhe femija rrinin tere diten ne kishe i lúteshin Perendise t' a shpetonte Shqiperine nga potera qe afrohej; thashethemet e shtonin numrin e ushterise turke nga dita ne dite aqe shume sa dhe ushtaret nisne te tre-gojne shenje frike (1). Skenderbeu vetem qendronte i patundur dhe rentte nat' e dite nga njera an' e ushterise tek tjatra dhe me fiale perpiqej t' u jipte kuraje dhe besim ne veten e tyre.

Gjer tani Shqiptaret ishin mesuar me dishfata dhe mjerime. Ishte rende, pra, per ta te besonin qe ish e mundur t' u neneqeshte fati dhe nga beteja e pare varrej tere puna e Skenderbeut. Shenjat nuk ishin shume te mira. Si ushtaret, si oficeret, ishin te gjithe te rinj e te papjekur, qe s' kishin pare beteje kampale te regulshme me sy ne jetë te tyre, dhe tanë venin te máteshin me ushterine, me te forte e me te pjekur t' asaj kohe. Per veç Skenderbeut, kish vetem dy oficere veterane, qe e dinin mjeshterin' e tyre mire dhe ketë ishin Aidin Muzaka (2), i cili kishte sherbyer disa vjet

1).—Biemmi, L. I, f. 41-42.

2).—Princ Aidin Muzaka, i vellaj i Gjin Muzakes, te shoqit te Vllajkes Kastrioti, se motres se Skender-

si oficér i ushterë turke dhe i cili kish ikur s' an-dejmi që të bashkohej me Skënderbenë; dhe Vrana Konti (1), i cili kishte sherbyer disá vjet me

beut. “Sagittarios mox reliquum robur peditatus, et scutatorum ac hastatorum agmina cum Aidino Gnei (Musachii) fratre sequebantur.” Barleti, L. II, f. 48. Biemmi (L. I, f. 46) e bën të vellan' e Stefán Darenit, të cilin e ngaterón me Princin Stefán Çernoviç të Malit të Zi.

1).—Biemmi (L. III, f. 153, shením 1) shkruan: L' Antivarino non riferisce in alcun luogo che fosse il nome, o il cognome del Conte Urana; qui dice ch' era nipote del Simone Altisvero (o sia Altafoglia) che una volta era Principe dell' Albania: *Urana comes nobillissimi generis qui Simonis Altisveri quondam Albaniæ domini nepos erat.*” Nga kjo merret vesh që Vrana Konti ishte i nipi i Simón Altisferit, princit të Shqiperise dhe Zotit të Danjes, një kështjelle afer Drinit, po nuke çkoqet në ish i nipi nga i velláj apo nga e motra. Nga ana tjater dime që një Alfóns, sternip i Vrana Kontit, që rronte në Italí me 1512-1544, mbante titullin “*Marchese di Tripalda*” dhe si pamë më sipër *Tripalda* ishte llagapi i Voisaves, s' emes se Skënderbeut. Ahere Vrana Konti, kumandár i degjuar i Krujës ose ishte Altisfér nga i atí dhe Tripalda nga e ema, ose Tripalda nga i ati dhe Altisfér nga e ema, ose ish i marrtuar me një princeshe Tripalda aý vete. Barbarich-u e nxier sternip të Theodór Vranës, prindit të Edernese në kohe të Perandorit Isaák Engjell Komnenit (Albania, f. 182). Per shërbimin e Vrana Kontit nënë Alfonsin e Napolit shih Biemmi, L. I, f. 47, dhe Sagredo, La Republica di Venezia, f. 93. Hopf-i e ngate-

radhe në ushterin' e Alfonsit, mbretit të Nápolit, kish marre pjesë në disa fushata të tij, dhe keshtu pati rasjen t' a mesonte mjeshterine ushteriake t' asaj kohe në fushe të betejes nene një kuman-dár të degjuar e te zotin. Pothua të gjithe të tjetret do të merrnin "pagezimin e zjarrit" regullisht në këtë beteje për herën e pare, dhe Skënderbeu i shikonte me leftime zemre çapet e para të këtyre neofítëve shpreseplotë, se mos u shkisnin këmbet dhe e zvarnisnin në greminen të dishfates.

Me këtë ushteri Skënderbeu, passi u-bë një meshe dhe u-bekuan flámuret, u-nis dhe dolli në Dibrë te Poshtme dhe e vendosi kampin e tij në fushën e Torviollit, të cilën e kishte zgjedhur që prej kohe për këtë beteje. Fusha e Torviollit, e quajtur keshtu nga një fshat i vogël me këtë emër, ishte, pas pershkrimit të Tivárasit, shtate mile e gjate dhe tre mile e gjere, e rrethuar prej malesh, brigjesh dhe pyjesh nga të gjitha anet. Pllani i Skënderbeut ishte të fshihte një pjesë të ushterisë tij në pyjet e këtyre maledive dhe t' i leshonte kunder armikut ne oren e duhur. Që të mos kuptonte armiku që ne këtë fushe ia kish gatitur pusine, la ne Torvioll vetem një pjesë të këmbësise, dhe aq vete me tere ushterine shkoj më tutje për të prioritur ushterine turke e për t' a hequr, gjoja me të ikur e sipër, në vendin e caktuar.

rrón me Hamzë Kastriotin (f. 533), gjë e cila historikerisht eshte krejt e gabuar.

Skënderbeu, me ca përpjekje të vogla dhe me manevra mjeshterake e hoqi armikun atje ku i duhej, dyke i dhene Alí Pashës përshtypjen që aý e futi Skënderbenë ne një vrime, nga e cila s' kish-te qysh të ikte. Këtò manevra ishin shumë të rënda per te bëre, se Shqiptaret, te papjekur ne te ketilla hollesira, posá gjakóseshin, s' deshnin te hiqeshin, dyke e kujtuar ritiraten si një dishfatë. Vrana Konti ish aý që u-ngarkua të qendronte ne funt, te kundershtonte përparimin e ushterisë turke e të hiqeje dale nga dale ne Torvioll. Aidín Muzaka u-dergua përpara që t' a radhite ne vendin e caktuar ushterine shqiptare, e cila do t' arrinte atjé grupe-grupe, dhe te mos e linte te shtyhej më tutje. Skënderbeu ne mest, nga njëra anë përkrahte dhe regullonte ritiraten e Vrana Kontit, dhe nga tjatra ia dergonte grupet e ndryshme Aidín Muzakës që t' i regullonte dhe t' i kishte gati per bëtejë.

Kur arriu Skënderbeu ne Torvioll, Aidini e kishte radhitur tere ushterine si pas úrdherit te tij. Kumandár i krahut te djathte ishte Tanúsh Thopía me Láberit e Arianitit dhe malesoret e Dukagjinit; i krahut te mengjer Moisiu me Dibranët dhe Bullgaret e Mokrenës dhe Dibres se Siperme; dhe i qendrës vete Skënderbeu me Aidín Muzaken dhe Gjerq Stres Balshën, i rrëthuar prej gardës mbreterore te fámeshme. Nje nate më parë 3,000 kalores nene kumanden e Hamzë Kastriotit, Mu-

zakë Angjelines, Pjeter Emanuelit, Gjin Muzakes dhe Zaharia Gropes (1), u-dërguan të fshihen në pyjet e mëleve afer Torviollit me urdhër të mos dalin s' andejmi, veç passí të ndizej beteja e rë-gullshmë me të gjitha anet. Një ushterí prej 3,000 perbente trupin e rezerves; Vrana Konti kuman-donte kaloresin' e kesaj dhe Marín Spani këmbë-sinë; i pari kish urdhër që, posá të dilte kalore-sia e Hamzes nga pusia e të merrte krahun e ar-mikut, aý të sulej e t' a goditte per balle e t' a vinte midis dy zjarresh; i dyti kishte urdher të mos tundej vendit veç kur të niste të tronditej ushteria turke. Sa per ushterine, përgjithërisht, Skënderbeu e kishte vënë kaloresinë përpara dhe këmbesinë prapa, dyke ditur që pjesa m' e madhe e ushterise turke ishte kaloresi, dhe beteja doemós do të niste me një perpjekje midis kúajve; po es-kadrat e tij ishin të perziera me kalores e me këm-bes, të regulluara e të radhúara me një mënyre të tillë që edhe këmbesia të merrte pjesë në betejë pa u-ndaluar prej kaloresisë.

Ishte më të ngrysur e sipër, kur u-radhitnë të dyja ushterite, njëra kunder tjatres, dhe ushtarët e lodhur kishin nevojë per prëhje. As njëra anë, pra, as tjatra nukë levizi dhe puna mbeti për të nésermen.

Kur u-gdhí dita e 29 Qershorit, Shqiptarët

1.—Nga dera e Princerve të Ohrise.

patnë rasjen t' a shohin mire armikun me të cilin do të mëtëshin. Fusha e tere ish e mbuluar prej syresh dhe dukej sikur Turqit s' kishin veç të vërvitëshin e me sulmen e parë t' a merrnin njerëz këmbe ushterin' e vogël shqiptare. Malet oshetinë nga trumbe, daullet dhe klithmat e tyre shurdhónjese. Skenderbeu kaluar po rente nga njera anë e ushterisë tek tjatra, i therriste me emer oficerët dhe ushtaret, dhe i çortonte të gjithë të mbarojnë detyrën e tyre si burra. Dyke ditur që bëteja do të mbante shumë kohe, i vuri ushtaret të hane mengjezin, posaçë kish nisur të zbardhëllonte agimi, pastaj i vuri të gjithë në regull, e dha urdhër që të mos lëvizin po t' i lene Turqit të sulen të parët, nga frika se mos ushtaret e tij të paduruar vërvitëshin pa regull, shperndaheshin e dhe shtypeshin nga numri i math i armiqve.

Turqit, të bindur që e kishin të fituar bëtejen, dyke shikuar Shqiptaret si të mپire, që nuk jepnin shenjë jete, me një bertitje stentoriiane të çfryre nga miçera gyrmaze, u-lëshuan kunder Shqiptarëve. Ahere trumbe, gardës mbretërore dhane shenjen e bëtejes; Skenderbeu si na thote Dimiter Frëngu (1), beri kryqin e Perendi-së, thirri me zë të forte: “ Hani burra dhe shoke!”

1).—“Scanderbeg, fattosi il segno della santissima croce gridò forte, ah valorosi, et fedelissimi miei soldati, et fratelli, seguitemi; et così fu il primo ad entrare nella battaglia.” K. IV, f. 24.

dhe u-sul i pari ne zjarr me Aidinin dhe Gjerq Balshen pás. Te dyja ushterite u-perleshne dhe beteja mbajti gjer me tri ore pas dreke. Turqit e drejtuau tere forceen e tyre kunder qendres shqiptare dhe sulmat e tyre te perseritura qene aqe te terbuara sa do t' a kishin thyer, sikur te mos ndodheshin atje Skenderbeu me Aidinin. Krahu i djathte e kishte me pisk; Antón Linjerosa, kapedán i Láberve dhe i Himarjóteve te Arianitit, Marín Igraka, kapedán i malesóreve te Dukagjinit, Pal Kuka, Pjeter Spani, Pjeter Strusimeri, Stefán Ersiçi, dhe disá kapedane te tjere te shenuar ishin vrare; tre flámure kishin rene ne duar te armikut; dhe Tanúsh Thopia me-zí po e mbante ushterín' e tij, e cila ishte ne te thyer e siper. Ne keté çast, u-súl nga pusia kaloresia e Hamze Kastriotit dhe goditi ushterine turke nga krahet, kur nga ana tjater, Vrana Konti, si pas úrdherit qe kish marreri ra per balle. Krahu i mengjer i ushterse turke, i véné midís dy zjarresh, u-thye dhe u-çkatterua ne pak kohe. Pas kesáj, Moisiu i Dibres, me një sulme te perfuntme, e dermój krahun e djathte te armikut. Mbetéj qendra, ku ndodhej Alí Pasha vete me lulen e ushterise turke. Skenderbeu, dyke pare te dy krahet e ushterise tij te fituar, béri një sulme tjater, u-vervít si shigjetë ne mes t' armiqve, dyke korur me shpaten e tij me te djathte e me te mengjer, dyke i çkateruar Turqit, e dyke humbur ne ren' e plúherit, te ngritur prej kembë-

ve te kúajve. Garda mbreteroore, me Aidinin ne krye, dyke pare rezikun e Mbretit, u-súl e tera si një trup dhe e goditi qendren turke me aqë terbím sa kjo nisi te tronditet. Pas gardes ardhë Vrana Kontí dhe Marín Spani me rezerven dhe me një përpjekje te perfuntme qendra turke u-dermua dhe u-çkaterua krejt. Luanet keté dite kishin kumandare luanë (1). Turqit, te thyer ploterisht, mûare arratine, po Shqiptaret ishin aqë te lodhur sa s' u kish mbetur force t' i ndiqnin.

Humbjet e Turqve qene 8,000 te vrare, 2,000 robë, 24 flámure dhe terë kampi i tyre me tendat, plaçkat, ushqimet dhe mijëra kuaj. S' eshtë as-pák çudí që, më vonë, imaginata popullore e rriti aqë numrin e ushterise turke e cila nga 25,000 ubë 40,000, sa dhe numrin e te vrarëve, te cilet nga 8,000 kapérxen 20,000, ashtu si na thotë Barleti. Nga ana e Shqiptáreve, mbetnë 1,600 te vrare, prej te cilëve 120 ishin krere te shenuar, dhe 2,000 te plagosur, nga te cilet 400 vdiqne pastaj. Një prej te plagosurve rende ish dhe Aidín Muzaka, i cili vdiq ne Dhjetór t' ati moti, dhe u-qá prej tere ushterise dhe veçanerisht prej Skenderbeut, i cili e kishte si krah te djathtë ne ketë beteje dhe kishte shpresë te medhá nga sqojtesia dhe trimeria e tij.

1).—“Leonum eo die leones ductores fuisse.”
Barleti, L. II, f. 50.

Kjo dite u provój Shqiptáreve që Mbreti i tyre ishte një kumandár i kllasit të parë. E panë me sy të sulet përpara kurdoherë i pari; të marre pjesë në të gjitha përpjekjet si një ushtár i zakóneshmë; të jape kumande për çdo levizje pa e humbur gjakftohtesine në mes të rrebeshit më të tmerruar; të manovronjë me shpejtësi e mjeshterí, dhe t' a trubullonjë kokën armikut, dyke e goditur nga fusha e bêtejes.

Pas Skenderbeut, Aidini i plagosur vinte i dyti në nderet e bêtejes dhe meritój levdatat e përgjitheshme per trimerinë dhe mjeshterin'. e tij. Vëndin e trete të lavdise e mëuare Vrana Konti, Moisiu i Dibres dhe Tanúsh Thopia. Nga an e pòpullit atá që u-rekllamuan si kryefitonjes të vijtores ishin Hamza Kastrioti, Muzaka i Angjelines, Pjeter Emanueli, Gjin Muzaka, dhe Zaharia Gropa, se ketá me sulmen e tyre e kthyen rjedhjen e bêtejes, kur Tanúsh Thopia po tronditej dhe Skenderbeu me Aidinin me-zí e mbanin me dhembë qendren kunder vâleve të qendres turke. Nga oficeret e tjere u-shquan ketá: Antón Misiaçi, Frano Koleti, Vellezerit Marín dhe Frano Spani, Pal Maneshi, Nikoll Vaseci, Luka Sani, Andrea Perllati, dhe Lazár Shqahu. Tre ushtaret të gardës rrefyen një trimëri aqë të madhe sa u-nderuan prej ushterisë dhe prej pòpullit si pjesëtarë të lavdise per ketë vijtore në një radhe me kumandaret dhe oficerët. Skenderbeu i ngarkoj me dhurata

dhe ne darken kombetare t' asaj nate piu per shendetin e tyre e u dha te pine me kuper e tij ne mes te brohorive dhe duartrokitjeve te kohortes pretoriane.

Aqe te kapitur ishin ushtaret nga kjo beteje generishte sa qendruan dy dite ne fushe te Torviollit qe te mbledhin veten nga lodhja. Ne keté mes, Skenderbeu, i rrethuar prej kumandáreve te tij, vizitój te plagosurit, qe nga oficeret e larte gjer tek ushtaret e funtme. Hynte ne tendat, deshte t' ua shikonte plaget dhe te ndodhej ne operatat dhe sherimin e tyre. Me keté sjellje fitój dashurín' e ushtáreve aqe sa kishte nderimin e tyre per fitimin e betejes; keshtu, qe te gjithe qanin nga mallengjimi qe Perendia u dha një mbret kaqe zemermire, dhe prisin pa durim oren e sherimit qe te jipnin jeten e tyre nene flámurin e tij, sikur t' ish e mundur, një mijë here (1).

Te treten dite ne mengjést, e thirri terë ushterine dhe u dha dhurata te gjithe atyre qe treguan trimeri te vecante, me perkedhelje dhe një embelsi qe i gezonte më teper se çpagimi (2); pastaj u-kthye ne te tjeret dhe u tha qe i vinte keq qe s' ishte mjaft i pasur sa t' ua çperblente mundimin te gjitheve pas vleres. Perandaj, pra, u falte vendin e armikut, ku cilidó prej syresh munt te

1).—Biemmi, L. f. 57-58.

2).—Biemmi, L. I, f. 58.

çpaguhej me plaçken qe i pelqente më teper. Nje klithme gazmore mbuloj fjalet e funtme te Skenderbeut dhe me nje here u-nis tere ushteria per te plaçkitur. Skenderbeu i mbajti pak kohe gjer sa u-kthye koshadhja, qe kish derguar perpara per te shikuar mos kishte nonje ushteri armike atje rrotull, dhe pastaj i leshoj te gjithe, po dyke rúajtur gjithenje grykat se mos u dilte armiku nga nonje ane pa pritur. Mbrémane, Shqiptaret ukthyen me lope, kuaj, dhën e roba pa numur. Me te kthyer, Shqiptaret, per te shkuan kohen qeshnin e bënin shaká si ketó: "Sikur te na shikonte Alí Pasha nga nonje vrime taní, do te pelciste nga e keqja qe u-munt nga ca hajdute kecerh si né!" Te tjere, te hipur mi mushka te vjédhura, shtomin: "Turp per Zotin! Luftetare te Shqiperise jini ju, qe kthéheni nga Torviolli, apó barinj qe zbrisni me dhente nga verria?" Nje Lap i hipur mi një ka dhe i mbytur ne mes te pláckave qe kishte mbledhur po kendonte vjersha qe i bente vete:

Démave te Shqiperise
S' u shpetón lop' e Turqise.
Alí Pash, lope plake,
Po te duash, eja prape!

Dhe keshtu me te tallura e me kengë u-kthyen prape ne kamp (1).

1).—“Deridebant duces ignaviam suorum, quod ex

Pastáj Skenderbeu i radhiti dhe në krye të tyre u-nís per në Kruje. Ngadó që shkonte, pò pulli i dilte përpara dhe e përgëzonente. Malet o-shëtinin nga brohoria dhe klithmat gazmore. Ushtaret laber po pershkrúanin bëtejën me ele gjira trímërore, të bera në minute, dhe vajtonin vdekjen e Linjorosës. Gjindja e rrëthonin kalin e Skenderbeut; e quanin Çlironjës, mprojtes të Shqipërisë, që meritonte të gjitha kurorët e botes; i puthnin duart, e shpaten, e robat. Ay, buzëqeshur, u çfaqte falenderjet me dore, me koke, e me ze. I përcjellur kështu prej tere pòpullit, Skenderbeu hyri në Kruje dhe, passi i pagój ushtaret, i leshoj në shtepi të tyre. Në kryeqytét gjeti disa Princë aliate që kishin ardhur t' a përgëzonin

fortissimis bellatoribus abactores pecorum, et ex Albani nominis propugnatoribus, ovium custodes facti essent, accusabantque ultro nunc hos, nunc illos atternis cavillantes verbis. Quid si Alijbassa cum fracti exercitus reliquiis, vos tales munc ex aliquo loco aspiceret, tam trahentes impedimenta, et avari praemia militis? Nonne puderet magis, magisque cum tam pudendi victoris? et crebro suorum ignaviam increparet, quod ab hujus modi superati fuerint, et bellicam laudem cesserint vobis? Ita jugi laetitia, festivus miles *per multiplices jocos, cantusque viae labores levabat, donec castrorum suorum custodias pro vallo prodeuntes, ingenti clamore salutarunt.*" Barleti, L. II, f. 51.—Vjersha e Labit eshte bere prej auktorit mi bazen e keti deshmimi te Barletit.

me goje. Midis ketyre, ishin Pal Dukagjini, Theodór Korona Muzaka, Lek Zaharia Altisferi dhe Kostandini, i biri i Arianitit. Që të gjithe, ndonesé Skënderbeu refuzonte, deshne, për të treguar besnikërinë dhe mirënjojjen, t' i puthnin dorën e forte që theu armikun.

Prova e pare u-bé dhe vajti mbare. Kryengritja patriotike u-shigurua me vijtoren e Tortollit dhe një besim i pakufishmë ne kryemendjen e kumandarit mbretëronte ne çdo zemer. Shqiperia tanë e ndjeu forcën e saj dhe kishte shpresa të shëndosha që t' a mpronnte vendin nga shkeljet armike. Ambasada të ndryshme me letra, të kurorezuara me dafinë (1), flámure dhe dhurata, të plaçkitura nga Turqit ne fushën e bëtejës, u-dërguan ne princiçit aliate dhe ne gjithë hoborret e Evropes per te lajmeruar këtë vijtore të shkëlqyer. Flámuret e tjere u-varrë neper Kishët e Krujës. Ne mes të besnikëve të Ev-

1).—“Et laureatae litterae ac signa quaedam militaria ad omnes Epiri regulos missa, alia affixa templis sunt.” Barleti, L. II, f. 51 dhe L. IX, f. 275: “Urbs Roma fere sicut fama, ita ornamentis ejus victoriae repellata. Ita statueret pro virili Scanderbegus totum pene orbem eleganti ea liberalitate sibi devincire. Adjunxit praeterea his donis begatos, et ac preces sedulas, ut jam ex diutino somno expurgiscerentur et libertatem tandem christionam e tot sordibus, ac imperio Turcarum emergere facerent.”

ropes bëteja e Torviollit zgjoj shpresa të mëdhá per të dbuar Turkun nga Evropa. Qarku diplomatik i Perëndimit u-shtua me një hobór te ri, me hoborin e Krujës, i cili taní nemerohej në një radhë me hoboret e Romës, Venetise, Napolit, Budapestit dhe Burgonjës se Frances. Keshtu u-hap në marredhënie diplomatike në mes të Shqipërisë dhe të fuqive evropiane t' asaj kohe.

Në këtë mes, Papa Eugen IV, i inkurajuar nga fitimet e Skënderbeut dhe të Huniadit, perpiqej të organizonte një kryqesatë të re kunder Turqve, në të cilën do të hynin Hungaria, Vene-tia, Gjenova, Perandoria Bizantine dhe Princi i Karamanise. Në këtë kryqesatë u-ftua të marre pjesë edhe Skënderbeu. Sulltán Muradi H, i trembur nga ketó preqitje, kërkoj paqe nga Hungarezët; dhe me gjithë përpjekjet e Kardinál Julianit, legatit të Papës, një paqe prej dhjete vjetsh u-nëneneshkrua në Szegedin, më 12 të Korrikut, 1444. Pas këtij trakteti, Sulltán Muradi, ia le-shonte Serbine Gjerq Brankoviçit, të cilin i kthente dhe dy bijtë që ia kish marre si penk, dhe shtren-gohenj të mos i ngasë viset e Shqipërisë, mi te cilat zoteronte Skënderbeu, domethenë e njihte zyrtarisht mbreterine shqiptare.

Passi u-bë paqja, Sulltán Muradi II abdikoj fronin, mi te cilin hipi Sulltán Mehmedi H, dhe shkoj në Magnesi per të shkuar në qetësi vjetet e tij të funtme. Po kjo paqe e dhjete vjetve me-zë

mbajti gjashte javë. Kardinál Juliani e bindi Mbretin Vlladislláv të Hungarise dhe të Pollonjes t' a thýenjë ketë traktet, të perfitonjë nga abdikata e Sulltán Muradit, t' u bjere Turqve, i ndihmuar prej fuqive të lïdhura në kryqesatë, t' i dbonjë nga Evropa dhe t' a çlironje Stambollin nga reziku i humbjes. Mbreti Veladisláv, pra, e çori traktetin, i dekllarój lufte Turqise dhe me një ushterí prej 14,000 Hungarezesh, Pollakesh e Vlleheshe hyri në Bullgarí dhe kampój në fushe të Varnës, ku duhej të venin t' a bashkonin aliatet kryqesore.

Përpara se të niset, i kish kerkuar ndihmën Skenderbeut. Letra e Vlladisllavit, e shkruar me 28 Qershór, 1444, u-shtrua përpara Keshilles se Liges, dhe pas shumë bisedimesh e kundershtimesh, Skenderbeu me perkrahjen e Pal Dukagjinit, i bindi krerët shqiptare t' a ndihmojnë Vlladisllavin me një ushterí prej 15,000. Kjo ushterí u-mbloth me një mijë mundime. Pal Dukagjini, i cili u-zotua 5,000 ushtare, u-sëmur dhe i biri Lek Dukagjini refuzoj te dërgonte ushterí. Veç kësaj, Vrana Konti dhe Tanúsh Thopía ishin kunder kësaj shpedite se nuk besonin që perandoria turke munt të thyhej aqë lehte dhe, nga ana tjater kishin frikë se mos, në kohen e largimit të Skenderbeut, hynin Turqit në Shqiperi. Skenderbeu deshte të mbante fjalën që i dha Vlladisllavit dhe e mblodhi ushterinë që u-zotua, po vonoj disa muaj dhe ky vonim e prishi tere punën, se i dha

kohë Gjerq Brankoviçit të Sërbisë t' i zëre grykat e kufireve dhe t' ia prese udhen. Skënderbeu u-nis më 15 të Totorit, dyke lënë Vrana Kontin si rënjët, po e gjeti udhen përmës Sërbisë të mbyllur, se Gjerq Brankoviçi, i zemeruar kunder Hungarëve që kishin rrembyer ca fortesa dhe i lidhur me Sulltán Muradin II, të cilit i kish dhëne të bijen për grua, refuzojt t' a lere të shkonjë nëpër tokat e tij. Skënderbeu, passi u-perpóq me të mirë t' ia kthente mendjen dhe pá që ishte më kot, i dha urdher ushterisë tij të shkojnë me hir e me pahir. Kishte kaperxyer dy gryka e kishte hyrë thelle në Sërbë, kur mesoj nga Hungareze dhe Pollakë të ikur që Vlladisllavi ishte mundur e varet në betejën e Varnes më 10 Nentór, 1444.

C' kishte ngjare? Sulltán Muradi II, me të dëgjuar që Hungarezet e shkële traktetin, mblodhi me nxitim një ushterí prej 40,000, kaperxeu Bosforin me anie Gjenevezesh, dyke paguar një dukát për koke, dhe pa pritur arriu dhe kampój përpëra ushterisë Hungareze në Varne. E vuri ushterine në regull, me Turhanin, bejlerbej të Rumelise, në krahun e djathë; me Karaxhane, bejlerbëj t' Anadollit në krah të mengjë; ay vete me Jeniceret e tmerruar në mes, dhe gatitej t' u binte Hungarëve. Huniadi nukë deshi t' ia linte ketë ndër dhe, dyke e marre me mënt që Skënderbeu ishte ndaluar nga pabesia e Sérbeve, goditi i pari. Të dy krahët e ushterisë turke u-thy-

en, qendra po tronditej, Sulltán Muradi desh t' i hipte kalit per te ikur, Karaxháj ia ze kalin per freri dhe përpinqet t' a qendronje, kur një marresi e Vlladisllavit ua dha vijtoren Turqve me pahír. I shtyre prej bujáreve pollake, te cilet i kishin zilí Huniadit, Vlladisllavi, kunder keshilles se keti, posá pá që Turqit ishin me te thyer e sipër, per te fituar aý lavdin' e vijtores, sulet me gardën pollake kunder qendres turke, rrighthohet prej Jenicéreve, plagoset e bie nga kali. Turqit ia presin kokën, e vëne majë një ushte, dhe ia tregojnë ushterisë hungareze, e cila humbét tere kurajen dhe me një sulme te Turqve thyhet e merr aratine. Afró 10,000 te vrare te krishterë mbuluan fushën. Midis tyre u-gjét edhe Kardinál Juliani i shtrire dhe me shpaten ne dore. Huniadi vete me germadhat e ushterisë se tij kapérxeu Tunen dhe atjé u-zu rop prej Gospodarit te Molldavise Vlladit III, te miemeruar prej Vllehve *Drakul Çepelpush* (Djalli Xhelát) dhe *Kaziklli Voda* (*Vojvoda i Hurit*) prej Turqve, me te cilet ish i lidhur ketë here. Vojvoda i Hurit s' e lëshoj Huniadin veç passí mori një çpagim te rende.

Skenderbeu, i zemeruar që u-ndalua te merrte pjesë ne ketë bêteje, e cila po te fitohej, munt t' a kishte shiluar fatin e Turqve n' Evropë per gjithe-njé, i ra Serbisë an' e mb' anë, e plaçkiti dhe e shkretój me zjarr e me hekur që t' i jape një mesim te mire kralit te pabesë, dhe u-kthyte ne funt te Nenitorit ne Krujë i pangushelluar. Qindra Pollakesh

e Hungarezesh, te ikur nga beteja e Varnes, te uret, te qveshur, si mos me keq, po vinin ne Shqiperi ne mes te dimrit. Skenderbeu bери q' i ardhı doresh per ketá te mjere. I mblodhi, i veshi dhe i dergój ne viset e tyre me ane te Raguzes. Keshtu, ndalimet e kréreve shqiptare nga njera ane dhe tradhesia e Brankoviçit nga tjatra, e ndaluan Skenderbeu te merrte pjesë ne betejen e Varnes, fitimi i se ciles do t' a kishte ndryshuar krejt historin' e Shqiperise, dyke u dhene funt nje her' e mire lufteze kunder Turqve ne fushat e Bullgarise.

Moti 1445 nisi me nje dasme. Mamica, motra m' e vogel e Skenderbeut u-marrtua me Muzake Thopine (1). Dasma u-be ne Muzakiane, midis Krujes dhe Duresit, me 26 te Jenarit. U-ftuan dhe u-ndodhe te gjithe Princerit e kreret e Shqiperise. Dasma mbajti disa dite dhe vera rodhi si lume. Ne te pir' e siper, na u-zu Lek Dukagjini me Lek Zharine, dhe nje beteje e tmerruar krisi ne mes te ketre princerive dhe trimave te tyre. Shkaku ishte i vjetër. Qe te dy kishin rene ne dashuri me Irenen, te vëtemen bije dhe trashegimtare te Lek Dushmanit, pincit te Zadrimes, e cila ishte e pa-

1).—Muzake Thopia ishte i marrtuar me Princeshen Zanfina, te motren e Gjon Muzakes, te cilën e ndau nuke dime per q' fare shkak. Zanfina e divorcuar u-marrtua pastaj me Moisín' e Dibres. Per marrtesen e Mamices shih Høpf, Muzaka, f. 296, 298; dhe Biemmi, L. II, f. 84.

josur prej natyre me një bukurí të pazakóneshme. Për fat të lik të dasmórëve, princesha Irena undoth në ketë dasmë dhe ua trubullój gjakne te dy Lékeve, të cilet i vinin rotull si kendese. Cilin nga të dy do të zgjithë? Princin e Dukagjinit, që kish një principatë pothua aqë të gjere sa të Skenderbeut, a Princin e Danjes së vogël? Zemra e Irenës e hodhi votën nga ana e keti të funtmit, se vetem per ketë kishte nenëqeshje. Po ku të le Lek Dukagjini të mbarohet puna me votë sa kohë kishte kordhen ne dore? Pas mendjes së tij, a y mé trimi duhej t' a merrte nusen dhe taní ishte koha të ndáheshin lakinat sa pa u-ftohur puna. Skënderbeu kishte shkuar, passi u-bé kurorežimi, dhe fusha që e hapur për të dy ashiket e ndezur. Shkaku që kerkonin u-gjent. Dy trima të tyre ishin zënë, pa dyshiu dyke biseduar kapedani i kujt do t' a merrte Irenen, dhe keshtu u-dha shenja e pritur prej të dy áneve.. Lek Dukagjini dhe Lek Zaharia ishin atjé me ushterit' e tyre, dhe me një here u-ndës një betejë e régullshme, e cila mbajti disá ore. Vrana Konti dhe Vlladán Givrici, që kuxuan të hy-nin mesës per të pajtuar të dy palet mûare si çpagim të sherbimeve të tyre, i pari një çpojtje me ushtë ne krahe dhe i dyti një çarje me shpatë ne kokë. Keshtu u ngjau dhe të tjérëve, që vane t' i ndanin, dhe ahore u-perfundua që të lihen të dy ushterite t' a mbarojnë punën ashtu si e nisnë. Beteja pasoj me terbim dhe vijtorja dukej që anon-

te nga ana e Dukagjinit. Ushteria e Lek Zaharise po tronditej, po hiqeji.—O búrrani, ô Dukagjín! Edhé një sulmë, dhe Irena eshte jotja!—Lek Dukagjini vervitet ne krye, e ndjek armikun, e shtyn, e përblys, e dermón. Po dhe Lek Zaharia s' mbetet prapa. Mé mirë do vdekjen se sa çnderimi perpara Irenës. Kujtimi i neneqeshjes se saj ia persit forcën, kthehet e turet si rufé kunder rivalit te kabardisur nga vijtorja e shiguruar. Dyeli midis te dy princerve malesore s' mbajti shume kohë, kur një goditje e deshperuar e Lek Zaharise me ushtë e shtrin perdhé Lek Dukagjinin gjysmë te vdekur. Përbysja e kapedanit nga njera ane dhe dishfata e nisur nga ana tjater ua ftohne gjakun te dy pâlëve dhe kështu patnë rasjen te hyjnë prapë ne mest te Vrana Kontit me krahun lidhur dhe Vlladán Givrici (1) me koken lidhur e t' i japid funt këtë sherri ne mes te dasmes. Ne fushen e bëtejës kishin mbetur një qint e pese te vrare dhe afró dy-

1).—Vrana Konti dhe Vlladán Girvici ishin këshilltaret e besuar te Skenderbeut. Barleti (L. XI, f. 336) e quan Vlladán Givricin te áferme nga gjaku me Skenderbenë: “qui Scanderbego sanguine conjuctus erat.” Lavardin-i (L. XI, k. IV. f. 338): “proche parent de Scanderbeg.” Anonimi (k. XXII, f. 24, Veneti 1545) e bën kont dhe nip te Skenderbeut: “conte Giurizza suo nipote valor osissimo.” Nip nga nonjé moter, a nonjé vella, nuke na thotë. Nofta ishte i biri i Gjin Muzakes dhe i Vllajkes.

qint të plagosur. Para se të pushonte beteja, dasma kishte marre funt. Mamica me dhénderin kishin ikur me nxitím në Krujë. Irena me t' atin kishin marre udhen e Zadrines. Princet e tjere shkuan me vrap nga frika se mos i perfshinte dhe atá zegla e luftës. Gjëmimi i kembánave, ulerimat e grave e të çiliminjve perhapnë tmerrin në fushën midis Krujës dhe Dûresit. Njerezia linin fushen dhe mbylleshin ne fortesar, sikur kishte rëne mizeria turke në Shqiperi. Ishte “ikë t' ikim” nga të gjitha anët.

Lek Dukagjini u-sherua pas ca ditesh dhe ahere Skenderbeu i thirri që të dy dhe me-zí i pajtój. Si do të shohim më vonë, pajtimi nga ana e Lek Dukagjinit ishte vetëm per sy e faqe, se bëri si bëri, e mori gjakun me të pabese. Kjo dasme duhet mbajtur mënt, se prej kësaj rúadhe lufta me Venetinë, dishfata e Beratit, dhe tradhesia e Moisiut, tri ngjarje që mënt e përbysnë Skenderbene.

Ne krye të Prillit, Skenderbeu zbriti në Dibre, se kishte degjuar që një ushteri turke po aferohej në kufiret. Po allarmi që i pathemelte. Sulltán Muradi, dyke mesuar që Huniadi gatitte një ushteri të re per të marre gjakun e Varnes, deshëronte t' a ndreqte punen me Skenderbene. I dergoj pra Hajredín Bene si ambasadór per të negociuar paqen pothua me ató kondita që kish akzeptuar i atí me 1421, domethënë Sulltani do t' a njihte Skenderbenë si princ të Krujës e të Matit, posá ky t' i

pagúante haráç, t' i leshonte keshtjellen e Sfetigradit, krahinat e Dibres dhe fushen e Mokrenes. Hajredín Beu shtonte qe, po te mos i akseptonte ketó kondita, Skenderbeu do te dermohej si Hunjadi ne Varne. Skenderbeu s' deshi me asnje mennyre te bisedonte per marreveshje mi keté baze, dhe keshilla e tij e perkrahu ne keté qendrim me një ze. Sa per frikesimet, e ftonte Sulltanin te urdhëronte e t' i vente ne pune.

Sulltani u-terbua nga kjo pergjigje kryelarte, po me gjithe deshperimin e tij, s' muntte as te vente vete, as te dergonte nonjé ushterí te forte kunder tij, gjithenjé nga frika e Hungarézëve, me te cilet s' kishte bëre paqe pas bëtejes se Varnes. Dergój pra Firuz Pashen me një ushterí te vogel prej 9,000, te gjithe kalores te çprovuar me porosí qe t' a per gjonte e t' a shtinte Skenderbenë me nonjé pusí, kur hynte ne Maqedoní i çkujdesur per te plaçkitur. Keté herë ushteria turke nukë ardhì nga Kosova ne Dibre te Poshtme, po nga lijeni i Ohrise ne fushë te Mokrenes, afer Dibres se Síperme.

Lajma e ardhjes se Firuz Pashës i vajti me kohe Skenderbeut, po jo mjaft shpejt sa te mblithte ushterí tjater veç asaj qe kishte ne dore, e cila perbehej prej gardes mbreterore, afró 3,500, prej te cileve 1,500 kembës dhe 2,000 kalores (1). Fu-

1).—Ushteria e gatishme dhe e gjithenjeshme e

sha e hapur s' i jipte dore Skenderbeut keté here se ushteria e tij e vogel do te merrej nepër kembe prej kaloresise armike. E futi pra Firuz Pashen ne një pyll te Mokrenes, pertej Dibres se Siperme, dhe atjé i dha beteje me 10 te Totorit, 1445. Kaloresia turke, e penguar me çdo çap nga lisat dhe dushqet, e ndjekur dhe e pritur nga çdo ane prej Shqiptarëve, që kishin zëne te gjitha shtegjet, u-çkaterra dhe mori syte, dyke lënë 1,500 te vrare dhe 1,000 rober.

Vijtorja e Mokrenes, ndonesë shumë m' e vogel se ajó e Torviollit, beri më tepër bujë n' Evropë, ku vajti si një ngushellim i mirepritur pas katastrofes se Varnes. Krishterimi i Evropës gëzohej që vendin e Huniadit te mundur e zuri një fushe-

Skenderbeut, veç garnizóneve te fortésave, duket nga kjó bêteje dhe ishte a tri mijë a tri mijë e pese qint. Barleti (L. III, f. 68) i ben 3,500: "Pedites, quorum *mille et quingentorum* erat numerus—jam et equitum *duo amplius* fuere—." Biemmi (L. II, f. 90) i zbret me 3000: "Scanderbegh trovavasi personalmente ai confini di Dibra colle sole guardie di *mille fanti e due mila cavalli*." Gjithashtu edhé Anonimi, i cili gjetke i ben 3500, ketu ne keté bêteje i zbret me 3000 (k. VII, f. 12): "Et Scanderbeg con li suoi duo mila soldati scelti a cavallo, et mille a piedi, andò a pigliare le stanze alli suoi confini." Pak më sipër Anonimi na thote që Skenderbeu i dergoj ushtaret e tjere me shpi, kur u-nis me 3000 te zgjédhurit per ne kufi: Et ciascuno dipoi presa licentia, se ne ritornó a casa."

tár. Papa Eugen IX, i cili qante nat' e dite pér mjerimin e Varnës, ku i u-përbysnë të gjitha plllanet në një pellk prej gjaku, me të marre lajmën e vijtores se Mokrenës, hodhi më nj' anë çdo hidhërim, falenderoj Perëndinë me brohorë që i dhá Krishterimit një kryemprojtes tjater, i cili me fitimet kunder Turqve lavdëronte pontifikaten e tij, i dergoj ambasadore të veçantë që t' a përgezojnë, e t' i japin bekimet apostolike, t' i blatojnë ndihmën e Kishës Katholike, dhe t' a shigurojnë që do të bente ç' t' i vinte doresh pér të bindur mbreterit e krishtere t' a ndihmojnë kunder armikut të përbashkme. Veç Papes, edhe mbreti Alfóns i Nápolit, i Sicilise dhe i Argones se Spanjës, kumandar i deguar i kohës se tij, deshi të lidhë miqësi me kumandarin shqiptar dhe i dergoj një ambasadór të veçantë, te quajtur Pietro Dieri, që t' i shpjere përgezimet dhe urimet e tij (1).

Në krye të motit 1446, një komisióñ, i përbërë prej kryepeshkópeve të Tivarit e të Dürësit dhe disá prellatesh të tjere, vajti në Dures pér të pritur ambasadoret e Papes dhe të Alfonsit. S' andejmi, me një eskorte kaloresie, bajlozet ardhë në Krujë pér të sallutuar yllin e ri të Krishterimit Evropján. Skenderbeu i priti me nderime të medhá, i ngar-

1).—Pér ketó ambasada të Papes Eugen IV dhe të Alfonsit shih Biemmin, L. II, f. 92-93. Pér ambasada përgezimtare nga ana e Venetise nukë bëhet fjale fare.

kój me dhurata dhe i percolli të kënaqur e të enthusiasmsur. Për të kthyer komplimentin, Skënderbeu i dergoj Papes Imzot Pjetër Perllatin, dhe At Pal Kuken, dhe Mbretit Alfóns Vrana Kontin dhe Zaharia Gropen. Ciladó prej ketyre dy ambasádave shpinte nga kater flámure turke për Papen dhe Alfonsin veç dhurátave të ndryshme dhe pláckave të fituara ne fushe të betejes. Kesh-tú nisi ne mes të Skenderbeut e të Alfonsit një miqesí e ngushtë, e cila u-rrít me kohe aqë sa Alfonsi u-bé m' i madhi e m' i forti perkrahës dhe mprojtes i tij. Ardhja e ketyre ambasádave, fitimi i dy miqve kaqë te larte, si Alfonsi i Napolit e i Spanjes dhe si Papa i Romes, kryembreti i Ev-rope, u-kremtuan prej Shqiptarëve si vijtorja e tyre m' e madhe.

Vëndin e Firuz Pashës ketë mot e zuri Mustafa Pasha me 15,000 kalores, me urdher që të mos i jiptë betejë Skenderbeut, po vetem të hynte ne viset e tij pa pritur, e të plaçkitte, të diqte, të prishte e të therte. Ushteria turke kampój ne një vent të forte, të quajtur Otonetë, ne Dibre të Siperme. Pastaj Mustafá Pasha çoj një pjesë të ushterisë per të plaçkitur me të djathit' e me të mengjer. Skenderbeu, dyke i pare Turqit, të perndare kesisoj, e goditi Mustafá Pashen pa pritur me një ushteri prej 5,000, me 27 Shtator, 1446, dhe dyke e gjetur të pagatitur, e dermój ne pak ore. Kampi i tere, me flámuret e me ushqimet

ranë ne duar te Shqiptareve. Afró 5,000 te vrate mbulonin fushen. Róberit ishin vetem 300, se Shqiptaret, te egersuar nga barbarite, qe kishin bëre Turqit ne fushe te Dibres, nuke deshnin te zinin rober.

Pas kësaj dishfate, Sulltán Muradi i dha urdher Mustafá Pashës qe te rúanje vetem kufiret, dhe jo vetem te mos jape bëteje, po as t' a leshonje ushterine per te plaçkitur.

Gezimi i vijtores se trete u-trubullua nga lajma e zeze qe Pal Dukagjini vdiq prej apopleksie, ne versë 61 vjetsh, passi mbreteroj afró 40 vjet. Ishte një princ i pjosur me te gjitha cilesite: bujár, besnik, dorehapur, zemermire, i squar, i zoti, trim, qe meritonte një mbreteri mé te madhe. Skënderbeu thoshte qe, sikur te kishte dhe ca prince si Pal Dukagjini, Shqipëria do t' ish bëre ne pak kohe shteti m' i lulezuar ne bote. Vulpiani, kryeqyteti i tij, kur hipi ne fron, s' qe veç një keshtjelle e vogel dhe e varfer, qe s' kish mé teper se 1,500 ndenjes; kur vdiq, ish bere një nga qytetet mé te pasur e mé te medhénj te Malesive, dhe kish mé teper se 15,000 ndenjes. Te gjithe ketá ishin mbledhur atjé me qeverimin e tij te urte dhe te drejte. Vdekja e tij, e cila ngjau ne funt te morrit 1446, e hidheroj shume Skënderbenë, jo vetem se e kishte mik te ngushte, po se humbi një aliát te forte, i cili me shembellen e tij dhe besnikerine e tij mbante bashkimin dhe lidhjen e konfederates.

Moti 1447 shkoj ne paqe dhe, natyrisht, Shqiptaret nisne te leftojne ne mes te tyre, si pas nje zakoni te vjeter e te paçrenjosur. Lek Dukagjini, i biri i Pal Dukagjinit, qe kishte zene tanë vendin e t' et, ia mori gjakun Lek Zaharise dhe e lau borxhin qe i kish per atë qe pesoj ne dasmen e Mamices. I shkreti Lek Zaharia Altisferi kish vajtur ne keshtjellen e Varoshit per te nенeshkruar kontratin e marrteses me Irenen, te bijen e Gjerq Dushmanit, prncit te Zadrimes, per te cilen u-be ne Muzakiane beteja e gjakeshme qe pershkruam me siper. Andrea Thopia e kish lajmeruar Princin e Danjes qe te ruhej, po ky s' ia vuri veshin, se s' ia merrte mendja qe Lek Dukagjini te sillej me aq qabes. Keshtu, pra, kur kthehej nga Zadrima, permes pyllit Kavineni afer Drinit, nje cete asasinesh, qe i kishin zene pusine, i rane prapa kuzirit dhe vrane atë dhe shoket e tij me Bozdarin, te nipin e Stefán Çernoviçit, prncit te Malit te Zi, i cili qelloj te jetet bashke si vellame.

Te gjitheve u ardhhi keq per Lek Zaharine, i cili ishte nje trim i urte—aqe i urte sa munt te jetet nje Gege Malesor—, i cili s' kishte dhene asnje shkak per nje gjek kaqe te poshter. Te gjithe e denuan sjelljen e paburreshme te Lek Dukagjinit, dhe asnje s' ia vinte veshin kur cfajesohej, dyke thene qe u-shtrengua t' a bente ketet vrasje per te shpetuar nje her'e mire nga pusite qe i vinte Lek Zaharia. Tere Shqiperia e dinte qe shkaku ishte,

se deshte të ç' gjakesohej per bëtejën e Muzakianës dhe per humbjen e Irenës, nga njëra anë, dhe nga tjatra per të rrëmbyer principatën e Danjes, si u-duk më pastaj.

Me vdekjen e Lek Zaharise, i cili s' kishte femije, principata e Danjes mbeti pa zot. Trashgjimtár legjetim i saj ishte Skenderbeu jo vetem si kryezot i Shqiperise dhe kryetár i Ligës, po se Lek Zaharia ia kishte lënë Danjen edhë me një traktatë të veçantë. Veç Skenderbeut i kerkonte Danjen edhe Lek Dukagjini, i cili dergoj një ushteriqë t' a zaptonte fortesen, po u-shtrengua të ike pa bëre gje. Në këtë mes, për të ngateruar punën më tepër, hyri dhe Republika e Venetise. Princesha Bosa, e ema e Lek Zaharise dhe e motra e Vrana Kontit, s' dintë ngaha të kthehej. Për të leshuar fortesën në duar të Lek Dukagjinit, vrásesit të Lek Zaharise, as fiale s' duhej bëre. Mbetej pra Skenderbeu dhe Venetia. Skenderebeu dergoj Vrana Kontin të merret vesh me të motren dhe ky e kishte mbaruar punën, kur pa pritur një ushterivaneçiane hyri në Danje, e zaptoj fortessen me ndihmën e ca Danjáreve, dhe e shpuri Bosen në Shkodrë. Atjé Venecianet dhe Shkodranet me një mijë intriga dhe çpifje e bintnë Bosen t' ia

1).—Il Conte Urana ch' era fratello di Bosa.” Biemmi, L. II, f. 103.

falte fortesen Republikes se Venetise. Një nga çpifjet ishte që Skenderbeu e vuri Lek Dukagjinin t' ia vriste birin që t' i trashëgonte principaten një or' e më parë.

Pabesia e Venetise e zemërój Skenderbene, i cili thirri Keshillen e Ligës dhe proponoj t' i dekllarojne lufte Venetise me një herë. Në ketë u-kundershtua Vrana Konti dhe Vlladán Givrici, të cilet ishin të mendjes që puna të ndreqej me të mirë, se Shqiperia e vogel s' munt të kishte lufte në dy balle, në lindje kunder Turqve dhe në perendim kunder Venetise. Të gjithe të tjerët ishin përlufte, se u dukej që Venetia dhe Turqia kishin një marreveshje të fshehtë për të coptuar Shqiperinë, si ne kohe të Bálsheve, dhe në ketë nukë gabóhe-shin. Keshtu u-perfundua lufta, me që kjo ish i vëtemi shpetim. Lek Dukagjini mbeti neutrál; Pjeter Spani, Princ i Shales dhe i Shoshit, dhe Gjerq Dushmani, Princ i Zadrimes mësuan e Venetise; dhe ky, duket ish qellimi i Republikës Veneciane, t' a perçante e t' a prishte Ligën e Princëve Shqiptarë dhe t' i vinte të ziheshin midis tyre.

Skenderbeu la Vrana Kontin me një ushterí prej 4,000 kunder Mustafá Pashës, dhe aý vetë nisi te mbledhë ushterine kunder Venetise. Araniti i dërgoj 3,000; Theodór Korona 600; Stefán Çernoviçi 400; Andrea Thopia 300; dhe princiçit

e tjere, të gjithë bashkë, 500 (1). Ushteria e Skënderbeut e tere arriu 14,000, gjysma kaloresi dhe gjysma kembësi. Pa humbur kohe, Skënderbeu botoj një manifestë, ku dekllaronte shkaket e luftes, dyke shkruar veçancërisht mi piken që kjo ishte lufte për të shpetuar Shqiperinë nga optimi më tepër se sa për të marre Danjen dhe në krye të motit 1448 u-nis kunder Shkodrës, ku Venecianet kishin mbledhur ushterin' e tyre. Me t' arrirë perpara Danjes, e ftój kumandarin e saj t' a leshonjë fortesën. Aý refuzoj, dhe ahore Skënderbeu e bllokój Danjen me shpresën që t' a merrte me urí. Nga ana tjater, bllokój edhe fortesën e Dúresit, e cila ishte në dore të Veneciáneve.

Skënderbeu, i lajmeruar prej Vrana Kontit që Turqit kishin nisur të levizin në kufi, la një ushteri prej 4,000 për të vazhduar bllokadën e Danjes, dhe aý vete me restat e ushterise kaperxeu Drinin dhe me flámure të hapur bariste kunder Shkodrës. Një ushteri veneciane, e përbere prej 1,000 Italianesh, afró 3,000 Dalmatianesh, dhe 11,000 Shqiptaresh, po e priste nënë kumanën e Daniél Juriçit, kumandarit të Shkodrës, i cili ishte në krahun e djathë me Dalmatianet; Bartholomé Umoja nga Shkodra ishte në krahun

1).—Ketó numëra që na i jep Biemmi (L. II, f. 110) tregonë sa pak e ndihmonin Skenderbene Aliatet e tij në kohe të rezikut.

e mëngjer me Italianet dhe Shkodranet; Simón Vullkatanja dhe Andrea Umoja ishin në qendre me Malesoret. Skenderbeu, dyke mësuar nga informatorët këtë regullim të ushterisë armike, mori kumandën e krahut të mëngjer me garden mbretërore kunder Daniél Juriçit; në krahun e djathë vuri Moisine me Dibranet, dhe në qendrë Tanúsh Thopinë me ushterite aliate. Pllani i betejës ishte që, posá të tronditej krahu i djathtë i ushterisë veneciane, Tanúsh Thopia dhe Moisiu të goditnin qendren dhe krahun e mëngjer.

Pak kohe si u-ndés beteja dhe nisi të epet krahu i djathtë i Veneciáneve, Tanúsh Thopia dhe Moisiu e dërmuan qendren dhe krahun e mëngjer të armikut, dyke zënë rober Simón Vullkatanjen dhe Andrea Umojen. Ahere Daniél Ju-riçit s' i mbetej veç të ikte a të rrrethohej e të zihej rop. U ra këmbeve, pra, dyke lene afró 2,500 të vrarë dhe 1,000 rober. Nga ana e Shqiptáreve mbetnë afró 400 të vrarë, më të shumet nga krahu i djathtë i Skenderbeut, ku u-bé beteja më e rende. Skenderbeu e ndoqi ushterine veneciane këmba këmbës gjer në dyer të Shkodres. Atjé mündesit paraduan nënë muret e fortesës, dyke u-tallur me Shkodranet dhe dyke u treguar robrit që kishin zënë. Shkodranet benin sehir nga kesh-tjella, po s' guxonin t' i ngisnin tallësit nga frika se mos pesonin gjë róbërit e tyre. Pas kesaj shkene Homerike, me që afronte dhe nata, Skenderbeu ur-

dherój ritiraten dhe ushteria e tere u-kthye ne Danje.

Kjo beteje u-fitua me 23 te Korrikut, 1448, dhe e lartesoj famen e Skenderbeut ne Evropë me teper se te gjitha vijtoret qe kish fituar nga Turqit. Skenderbeu besonte qe pas kesaj beteje, Danjaret do te jipeshin, po u-genjye. Kumandari Danjes Nikoll Moneta nga Shkodra refuzoj t' ia dorezon-te fortesen. Pasoj, pra, bllokada, se Skenderbeu, dyke mos patur artileri per te rrahur keshtjellen, s' kishte asnjë shprese qe t' a merrte me force. Ne ketë mes, Skenderbeu leshoj te gjithe robrit veneciane dhe mbajti vetein te dy kumandaret, Simonin dhe Andrenë, te cilet i dergoj ne keshtjellen e Petralbes. Nga ana tjater nisi te rindertonje ne token veneciane, pertej Drinit, fortesen e Balshit, fshatit lindor te Balsheve, i cili ishte prishur dhe shkretuar. Ky fshat ishte dymbedhjetë mile nga Shkodra, pese mile nga Drishti, një tja-ter fortese veneciane, dhe pesembetdhjetë mile nga Danja. Qellimi i Skenderbeut ishte t' a mbante ketë keshtjelle si një penk e një çperblim per Danjen, te pasonte bllokaden e kesaj s' andejmi, dhe t' a kishte si bazë operatash kunder Veneciáneve. Kur ushteria po ndertonte ketë fortese te re, si një vindikate historike te Balsheve qe u-shtypne prej Veneciáne dhe Turqve, Skenderbeu shkoj te pi-qej me Dukagjinet, te cilet kerkonin te pajtohen shin me té, dyke lene ne Balsh e ne Danje Hamzen

dhe Marín Spanin. Në keté mes, Hamza goditi fortessen e Drishit pas kokës se tij dhe u-praps prej kumandarit të saj Kont Andrea Engjellit, dyke lënë 43 të vrare. Që të çgjakesohet, Hamza i vuri zjarrin krahines se Drishtit. Kur u-kthye, Skenderbeu e qërtój rrepte Hamzën per keté veperim dhe sjellje, që ishin kunder úrdherit te tij.

Mi ketó e siper, Turqit, te cilet ishin në marrëvesje me Venecianet nisnë ofensiven dhe Vrana Konti, i shtrenguar keq prej Mustafá Pashës, thirri me nxitím Skënderbenë, i cili shkoj me vrap në Dibre. Per bllokadën e Danjes dhe per garnizón te Danjes la një ushterí prej 5,000 nene Hamzen dhe Marín Spanin.

Ushteria turke prej 15,000 nene Mustafá Pashën kishte hyrë nga ana e Ohrise ne Oranik te Dibres se Siperme, kur Skenderbeu, te cilin ay e kujtonte ne Danje, i dolli përpara me një ushterí prej 6,000. Turqit paguan per mosmarrjen e Danjes. Beteja u-bé më 14 te Tetorit, 1448. Nisi me një dyél homerik, ne te cilin Pal Maneshi shtriu perdhé një kabadaí anadollák dhe mbarój me dishfatën e plotë te ushterise turke. Mustafá Pasha humbi afró 5,000 te vrare, 15 flámure dhe tere kampin. Até vete me dymbëdhjete oficere te larte e zuri rop Moisiu te nésermen ne fushen e Rethes, dy mile lark Oranikut. Nga oficeret rober, si dhe nga dokumentat e shtabit turk, që i ranë ne dore, Skenderbeu mori vesh që Venetia i

kishte ftuar Turqit t' a goditnin, kur i kish duart te zëna në Danje.

Kur Skenderbeu leftonte në Oranik, Venecianet me një ushterí të forte u-nisne kunder forteses se Balshit, kumandár i se ciles ishte Marín Spani. Ky, i lajmeruar prej te vellajt Pjetër Spanit, i cili ishte me anën e Venetise, dhe dyke pare që ishte e pamundur t' a mpronte ketë fortesë, e cila s' ish édhe ndertuar mirë, e neveriti ne fatin e saj, passí e hoqi tere ushterinë perketej Drinit. Venecianet e rreuan dhe e sheshuan krejt fortesen e Balshit.

Lajma e prishjes se Balshit i arriu Skenderbeut natën pas bëtejes se Oranikut. Me vrap u-kthye perpara Danjes dhe aý, i cili e kish qertuar Hamzen ca kohe më parë, i vuri zjarrin krahines se Shkodres per te çgjakësuar Balshin dhe pabesin' e Venetise që ftoj Turqit kunder tij. Nga ana tjater, nisi t' a rrahe Danjen dhe Dúresin me artilerine medievale që kishte dhe për çudí, si-kunder mesojme dhe nga arshivat e Venetise, që te dyja ketë fortesa ishin më te rëne e sipër, kur Senati i Republikës veneciane i trëmbur i kerkoj paqë Skenderbeut. Delegatet veneciane Paulo Loredano dhe Andrea Venieri kishin patur urdhër që te bënin ç' t' u vinte doresh që t' a thýenin Skenderben' e *tmerruar* (1); te lajmeronin

1).—“Il formidabile”.

Sulltán Muradin qe t' i binte prapa kurrizit e t' a vente midís dy zjarresh; po te vononte ardhja e ushterise turke, t' i zgjatnin negociatat e t' a vinin ne gjumë Skenderbenë, dyke i kujtuar miqësín' e vjetër te Kastrióteve me Venetinë dhe perkrahjen morale qe i kish dhene Republika ne Kuwendin e Leshit; po te mos vinte ushteria turke, te benin paqe me çdo mënyre (1). Ushteria turke ardhj e u-thye ploterisht, dhe s' kishte më asnjë shpresë, te pakën atë mot, qe te shtypej Skenderbeu i *tmerruar* midís mókrave turko-veneciane. Perkunder, po te vonohej paqja dhe ca kohë, Venetia do te humbiste Dúresin e Danjen dhe pas atyre nofta te gjitha keshtjellat qe kishte ne Shqipëri. Po as Skenderbeu s' muntte t' a zgjatte luften me Venetinë gjer ne funt, se ato dite i ardhj lajina qe Huniadi u-dermua krejt prej Turqve ne fushen e Kosoves ne një betejë te triditeshme me 17-19 Tetór, 1448, ku humbi tere ushterin' e tij, dhe Sulltán Muradi, i cili tani i kish duart te lira, po gatitte një ushteri te madhe kunder tij. Keshtu, u-negociua dhe u-neneshkrua paqa ne Lesh, ne dimer te motit 1448, midís delegatëve veneciane, Paolo Loredano dhe Andrea Venieri, dhe delegatëve shqiptare, Andrea, peshkòp i Krujës, dhe Gjerq Pellini, abat i Shen Marise ne Ron-

1).—S. Romanin, Storia Documentata di Venezia, vell. IV, f. 243-244.

déc. Konditat e paqes ishin ketó: Venetia mban-te Danjen, po si çperblím i leshonte Skenderbeut një cope vënt më te math anës Drinit, te quajtur Buzegjárperi, dhe do t' i paguante 1,400 dukate per mot; alianca dhe traktetet e vjetra tregetare perseríteshin (1). Republika veneciane u-kënáq aqë shumë nga kjo paqe e nderçime dhe e papritur pas një dishfate ne fushe dhe pas rezikut, ne te cilin ndódheshin Dûresi dhe Danja, sa votoj me një ze që emri i Skenderbeut te shkruhet ne libren e arte te bujáreve te Republikes. Andrea Venieri u-dërgua si ambasadór i veçantë ne Kruje që t' i dorezonte një kopje te kesaj rezollute dhe emerimin e tij si kryekumandár i nderit i ushterive veneciane ne Shqiperí.

Lavdia e kesaj fushate ne dy balle ishte e pakufishme. Skenderbeu dolli mundës kunder dy fuqive më te madhë te kohes ti, Turqise, që ishte ne sterë si Gjermania perpara motit 1914, dhe Venetise, që ishte ne det si eshte Inglia sot. Nga ana tjater, Shqiptaret, te cilet ndódheshin nenehien e Venetise, i mbajtin meri Skenderbeut vjete me radhe per demet që u kishte bëre ne kohë te kesaj lufte.

Dishfata e Oranikut e bindi Porten e Lartë që Skenderbeu nukë thyhej me ushterira te vogla dhe ishte nevoje te vente vete Sulltani me tere

1).—Shih Romanin, vell. IV, f. 243-244.

ushterine turke kunder tij. Pas bëtejës se Kosovës Sulltán Muradi II e ktheu tere kujdesin e tij për të shtypur Ligen e Príncerve Shqiptare. Skënderbeu mori të gjithë masat e nevójshime për të mprojtur vëndin. Dërgój Pal Kuken në Napoli që t' i kërkonte ndihme Alfonsit t' Aragones. Moisiu u-dërgua në Dibrë; arkimandriti Pjetër Perllati në Sfetigrad; Hamza Kastrioti në Stellúsh. Tanúsh Thopía në Petralbë; Muzaka i Angjelinës në Tornáç (1); Vrana Konti me një garnizón prej 4,000 dhe me te ngrëna të mjafta për 16 muaj mori kumanden e Krujes; në çdo pike strategjike u-dërgua një gjenerál që të kujdesej për mprojtjen e saj; aý vete, nat' e dite kaluar, shkonte nga njëra fortesë në tjatren, permiqyrte dhe drejtonte preqatitjet. Fusharaket mûare urdher të mbyllen në keshtjellat.

Passí i forcój të gjitha fortesat me garnizone, Skënderbeu me 12,000 ushtarë u-nis për ne Dibrë dhe Sfetigrád. Mb' udhe u-póq me Moisinë, i cili e lajmeroj që Sulltán Muradi kishte në mënt te goditte më pare Sfetigradin dhe pastaj Krujen. Garnizoni i Sfetigradit përbëhej prej afró 2,000 ushtaresh Dibrancë dhe Sfetigradare, nene kumanden e Pjetër Perllatit. Skënderbeu vizitój fortifikatat e Sfetigradit dhe mbeti i kënaqur nga

1).—Biemmi e quan ketë fortesë *Tornacio*, L. III, f. 151; volaterrani *Ternacium*, Lavardin, Préface.

pregatitjet e Moisiut. U foli ushtáreve qe t' u jape kurajë per te mprojtur kyçin e Shqiperise dhe shkoj, passi i dhurój Pjetër Perllatin dy jatagane te punúara me mjeshterí, dhe një shqyt kryetarit te Sfetigradáreve Martín Fersicít.

Ne krye te Majit u-dük kryerojtja e ushterise turke perpara müreve te Sfetigradit dhe me 14 t' ati müaji arriu Sulltán Muradi me një ushterí prej 80,000, me dy topa te medhénj qe hithnin gjyle 200 oke te renda dhe me metál per te derdhur topa te tjere. Topi dhe dyfeku u-perdore per heren e pare ne Shqiperi ne rrethimin e Sfetigradit.

Sulltán Muradi e ftój Pjetër Perllatin qe te jipet, po ky refuzoj, dhe me një here nisi rrähja e forteses me top. Pas një bombardimi prej tri ditsh u-çá një pjesë e ledhishtes dhe u-leshuan Jeniceret ne një sulme te pergjitheshme. Trimat dibrane i thyen ketó sulma, njerën pas tjetres, kur Skenderbeu se jashtmi s' e linte ushterine turke te qete as nate, as dite.

Me 10 te Majit kishte hequr ne pusí një trup kaloresie turke prej 2,000 ne gryke te Rovikut dhe e kish coptuar. Ne funt te Majit një ushteri turke vajti per te zaptuar keshtjellen e Stellushit, te cilën deshnin t' ia dorezonin 200 tradhetore turq, te kthyer te krishterë me 1443. Skenderbeu, i lajmëruar per ketë kompllót, arriu me vrap ne fortesë, i varri te gjithe kompllotistët dhe zuri pu-

sine per te pritur ushterine turke qe afrohej nene kumanden e Ibrahim Beut, i goditi ne fushet te Talmiranes dhe u dha arratine me humbje te tmerruara. Me 22 te Qershoret goditi naten ushterine rrethonjese, dyke shtrire 3,000 Turq te vrare, dyke rrrembyer 6 flamure e disa qindra kuaj, e dyke u kallur tmerrin armiqve. I trembur nga ketó goditje te papritura, Sultán Muradi dergój Firuz Pashen me 18,000 ushtare per te ndaluar Skenderbene t' i ngase rrethonjesit kur t' i binin Sfetigradit. Skenderbeu qe t' i kete duart te lira, i dolli perpara Firuz Pashes qe t' a qeronte nga mezi. Beteja ishte me te nisur, kur Firuz Pasha dolli ne shesh dhe e provokoj Skenderbene ne dyel. Me kot oficeret e tij perpiqeshin t' a mbanin. Skenderbeu u-lehua mi te, dhe gjer sa te merrej vesh q' ngjiste, e shtriu Firuz Pashen te vrare perdhé. Ushteria turke, e ngrire nga humbja e kumandarit, s' mundi t' u bente balle Shqiptareve shume kohë, dhe mori arratine, dyke lene 4,000 te vrare ne fushe.

Pikerisht ate dite Sultán Muradi, ne nje sulme te pergjitheshme kunder forteses, humbi, veç te plagosurve, 7,000 te vrare. Gjer ne funt te Korrikut, humjet turke kishin kaperxyer 20,000, dhe u-duk çkoqur qe Sfetigradi nuke merrej dot. Sultán Muradi gatitej t' a ngrente rrethimin e te kthehej ne Ederné, kur një tradhetór ia dha fortesen pa betejë e pa derdhur asnje pike gjak. Ne

te vétémin pus te Sfetigradit, nga i cili pinin uje ndénjesit dhe garnizoni, tradhëtori, i paguar prej Turqve, hodhi natën një qen te ngordhur. Dibranet bullgare dhe orthodokse s' deshnin te pinin uje nga ky pus me asnje mënyre. Më kot kuman-dari, passi e qerój pusin mirë, piu vete uje që t' ua kthente mendjen; më kot Sfetigradaret me radhë pine uje pas kumandarit. Dibranet bullgare s' tündeshin dhe keshtu s' mbetej veç te vdisnin nga etja, a t' a leshonin fortesen. Zgjodhë te dyten. Dërguan parllamentare dhe i proponuan Sulltán Muradit t' ia dorezojnë fortesen me konditen që t' i linin te shkonin jashtë me armët dhe me plaçkat e tyre. Sulltán Muradi akzeptoj konditat e tyre me gezim te math dhe më 31 te Korrikut Dibranet me kumandarin e tyre d'ualle jashtë dhe ushteria turke hyri në Sfetigrad.

Ketá Dibranc nga Dibra e Síperme ishin Bullgare nga raca dhe orthodokse nga feja, sikunder na thote Barleti (1), dhe jo katholike, siç ishin pothua te gjithe Shqiptaret që nga koha e Básheve. Po

1).—“Nec profecto mirum cuiquam esse videatur, si Dibreenses hac sua levissima superstitione adducti, in hanc delapsi dementiam, hujusmodi errorem commiserint, cum ii non tantummodo superstitioni, verum etiam haeretici sint, fuerintque semper (hae nempe contagiones, sive morbi connexi sunt inter se, et affines). *Sermo enim hujus gentis Sclavomes est, cuius*

qene gjysmë te shqiptarezuar dhe te lidhur me një besnikerí te patronditur me shtepín' e Kastrióteve. Per fat te keq te Skenderbeut, kishin supershtiten te mos pinin uje e te mos hanin gjelle, qe kishte ardhur ne qasje me kufome njeriu a babetie, dyke besuar qe kalbesia e kufomes do t' u shkonte nga trupi ne shpirt.

Skenderbeu u-trondít aqë shumë, kur i vajti lajma e kapitulates se Sfetigradit, sa u-mbýll ne tenden e tij dhe vendosi t' u jape nje mesim te tmerruar Dibráneve bullgare qe ia leshuan for-

sermo et lingua (ut nobilissimi scriptorum tradidere) latissima, in varias, diversasque sectas diffusa, et sparsa est. Nam ex Sclovonibus alü Romanam sequuntur Ecclesiam, ut Dalmatae, Croatini, Carni, ac Poloni, alü Graecorum errores, et ineptias, *ut Tribali, qui et Bulgari dicuntur.*" Barleti, L. V, f. 141.

"La guardigione era, come sopra ho detto, composta da *Dibresi* di *Dibra superiore*, il qual paese quantunque soggetto a Scanderbegh non era però abitato da gente albanese come la Dibra inferiore, ma da *Bulgari*, o sia *Serviani*. Professava bersi questo popolo la Religione Cristiana, ma corrotta dall' eresia, e non conforme ai dogmi della *Chiesa Romana* ch' eramo creduti dagli *Albanesi*, e seguia con una specie di fascino molte superstizioni. Una delle quali era di non osare giammai bere, ne mangiare di tutto ciò che avesse toccato corpo morto di uomo, o di bestia, immaginandosi che quella cosa lor lasciasse una corrisione dentro il corpo che passasse insino all'anima." Biemni. L. III, f. 192.

tesen armikut për një qen të ngordhur. Po kur Pjeter Perllati, i thyer e i dërmuar, i dolli perpara, në krye t' ati garnizoni prej trimash, që nuk i mundi forca po supershtita, dhe kur të gjithë me Sfetigradaret e perlotur i rane në gjunjë, u-mallengjye dhe i shkoj tere zemërimi. I fali, dhe as e hapi gojen që t' i qërtonte, po që ahene kurre nuke vuri më Dibranc bullgare për të mprojtjut nonjë fortese.

Kyçi dhe kryeporta e Shqipërisë ish taní në duar t' armikut dhe asnjeri nuke dyshonte që Sulltán Muradi, passí t' a forconte ushterín' e tij, do t' i binte Krujës. Po kjo nuke ngjau. I loddhur dhe i deshpëruar nga humbjet e mëdhá, Sulltán Muradi, passí e ndreqi fortesen e dërmuar dhe la një garnizón prej 2,000 Jeniceresh me një grup të forte prej kollonistesh turq, u-ngrit me tere ushterín' e tij në krye të Gushtit dhe u-kthyte në Ederné për të gatitur shpediten e dyte dhe të funtme kunder Skenderbeut.

Kjo ikje u dha Shqiptarëve pershtypjen që Turqit nuke do të kthëheshin në Shqipëri per shumë kohe, dhe hobori i Krujës deshte t' a festonte ketë ngjarje, dyke marrtuar Skenderbenë me të bijën e Arianitit të Kanines, i cili kishte dërguar mblesë per të negociuar ketë marresë. Po Skenderbeu ish i mendjes që s' ishte koha për marresë sa Sfetigradi ish në dore t' armikut dhe sa ish frikë që Sulltán Muradi të kthehej verën

ë pritme per te goditur Krujën. Më ne funt, i shtrenguar prej miqve, u-zotua që marresë do të bëhej posá të fitohej prapë Sfetigradi. Nisi, pra, me një here preqatitjet për ketë shpedite. Në syt' e Evropës, me gjithë humbjen e Sfetigradit, Skenderbeu quhej sikur e fitoj fushaten, posá Sulltán Muradi u-shtrengua të hiqej pa hyrë më thelle në Shqipëri. Vullnetarë frenq, gjermanë, italiane dhe dalmatiane po vinin dite per dite dhe bashkoheshin me ushterin' e tij. Ketë súalle ca dyfegje dhe topa të vegjel. Arianiti i dergój 4,000 ushtare dhe 10,000 dukate; Alfonsi i Napolit 1,200 ushtare me një shumice të madhe ushqimesh nene kumanden e Giliberto Ortofano's. Zaharia Gropa, që kish vajtur të kerkonte ndihmen e Papes Nikoll V (1447-1455), u-kthye, dyke sjelle vetem zotime, levdata dhe bekime apostolike. Më 25 të Shtatorit, 1449, me një ushteri prej 18,000, midis të cilëve 50 artileriste frenq, Skenderbeu e rrëthoj Sfetigradin, po puna nuk i vajti mbarë aspák. Dy sulma të përgjitheshme, në të cilat vullnetaret gjermanë treguan një trimëritë madhe (1), u-prapsnë me humbje të renda; nonjë tradhetor në fortesë nuk u-gjent; shirat e vjeshtes i benin operatat të pamundeshme; lajmat nga të gjitha anet s' lenin asnje dyshim që Sulltán

1.)—“Nesciis cedere ac ruentibus in ferrum Germanis.” Barleti, L. VI, f. 150.

Muradi do te kthehej prapë ne Shqipëri; dhe kesh-tú me 26 te Tectorit, 1449, Skenderbeu u-shtren-gua t' a ngrente rrëthimin e Sfetigradit, passí hum-bi përmí dy mijë te vrarë dhe ca më teper te plagosur.

Ne krye te motit 1450 Skenderbeu humbi edhe Beratin. Puna ngjau keshtú. Theodór Korona Muzaka, dyke mos patur asnjé trashëgimtár ia fali Beratin Skenderbeut me testamént, dhe kur ish me te vdekur e siper, e ftój që te dergonte një ushterí që t' ia dorezonte fortesen. Skenderbeu çoj Pal Maneshin me 800 ushtare. Po Pasháj i Gjirokastres, me te degjuar ketë gjë, mblodhi një ushterí te madhe, hyri me tradheti natën ne qytét, kur garnizoni dhe ndénjesit flinin qetesishët dhe e zaptój keshtjellen pothua pa der-dhur gjak. Pal Maneshi u-zu rop dhe u-leshua pasi u-çperblye prej Skenderbeut per 500 dukate. Theodór Koronën e ngritne Turqit nga shtrati i vdekjes dhe e varre ne trek te qytetit (1).

1).—Per humbjen e Beratit shikó Biemmin, L. III, f. 225. Lehtesia, me te cilen u-muar Berati, një fortesë natyrale, e cila n' atë kohe munt te mprohej shume lehte, le udhen te hapur per hipotezen që princët e Myzeqese dhe disá krere te Beratit kishin gisht ne tradhesi dhe ishin ne marreveshje me Turqit kunder Skenderbeut. Ketë hipotezë e forcón fakti që, pak kohe pastaj, Skenderbeu e aneksój tere principaten e Myzeqese. Berati, sikunder pame më siper ishte një keshtjelle e

Humbja e Sfetigradit dhe e Beratit, njera pas tjatres, dhe lajmat e prebatitjeve te medha te Sulltan Muradit, i tremepte aq shume Shqiptaret sa nisne te humbasin cfaredo shpreset dhe ishin te shigurte qe edhe Kruja do te pesonte gjithate mjerim dhe qe, me ardhjen e dyte te Sulltan Muradit, fati i Shqiperise ishte i shluar.

Per te shtuar deshperimin, te gjithe aliatet e neveritne Skenderben ne ket e periude kritike. Arianiti, i zemruar qe Skenderbeu e shtynte per me tutje marretesen me bijen, refuzoj t' i dergonte ndihme. Skenderbeu u-perpoq t' a zbutte dhe t' ia mbushte koken qe s' muntte te bente dasme, si humbi Sfetigradin me Beratin, dhe kur gjith-a rezik i turej Krujes e tere Shqiperise; i zotohej qe marretesa do te behej pa vonim, posa te shkonte furtuna qe afrohej, po Arianiti s' deshte te degjonte asnj e nga ket oaresye: A dhender thoshte, a s' ka ndihme. Ngulma e Skenderbeut per mos-marretese, si do te shohim me von e kishte dhe nje tjater shkak me rendesi kryesore: ishte frika se mos zemerohej, nipi i tij Hamza Kastrioti, i cili kishte shpreset t' i zinte kemben sa koha Skenderbeu s' kishte bij te tijte. Gjithate shpreset

Muzakeve, dhe ket pa dyshim u-egersuan kur ushteria e Skenderbeut hyri dhe e zaptoj. Per te marre gjakun, Muzaket ftuan Turqit dhe i ndihmuani per te rrembyer Beratin, nofta me shpresen qe do t' ua jipnin atyre. Turqit e muare dhe e mbajtin per Sulttanin.

e kishin pa fjale dhe te niperit nga motrat, te cilet ishin nonje dyzine. Dyke u-marrtuar pra ne keté rasje, e cila pa dyshim s' ishte per dasme, Skenderbeu do te futte zjarrin ne shtepí te tij. Kesh-tú pra marrtesa u-la me nj' ane dhe Arianiti mbe-ti i ftohur dhe i armiqesuar. Venetia dha per shkak paqen qe kishte lidhur me Turqine dhe ne-ne rogós shtynte kreret shqiptare qe t' a neveritin Skenderbene a t' i bien e t' a dermojne me keté rasje; Arianiti i egarsuar u-emerua keté mot prej Senatit te Republikes kryekumandár i ushterise veneciane me titullin i *shkelqýeri* (1) dhe u-vu ne krye te príncerve shqiptare te zemeruar kunder Skenderbeut. Mbreti Alfóns i Nápolit, miku i tij m' i mire, qe i dergój ushtare dhe ushqime per te rizaptuar Sfetigradin, taní qe ishte ne rezik kryeqyteti dhe tere mbreteria e tij, nuke mundi t' a ndihmonte me gjithe deshiren e tij. Kryepeshko-pi i Tivarit, qe kishte vajtur ne Rome, nuke solli nga ana e Papes Nikóll V veç bekime apostolike dhe shigurime qe Perendia kurre nuke do t' a neveritte Skenderbene, te cilin e kishte mprojturi gjer ahere. Vetem Dukagjinet dhe Thopiat e Dúresit i derguan ca ushtare te pake. Dyké qene ne nevoje te madhe per pará, mori një hua nga ca tregëtarë Raguzane dhe Napolitane, te cileve u dha mi-

1).—“Magnificus.” Shih Hahn, Reise, vell. 16, f. 113.

nat e kripes qe t' i punonin per hesap te tyre gjer sa t' u lahej borxhi.

Paniku mbreteronte ne tere Shqiperine. Tmerri i bente njerezine te shikonte kuçedra dhe fantazma me sy hapur. Makthi u kishte shkelur te gjitheve ne gryke e ne kraheror. Me sy te vrate e te perlotur, po putheshin njeri me tjatin, dyke qare e dyke vajtuar, sikur piqueshin per heren e funtme. Afer Petrelles ishin pare dy ushterira fantastike, me arm e ndricime prej ari, qe u-perpoqne ne ere me një oshetim shurdhonjes prej trumbetash; prane Krujës, disa net me radhe, ishin dukur me mijera lubira, qe nxirnin flage nga syte dhe nga goja, dhe qe i vinin rrotull forteses, dyke dashur t' a perpijnë; ne Branteshkoze, ne mes te dites, ishin pare tri hena, qe ndritnin aqe sa dhe dielli, kur nga ana e lindjes krisi një furtune me bumbullima, me shkreptima e me rrufera, ndonesë ishte dimer; ne Muzakiane kishite rene shi me gure; Drini ne Rubre dhe Ishmi ne Gjate qenkeshin skuqur e po rrithnin gjak te mpiksur; ne Petralbe, flamuri i keshtjelles ishte djegur prej zjarri te rene nga qielli; ne Thornaç një foshnjë prej gjashtë muajsh paske berrtitur me llahtar: "Ardhi Turku!"

Skenderbeu, i trembur me teper nga frika dhe deshperimi i njeresve te tij se sa nga reziku turk qe i varrej mi koke, si u-keshillua me pesh-

kopin e Drishtit (1), bëri ketë maryfét që t' ia sillte pòpullit shpirtin në vent: Passí perhapi më të gjithë anet që kishte një lajme gazmore, i mblo-dhi të gjithë oficeret, tërë ushterine dhe pòpullin në një fushë të hapur, hipi në një brek dhe u tre-gój ketë enderr: "Natën e shkuar, kur flinja, pa-she Shen Gjergjin, të veshur me arme që shkel-qenin më teper se rezet e diellit, hipur mi një ka-lë, që dukej sikur ishte zjarr i teri, me një shpatë të arte çveshur në dore, i cili më tha të jem burre, se do t' a munt Sulltán Muradin dhe ushterín' e tij të tmerruar ashtu si kam dermuar dhe gjeneralet e tij; më tha që krahu i Perendise do të më mpronje mua dhe pòpullin tim, sa më teper të na shtohen reziket; që eshtë e shkruar në qiell të rronj e të vdes mbret i Shqiperise, dhe që mize-rít' e Anadollit perpiqen më kot të më tundin nga froni i stergjýsherve; pastaj Shen Gjergji zgjati dorën e m' a dha shpatën e ndriçime me këtò fjale: Merr-e ketë shpatë, arme që t' a dergón ve-te dora e Perendise, dhe me ketë shtrih-i në kem-bët e tua të gjithë armiqte, që leftojnë Shqiperinë dhe Krishterimin"

Peshkopi i Drishtit dhe prellatet e tjere e mbuluan me doretrokëtje dhe brohorí énderren e çudítëshme të Skenderbeut dhe po përgesonin

1).—Pal Engjelli, i cili pastaj u-bë kryepeshkóp i Dúresit.

njeri-jatrin qe Perëndia e kujtój Shqiperín' e mjere dhe e mori nene mprojtje kunder barbáreve t' Asise. Pastaj u-ngrít një Peshkóp dhe tregój qe kishte parë ca net më parë ne enderr vete Sulltán Muradin me një tufe Pashallaresh, të lidhur me vargónj, qe i lúteshin Skenderbeut me gjunjë t' u falte jeten. Një tjater prellát tregój qe kishte parë fushat afer Krujës të mbulúara me kufoma prej Turqsh. Dy prellate të tjere treguan qe kishin parë, tri dit më parë, jo ne enderr, po me sy hapur, nga mezi i nates një tokice engjejsh, të radhitur dy nga dy, me qirinj të ndezur ne dore, qe kendo-nin litanira dhe i lúteshin Perëndise qe t' a marre nene mprojtje Shqiperín' e neveritur. Ketó éndera jo vetem ua nxúare friken Shqiptáreve, po dhe i shiguruau ploterisht qe e kishin luften të fituar, dhe qe e kishin kaperxyer rezikun (1).

1).—Panikun e pópullit, énderren e Skenderbeut dhe vizionet e prelláteve na i tregón si me të tallur Bi-emmi (L. III, f. 227-230), të cilit herehere i mungón hollesia. Më te shumat e ketyre, qe i kish kenduar ne histor-n' e Tivárasit, i mban per vete, dykë shtuar qe ató qe na transmetoj janë të mjaftta: “ *e molti altri casi simili in favola, ed in ispavento sono raccontati dall' Antivarino, i quali is tralascio, sembrandoni d' averne riferiti a sufficienza.* ” Merret vesh lehte qe ketó informata janë të paçmúara, se hedhin drite mi shtetin e mendjes se Shqiptáreve dhe lënë udhen të hapur per hipotezen qe Skenderbeu shikonte vizione dhe dëgjonte zera prej qielli si kryetri-

Si u-mbýll kjo plage, Skënderbeu beri pregatitjet e nevójshime dhe priste qetësish ardhen e Sulltán Muradit. Kur mësój që ushteria turke ishte nisur nga Ederneja, dolli jashtë Krujes për të zgjedhur viset që duhej te zaptonte për të ndihmuar se jashtmi kryeqytetin e rrëthuar. Ushteria e tij e tere ishte prej 8,000, nga të cilët dy mijë

mja frenge Jana e Arkes, e cila u-dóq ne Rouen njëzët vjet më parë, dhe me të cilën ishte vellá nga shpirti, nga flaga patriotike dhe nga nxehësia fetare. Është fare e mundur që éndera e tij te ketë qenë imagjinare dhe një *pia fraus*, po asnjé historian kritik, që meritón ketë emer, s' munt të neneqeshë për besimin që Skënderbeu e kishte parë me të vertete ketë ender. Të gjithë historianet na thonë që ishte fetár. Kjó, duket, ishte karakteristika e familjes se tij; i áti u fal fshatra manastíreve; i velláj lá principaten dhe shkoj e vdiq si murk ne manastír të Malit Siná. Me 1450, Skënderbeu u-neverít prej Papes, prej fuqive evropiane, prej shókëve të tij, me një ushteri të demoralizuar nga paniku, dhe s' i mbetet tjater shprese veç Perendise. Nga ana e keti i vjen Shen Gjergji, mprójtesi i Shqiperisë, dhe i thotë ne enderr: "Merr-e ketë shpate dhe dermój-i armiqte!" Sidó që të jetë, já një shkene që meritón të pavdekeshohet nga dora e nonjé piktori prej racie: Skënderbeu, i veshur me çelik, fle i qetë me shpaten ne duart e kryqesúara mi kraherór, i shigurtë që Perandia s' munt t'a neverite ne luftën e shenjtë per shpetimin e atdheut; Shen Gjergji kaluar i zgjat shpaten e ndriçime dhe i siell lajmerimin dhe bekimin e qiellit.

kembes dhe gjashtë mijë kalores, të gjithe të zgjedhur, qoftë se nuk mundi të mbledhë më tepër, qoftë se e quajti të mjaftë këtë numur për pllanin për të ngacemuar ushterine rrethónjese. Në Kruje lá një garnizón prej 4,000, nënë kumanden e Vrana Kontit, me ushqime të mjafta për tridhjetë muaj, me 30 topa të vegjel nënë drejtimin e disá artileristeve frenq (1), dhe me dyfegje për një pjesë të madhe të garnizonit. Në armet e zjarrit ishin të stërvitur më mirë vullnetaret gjermane, italiane dhe dalmatiane, kur Shqiptaret perdorin édhe shigjetat. Femija, grata dhe pleqtë u-derguan në qytetet e Venetise anës detit; burrat mûare urdher t' i zbrasin fushat dhe të marrin malet a të futen në keshtjellat. Pas keshilles së Vrana Kontit dhe Vlladán Givricit, Skenderbeu dha urdher që të shkretohen të gjitha fushat (2) e Shqiperisë Mesme që të mos gjente armiku asnjé gjë që t' i hynte në punë (3).

1).—Barleti (L. VI, f. 156) na thotë që Skenderbeu e paguante cilindó artilerist frenk, si ne kohe páqeje dhe lufte, me një roge prej pesë dukatesh në muaj.

2).—Taktikë që perdore Rusët kunder Napoleonit te Math, afró kater shekuj më vonë.

3).—“Appigliossi secondo la consueta sua franchezza, e confidenza al partito suggeritoli dal Conte Uvana, e Uladenio Giurizza suoi intimi amici: e fu di disertare, e spogliare tutto il paese colla stessa forma che avea tenuto al tempo dell’ invasioni d’ Amurate,

Posá arriu kryerojtja e ushterisë turke përpara Krujës në krye të Majit, 1450, Skënderbeu me ushterín' e tij të vogël u-hoq nënë malin Tumenisht, kater mile lark kryeqytetit, dhe atjé vendosi kampin e tij.

Më 14 të Majit, arriu Sulltán Muradi me të birin Mehmet me një ushterí prej më tepër se 100,000 (1), me topa për të rrahur keshtjellen dhe me metál për të derdhur topa të rendë. Ushteria, si nga numri, si nga artileria, nuk ish m' e vogël se ajó që rrëthoj dhe mori Stambollin tre vjet më vonë. Tere trupi i zgjedhur i Jenicéreve ish atjé. Ishte ushteria m' e forte dhe m' e tmerruar që ish parë gjer m' atë kohe. Perpara se të niste goditja, u-ftua Vrana Konti që t' a dorezon-te fortesen me të mire. Ky refuzoj me zemerim dhe shtoj që qenat e ngordhur nuke shkojnë në Krujë, si në Sfetigrád.

Sulltani, me të marre këtë përgjigje urdhërój të derdhen topat e rendë, posá arriu metali i revojshim. Kjo pune mbajti një dy javë; dhe u-fabrikuan dhjete topa prej kalibri të tmerruar, që

commandando ai villici di ritirarsi coi víveri bestiami, e ogní lor effetto dentro le Cittá, e Fortezze, senza lasciar alla campagna cosa che potesse servir di nutrimento al nimico.” Briemmi, L, V, f. 356.

1).—Pas Laonikut (L, V, f. 350) Sulltán Muradi kishte mbledhur tere ushterín' e Evropes dhe t' Asicë: “Amurathes convocans Asiae Europaeque exercitus universos.”

nukë perdoren sot më, kater prej të cilave hith-nin gjyle të gurta prej 600 litrash, dhe të tjerët prej 200. Kurre gjë ahere, Turqit s' kishin përdorur artileri aqë të shumë e aqë të forte kunder nonjé fortese. Veçanërisht, një prej këtyre topave, si na thote Tivárası, ishte aqë i tmerruar sa, kur hiqte, dridhej dhei disá mile rrötull. Ky me kater të tjere u-vendós kundréjt kryeportes se forteses; të tjeret kundrejt ledhíshtave nga ana e Tiranës (1). Ketó ishin të vëtemat anë të qytetit,

1).—“*Longuem id opus fuit, quindecim amplius dierum spacio, decem confertae dispari aliquantulum magnitudine, quatuor aequales, quae sexcentarum amplius librarum pondo saxa jaciebant, reliquae ducentarum, harum quatuor cum duabus majoribus locatae, qua moenia Tyrannam versus Orientem spectant.*” Bartleti, L. VI, f. 161-162.

“Giammai i Turchi avean avuto per l’ addietro in alcun attacco di Piazza tanta quantità di cannoni di batteria, e d’una tale grossezza; uno de quali specialmente era si tremendo, che al suo tiro tremava sempre la terra molte miglia all’ intorno. La moltitudine concorrea a vedere l’ effetto di quelli terribili, e non piú veduti instrumenti; e tutti stupianse in vedere con sí orribile tuono, ed empito incredibile volare per aria palle d’ una grossezza, e pessò si enorme, (a quei tempi usavansi di pietra, non di ferro) e dove andavano a percoutere. in quel punto rompere, frascare, ruinare, nanaltrimenti che saette cadute dal Cielo.” Biemmi, L. IV. f. 239.

nga tē cilat ish e mundur tē bēheshin sulma, se anet e tjera ishin shkemp i prerc si thike.

Kater dite me radhe u-bombardua kështjella gjer sa u-dërmuan murret e saj dhe u-çá një udhe per ushterinë rrëthónjese. Sulltán Muradi ahore urdherój një sulme tē përgjitheshme, dyke kujtuar qe e kishte fortesen ne dore. Po Vrana Konti me mprójtesit e forteses i prapsnë me humbje tē tmerrúara. Sulltán Muradi, passí u-përpóq më kot t' a blente kumandarin trim me 200,000 aspra, urdherój sulma tē tjera, tē cilat mûare funt si e para. Kruja, e mprojtur prej shkembit nga tē tria anet, mprohej lehte nga pikë qe goditéj, dhe asnijé forcë njerezore nuke munt t' a thýente. Një llagëm qe nisnë tē hapin Turqit nene muret u-perbýs e u-dërmua me gjithë mihesit prej një gjýleje turke.

Skënderbeu passój até taktikë qe mbajti motin e kaluar ne Sfetigrád. Me 8,000 veteranët e tij, nga mali i Tumenishtit, s' i jiptë armikut asnjé çast qetesie; kur afrohej, kur largohej; sot e goditte ushterinë nga njera anë, nesër nga tjatra, gjithenjé atjé ku s' e pritnin Turqit fare; kur ditën, kur natën; kur vetem, kur bashkë me tē rrëthuár, tē cileve u bente shënja me zjarr nga maja e malit te Kranjës; përgjonte dhe përfshinte konvojat e ushqimeve; copetonte trupe ushteriake, qe i hiqte ne pusí, a qe dërgoheshin qe t' a

ndiqnin; ndodhej kudó qe t' a deshte nevoja; vinte e fluturonte si rufé (1).

Sjellja e veneciáneve në kohe të keti rrithimi ishte aq e túrpshime sa dhe e pabese. Tregataret e Venetise gjetnë rasje per te bëre pará, dy-

1).—“*Castra quotidie infestabat, nec illum sinebat aliquo momento quiscere, sed ita assidue adoriebatur, invadebat, infestabat, et instar torrentis, qui ex magnis, et inundantibus pluviis ex montibus descendeus, omnia secum rapit, prosternit, atque evertit; sic Scanderbeg quoque in Turcica, et hostilia castra alio semper, et alio irrumpens latere, ea undique vexabat, hosti caudem, cladem, damna, et jacturas maximas inferebat.*” Barleti, L. XII, f. 354.

Habens autem secum exercitum quem de sua regione conscriperat, iter per montes faciebat; uxores et liberos in loca munissima deponens, ipse hinc inde cum exercitu vagabatur, ut defendereret regionem; *semperque presens erat, ubicunque ejus opera desiderabatur.*” Laonicus, L. VIII, f. 433; dhe L. VII, f. 335: “*Cum regii quidam ascenderent montem, Scenderes eos aggressus est, praeliabarturque, opera memorabilia edens.*” Në L. VIII, f. 432 shton: *Quamvis eum debellare occepisset, vincere nequivit.*”

Lëvdatat e pahirta te Laonikut orthodóks e turko-fil jane te paçmúara: “*Ndodhej gjithenjé kudó qe e deshte puna; leftoj dhe bëri trimërrira per te mbajturmënt; ndonsé Sulltán Muradi u-perpóq shpesh, prape s' qé i zoti t'a thyente.*” Nje armik shtrëngohet nga faktet te njohe trimërine dhe shpejtesine rrufesore te Skenderbeut.

ke provizionuar ushterine turke dhe puna durohej sa kohe Turqit venin e blenin ne qytetet veneciane anes detit. Po me qene ketó ushqime binin pergjitherisht ne duar te Skenderbeut, Turqit vune si kondite qe tregetaret veneciane t' ua sillnin te ngrënat dhe provizionet ne kamp te tyre permës ushterive te Skenderbeut, se ndryshe do t' i dekllaronin lufte edhe Venetise. Shqiptaret i parelajmeruan tregetaret, midis te cileve ishin dhe disa Shkodrane, qe venin veten e tyre ne rezik dyke bëre një gjë te tillë, po ketë s' ua vune veshin, dyke qene shigur qe Skenderbeu do te mos kuxonte t' i ngiste nga frika se mos ndiste edhe me Republikën, e keshtu vihej ne mes dy zjarresh, si dy vjet më parë. Dhe vërtét, Skenderbeu dha urdher qe te liheshin te lirë, po Shqiptaret, te egersuar, kudò qe i gjenin ketë tregetare, ua konfiskonin plaçkat, dhe ne një rasje vrane dy tregetare shkodrane, te quajtur Thomá Begani dhe Nikoll Gradilaska. Kjo ment shkaketoj një lufte te dyte me Venetine, po punen e ndreqi guvernori venecián i Dürësit, qe ishte mik i forte i Skenderbeut, qe i ndihu me sa i ardhì doresh dhe qe s' la kurre tregetare te shpien te ngrëna ne

Gjith ashtu Laoniku (L. VII, f. 335) levdón trimérin' e deshperuar te garnizonit te Krujës: "Nec tamen (Turcae) superare potuerunt oppidanos, qui praeter spem fortissime pagnabant."

kampin turk (1).

Asnjé nga sulmat e ushterisë turke nukë vajti mbare; në një nga më të tmerruara, që u-bë më 25 të Qershoret, Sulltán Muradi humbi 8,000 të vrarë. Nga koha ne kohe bënин sulma edhe të rrëthuarit. Barleti levdón prapë vullnetaret gjermanë të cilet, të perzier me Shqiptaret, bëne një dalje nga keshtjella, e shtyne armikun me humbje të medhá, dhe e shijuan aqë shume ketë operate se s' u rrihej më brenda në keshtjelle dhe kërkonin me lutje të dalin jashtë nga herë (2). Kjo gjakderdhje e tmerruar mbajti më tepë se pesë muaj pa nonjé shprese fitimi. Sulltán Muradi u-pérpóq prapë t' a fitonte Varna Kontin me pará, pastaj hapi negociata me Skenderbenë që t' a njohe si mbret të Shqiperisë me një harac te vogël dhe, kur pa që ishin më kot që te gjitha, dhe që kishin nisur shirat e Vjeshtes, e ngriti më 26 të Totorit rrëthimin e Krujës ku la permí 20,000 të vrarë; humbi disá mijera te tjera, nga që Skenderbeu e ndoqi këmba këmbës gjer përtéj kufireve

1).—Shih Biemmi, L. IV, f. 255-260.

2).—“*Germani hi omnes, Epirotis mixti fuere, qui vix exorata a praefecto exeundi faclitate, cum singulis tantis scloppis processere non longe a moenibus, aeditaque satis magna caede, ut pro numero pagnantium extemplo recepere se in urbem, rursus infestiores erupturi, sed nullis precibus, ut id rursus facerent, obtinere potuerunt ab Uranaconte.*” Barleti, L. VI, f. 168.

dhe Shqiptaret i kishin zënë pusinë kudó; dhe me germadhet e ushterisë tij shkoj i turperuar dhe i vrare ne Ederné, ku i ra pikë dhe vdiq ne Jenár, 1451, ne versë 49 vjetsh (1).

Ne krye te Nëntorit, 1450, Skënderbeu u-kthyte me triúmf ne fortesen e Krujës. Garnizoni dhe pòpulli i tere dûalle t' a presin dhe me-zí besonin syt' e tyre kur shikonin që Turqit kishin ikur. Kur arriu, tere keshtjella oshetiu nga gjëmimi i tòpave, i trumbétave, i kembánave dhe nga brohoria e pòpullit. Skënderbeu e puthi ne balle Vrana Kontin, trimin kumandár te Krujës, dhe pastaj pershëndoshi me radhë oficerët dhe ushtarët e garnizonit. I levdój per trimerin' e tyre, u dekllarój që u detyronte shpetimin e kryeqytetit

1).—Barleti (L. VI, f. 189) na thotë që vdiq nenë muret e Krujës dhe shton që trupi i tij u-ballsamós e u-shpu per varrím ne Bruse. Ketë legjende e kopion nga Barleti dhe Spandoni (shih Sansovino, Historia Universale, f. 195, Veneti 1564) me ndryshimin që e dergón kufomen e Sulltán Muradit ne Ederné: “Il qual ritrovandosi all’ assedio ammaló, e morto ch’ egli fu il corpo suo fù condotto in Adrianopoli; la dove fu seppelito dal suo figliuolo honoratamente.” Te gjithe historianet e tjere thonë që vdiq ne Ederné tre muaj passí ngriti rrëthimin e Krujës. Fakti që Turqit, ne kohe shpeditash, e fshihnin vdekjen e Sulltánëve per te mos trembur ushterine i beri shume të besojnë që kjo gjë ngjau dhe me vdekjen e Sulltán Muradit, e cila gjoja u-fsheh ne Kruje dhe u-çfáq ne Ederné.

ë të mbreterise, dhe i ngarkoj me dhurata si pas shkallës dhe shërbimit të tyre. Vrana Kontin e bëri Duke të Matit, i fali një vent të gjere të quajtur Fullgaria, i dhuroj pará, roba të púrperta, të éndura me ar, dhe arme të ralla, të punuara me mjeshterí; pas Vrana Kontit, mëuare dhurata të veçanta kater oficerë shqiptarë, dy Frenq dhe një Gjermán, të cilet treguan trimerí të madhe në mprojtjen e fortesës (1). Disá dite me radhë Kruja festoj çlirimin e saj me dárkera, valle, tostongale, dhe turresa. Lodra theatrale perjetesonin vijtoren dhe lartesonin ndjenjen kombëtare si qëmoti në Athinë e në Olimpí pas lúftëve persiane (2).

1).—“Al Conte Urana con tutta la sua discendenza fu data l’ investitura di un largo tratto di paese chiamato Fulgaria. Quanto alla guarnigione, quei che la componeano ricevettero dei considerabili doni, in cui specialmento furone distinti *un Alemano, due Francesi, e quattro Albanesi.*” Biemmi, L. IV, f. 281.

“Postremoque non expectatis fascibus decoratus est, ac totius *Dux Aemathiae designatus.*” Barleti, L. VII, f. 190.

2).—“Castriotus instructis ludis omnis generis, ea pulchritudine spectaculi famam ipsam victoriae mirum in modum auxit, alter jam exercitus sub Croja videbatur, tanta undique multitudo confluxerat, non spectatorum tantum, sed lectissimae juventutis ad propria sibi praemia expetenda, non videbatur usque adeo mirabile hominibus fractas ab Albanis fuisse vires A-

Lajma e rrithimit të papémëshme të Krujës dhe e ritirates se ushterisë turke nënë kumanden e Sulltán Muradi II u-përhap si vetetime në tërë Evropen. Mündesi i Varnës dhe i Kosovës me Jeniceret e tmerruar iku përparrë Skenderbeut. Krishterimi nisi prapë të marre frymë e të shpresonje. Emri i Skenderbeut ishte në gojen e tërë botes evropjane. Që te gjithe me një zë e quanin si gjeneralin më të math të shékullit. Papa Nikollla V, Mbreti i Hungarise dhe Duka i Burgonjës i dërguan ambasadore që t' a pergezonin, me ndihma te mëdhë financiale për të ndrequr dëmet që kish pesuar në ketë lufte të gjatë. Mbreti Alfóns i Nápolit i kaperxeu të gjithe në dorehapesi. Jo vetem mori persipër të lante borxhin që u kishte Skenderbeu tregetáreve Raguzanë dhe Napolitanë, po i dergój edhe disá mijera dukatesh si dhuratë, 300,000 shinike grure, 300,000 shinike theker, edhe disá mjeshter dhe ingjinere për të ndrequr muret dhe fortifikatat e prishura të Krujës pa nonjé pagesë nga ana e Skenderbeut. Gjithashtu Arianiti, që kishte refuzuar ndihmen në kohe të rezikut, i dergój tre zotérinj të hoborit tij

murathis, intuentibus eam militarem aetatem, et viorum robur circa Scanderbegum aspicientibus. Redierat vere tunc vetusta nobilitas Macedoniae, et secula illa Alexandri, Pyrrhique jam obsoleta, in integrum restituta videbantur." Barleti, L. VII, f. 191.

me një dhuratë prej 10,000 dukatesh, të cilët, pa-ssí e përgjeguan i hapnë prapë fjalë për marrtesën dyke blatuar një pajë më të madhe se më parë.

Kruja u-bë haxhilëku i tere Krishterimit. Me qíndëra të huaj nga anet më të larkme të Ev-ropes vinin për të vizituar fortesën e lavdëruar dhe për të parë me sy Mbretin e Shqiperisë dhe luanet e tij. Me qíndëra vullnetare vinin të hy-nin ne sherbim të tij.

Skënderbeu taní qendronte në kulmin e fa-mes, madherisë dhe fatmiresisë; Shqiperia ndo-dhej ne një ngazellím dhe lumerí qiellore—ngu-shellím dhe çpagim për vojtjet, që hoqi përpara e kishte për të hequr pas kesáj periude të shkëlqyer.

Me ikjen e Sulltán Muradit nga Kruja, si thotë Fallmerayer-i, u-mbarua akti i parë i tragje-disë se madhe shqiptare (1).

1).—Fallmerayer, vell. 9, f. 53.

KAPTINË III

SKËNDERBEU KUNDER SULLTAN MEHMEDIT II.

Hipja e Sulltán Mehmedit II ne fron, 5 Shkurt, 1451.—Marresa e Skenderbeut, 26 Prill, 1451.—Ndërtimi i kështjelles se Modrises, 1451.—Kompllót kunder Skenderbeut, 1452.—Beteja e Modrises kunder Hamza Pashës dhe e Meçadit kunder Talíp Pashës, 21 Korrik 1452.—Pajtimi i Skenderbeut me Lek Dukagjinin, 25 Shtatór, 1452.—Beteja e Pollagut kunder Ibrahím Beut, 22 Prill, 1453.—Rënia e Stambollit, 29 Maj, 1453.—Rrethimi i Beratit, 13-25 Qershór, 1455.—Tradhesia e Moisiut dhe dishfata e tij ne Dibre, 20 Maj, 1456.—Shitja e kështjelles se Modrises prej Gjerq Stres Balshës, 18 Tetór, 1456.—Lindja e Gjon II Kastriotit, 1456.—Tradhesia e Hamzë Kastriotit dhe beteja e Albulenes kunder Isa-Daút Pashës, 2 Shtatór, 1457.—Vdekja e Alfonxit te Nápolit, 27 Korrik, 1458, dhe e Vrana Kontit pak më pastaj.—Ikja e dyte dhe vdekja e Hamzë Kastriotit ne Stamboll, 1458.—Beteja e Mokrenes kunder Sinán Pashës dhe Hasán Beut, 27 Gusht, 1459.—Beteja e Shkupit kunder Jusúf Beut, Shtatór, 1459.—Beteja e Livadit kunder Karaxhá Beut, 1460.—Pajtimi i dyte i Skender-

beut me Dukagjinet, 1460.—Paqe me Sulltán Mehmedin II, 27 Prill, 1461.

Këmben e Sulltán Muradit II, i cili ishte pak a shume njerezór, e zuri Mehmedi II, Sulltam m' i pabesë, m' i tmerruar, më shpir-lík, më gjakpires dhe më dinák që ka nxierë Turqia. Me hyrjen e tij në shkene, lufta në mes të Shqiperisë dhe të Turqisë mori një karakter më të rrepte dhe më të terbuar, për jetë dhe për vdekje. Midis Skënderbeut dhe Sulltán Muradit një pajtím ishte i mundur. Po s' kishte asnjé shprese për një pajtím me Sulltán Mehmedin II, i cili enderonte të zaptonte Stambollin, nga njëra anë, dhe nga tjatra Romën, sa kohë udhen e kësaj ia mbyllte Skënderbeu. Njeri nga të dy duhej të thyhej.

Që të dy pra preatitëshin për matjen titanike, dhe t' armatisur, prisnin rasjen që t' i hidhet njerjatrit për gryke. Sulltán Mehmedi, që t' i vere në gjumë viktimat e tij, perseriti me fqinjet traktetet e paqes që kish bere i ati. Skënderbeut, të cilin e urrente më teper se të gjithe, i proponoj një armepushim, po ky i u pergjéq që munt të hapte negociata vetem kur t' i dorezoheshin fortesat e Beratit e të Sfetigradit. Dyke mos marre pergjigje nga Sulltani, e leshoj ushterine për të plaçkitur viset turke. Sultán Mehmedi, i terbuar nga zemërimi desheronte të hidhej me një herë kunder tij, po ngaterime të ra me Princin e Karamanisë nuk e

lane t' a vere pllanin e tij ne veperim dhe moti 1451 shkoj ne qetesí.

Shqiptaret ishin te bindur qe do te mos ngiteshin prej Turqve disa vjet dhe keshtu nisne prape lutjet e krereve qe te marrtohej Skenderbeu per te lene nje trashegimtar te fronit. Arianiti i kujtój perseri zotimin, 'dhe Skenderbeu s' kishte qysh te shpetonte keté here. Martesa ishte e nevójshime, se me keté shigurohej alianca me Princin mé te forte te Toskerise, ndihma ushteriake dhe financiale e te cilit ish e domosdoshme per pasimin e luftes, pa marre ne sy pajen e madhe qe blatonte keté here Arianiti, qe kishte rendesi edhe ajó ne shtrengicen e kohes. Dergoj, pra, te kunitin Muzake Thopia (1) ne Kanine qe te merrej vesh me Arianitin per hollesit' e marteses.

1).—Biemmi, (L. IV, f. 284) dhe Barleti (L.VII, f. 195) na thone qe Muzake Thopia u-dergua nga ana e Skenderbeut per negociatat e marteses. Gjon Muzaka (Hopf, 275) na thote qe, nga ana e Arianitit, u-dergua i ati Gjin Muzaka, i vellaj i se shoqes se Arianitit Maria Muzaka: “Et il detto Scanderbegh adomandó per moglie la figlia del Signor Arayniti Comnino, lo quale Signor lo mandó a consultar con lo Signor Ginno mio padre, che il detto Signor Arayniti era cognato a mio padre, perché hebbe per moglie la Signora Maria Mosachi sorella de mio padre.” Marresa e Arianitit me nje princeshe nga dera e Myzeqese munt te shpjego nje gjer me nje pike persé Arianiti kish te drejta ne Kanine.

Dasma u-bé me 26 të Prillit, 1451, kur Skenderbeu ish 39 vjetsh dhe nusja Marina Andronika 23 (1). Príncerit aliate dhe kreret fqinjë osé ardhë vetë, osé derguan bajlozë per te pergezuar të martúarit e rinj me dhurata të pásura. Nukë műare pjesë në ketë gezim Princest e Dukagjinit, të cilët qenë ftohur prapë (2), dhe të

1).—Biemmi (L. IV, f. 285) e quan *Marina*; Barleti (L. VII, f. 195) *Donica*; Muzaka (Hopf, 275, 284) *Andronica*. *Donica* dhe *Andronica* janë një emër, po *Marina* ndryshón. Nofta kish dy emra dhe quhej *Marina* *Andronika*. Ish e para bije e Gjerq Arianit Komnén Golém Thopise dhe e princeshes Maria Muzaka. Arianiti (Arajniti, osé Araniti) i Kanines kish tre bij dhe nente bija; një nga të bijat, Voisava, u-marrtua me Gjon Çernoviçin e Malit të Zí, dhe i bir' i saj, i kthyer muhamedán dhe i emeruar *Skenderbé* Çernoviç, zaptój Malin e Zí me ndihmen e Sultani; një tjater e bija, Helena, u-marrtua me Gjerq Dukagjinin, dhe bijt' e saj të gjithe u-kthyen muhamedane, një prej të cileve quhej *Skenderbé* Dukagjini. Shih Hopf, f. 284-285, dhe 535. Pas Barletit, *Marina Andronika* ishte shum' e hëleshme: “*Non indigna eo parte puella, forma elegantissima.*” Pas Anonimit “*bellissima.*”

2).—Shkakun e kesáj ftohtesie s' na e thote Tivárasi, të cilil i detyrojme disá hollesira të shemtúara që hedhin drite mi historin' e Skenderbeut, dhe Barleti as e permént ketë stohtesi, se e quan për detyre patriotike t' i fshehe të gjitha gjeral e papelqýera. Dykë ditur që Dukagjinet u-pajtuan me Skenderbene pas betejes se Drinit dhe ishin pothua të vëtemit që e ndihmuani ca muaj më parë në kohen kritike të rrëthimit të

vellézërit e nuses, të cilët qene zëmeruar që i ati i dha motres se tyre një pajë teper të madhe (1).

Si u-mbarua dasma, Skënderbeu shëtitit tere mbreterinë me të shoqen, me qëne që pòpulli deshte të shikonte kryezonjen e Shqiperisë. ngadó që shkuan, qytetet dhe keshtjellat i pritnë me gëzim, dhe njerezia hanin seder me njjerjatrin kush e kush t' u jipte dhurata më të mira. Të gjithë hoboret e Evropës i dërguan urime. Republika e Venetise dhe Mbreti Alfóns i Nápolit i quan kenaqesí të výera. Skënderbeu ua çperbleu, dyke u çuar armë, kuaj, flámure, sklleve (2) dhe plaçka të ndryshme të fituara nga Turqit.

Krujës, munt t'a marrim me ment që s' u pëlqeu kjó marrtesë, nofta nga shkaku që kishin édhe atá ne dere të tyre një nuse per të. Mos u kish dhënë shpresë Skenderbeu per një gje te tille ne kohe të rezikut? Nuk dihet. E verteta eshte që ftohtesia u-bé armiqesí e rrepte dhe ment krisi lufta civile pak kohe më vonë.

1).—Per pajen Biemmi (L. IV f. 299) thote qe ishte me të vertete shum' e madhe. Barleti (L. VII, f. 196): “*Dos ad arbitrium socii relata, et eo statuente accepta, digna quam et il darét, et hic acceperet.*”

2).—Sulltanet s' kujdeseshin t' i çperblenis róberit e luftës, veç po t' ishin oficere te larte me vlerë. Të tjeret ia falnin Skënderbeut, dhe ky i dergonte si dhuratë neper hoberret e fuqive mike t' Evropës. Barleti (L. IX, f. 275) na thote: “*Caeteri quoque soluti vinculis, quidam novos, et christianos homines induentes,*

Si mbarój udhetimin me nusen, Skënderbeu pasoj preqatitjet për të pritur furtunen e ushterive të Sulltán Mehmedit. Ndreqi fortifikatat e Krujës, rindertoj ledhishtat që ishin prishur, me një mënyre që të muntnin të qëndronin kunder tópave të ra. Pastaj zbriti në Dibre të Poçhtme, ngaha hynin ushterite turke përgjitherisht. Për të mbyllur derën, e cila ish hapur me humbjen e Sfetigradit, ndertoj fortesën e Modrisës në një maje te malit Shar, që zotëronte fushën e Maqedonisë. Në fortesën e re Skënderbeu la një garnizón prej 400 ushtaresh me disá topa nene kumandën e Gjerq Stres Balshës. Detyra e tij ish të përmiqyrte levizjet e ushterisë armike në kufi dhe të lajmeronte me top aferimin e tyre.

Kur u-kthye në Krujë, gjeti Barthollomé Eperanin dhe Dimiter Basilikun, të cilët kishin vajtur te falenderonin Papën për ndihmat që i dergoj Skënderbeut pas ikjes se Sulltán Muradit, dhe ishin kthyer nga Roma me një sumë të re ndihmash, me zotime përmë shumë ne të pritmen, dhe me bekime apostolike.

Turqit nuke dûkeshin gjekunt dhe Skënderbeut nuk i rrihej pa punë. Mblodhi pra keshi-

domicilium fixere in Epiro. Caeteri ad varios, et omnes fere passim Christianorum reges destinati, tum Hispaniae, tum regi Gallorum praeter captivorum sat magnum numerum, equi et spolia omnis generis missa, atque ad alias identidem alia."

llën dhe proponoj që të perfitonin nga lufta e Karamanisë, ku i kishte duart të zena Sulltán Mehmedi, t' i binin Sfetigradit e Beratit, e t' a shpinin luften në toke t' armikut në vent që t' a prisin gjithenjë në toke të tyre, posá ushteria shqiptare ish m' e forte se më pare, posá kishte qindëra vullnetarë të huaj, dhe posá, per herën e pare, arka e Shqiperisë ishte plot me ar e argjént te Papes, te Alfonsit e te princiçeve të tjere evropiane. Shqiptaret, të djegur nga rrëthimi i palumur j Sfetigradit, s' deshnin më të degjonin për rrëthime dhe s' kishin aspák dëshire për shpedita sistematike në toke të huaj veç për të plaçkitur. Nga ana tjater, kujtonin që Sulltani do t' i linte të qete, po të rrinin urte e të mos i binin më qafe, kur kish andralla të tjera, dhe plaçkitjet e régullshme të viseve turke i quanin gjera fare të urta, për të cilat Sulltani s' kishte persé të zemrohej. Kishin urejtjen e fushatave të jashtme, si e pamë në rasjen e bëtejës se Varnes, dhe s' merrnin vesh që mënyra m' e mire për të mprojtur veten e tyre ish ofensiva dhe e vena e armikut në mes dy zjarresh. M' i miri, m' i sqúari, m' i zoti gjenerál i tij Vrana Konti ishte kunder dhe çdo bisedim që më kot. Skenderbeu ish i denuar të rrinte duar-kryq e të priste radhen e tij gjer sa të mbaronte Sulltán Mehmedi punët që kishte gjetke, e t' i vinte me ngé, me duar të çliruara, dhe me ushteri të çlodhur.

Per te mos humbur kohën, Skënderbeu, i shtrenguar te mbetet në defensive, nisi te nderto-një një tjater fortesë në kap te Rodonit, atjé ku derdhet Drini në det, që te kishte ku te hiqej në kohën e shkëljeve turke. Vente pothua dite përdite per te shikuar mjéshterit që po ngrenin muret dhe fortifikatat. Një dite, kur dilte nga porta e Krujes, një njeri i panjohur i u-afrua dhe e keshillój te ruhet, se në pyllin e Krabes, ngaha shkonte, i kishin vënë pusine që t' a vrisnin. Me një herë dergoj kapedán Balshen e gardës mbretore me një koshadhe, i cili i ra an' e mb' anë pyllit dhe gjeti tete veta t' armatisur brenda në një shpellë; u-përpoq me sa i ardhì doresh që t' i shtinte në dore te gjallë, po me që u-kundershtuan dhe u-përpoqne te çajne udhen e te ikin, vrau pëse dhe vetem tre prej syresh i zuri rober. Ketá i solli në Kruje, dhe si u-vunë në tortyre, rrefyen që ishin Turq, te derguar pastafát prej Sulltanit vete per te vrarë Skënderbenë; n' atë pyll kishin vajtur te udhëhequr prej dy Shqiptarësh, te cilet u-vrane bashkë me tre shokët e tyre; ketá udhëheqës ua kishin dhëne Turqve ca princi shqiptare, po emrat e tyre s' ua dinin se s' ua kishin çfaqur shokët. Ketó ishin te vëtemat çkoqitje që muntne t' u çkëputnin Turqve para se te japid shpirt në mes te torménteve.

Armiqësia e Dukagjíneve, e cila ndizej më keq dita me ditën kunder Skënderbeut, dhe fama

e ligë e Lek Dukagjinit, i cili gjykohej prej të gjithëve si fare i zoti për të këtija vrasje të pabesa, ishin shkaku që ketë u-qúajtin prej të gjithëve si auktoret e këtij komplloti te deshtuar; që të mbëteshin te lare, súalle per ketë punë dhe disá Turq, në marreveshje me Sulltanin, që t' i bjercë ketë brra e kesaj paburrerie. Skenderbeu, i ndezur prej një zemërimi aqë te math sa ish reziku nga i cili shpëtój për qime, mblodhi me vrap ushterine që t' u bjere Dukagjinëve dhe t' i benje t' a paguajne shtrenjte poshtersin' e tyre. Kryepeshkopi i Tivarit, Peshkopi i Drishtit dhe i vjehri Arianiti përpiqeshin më kot t' a qetesonin e të ndalonin luftën civile, kur si me porosí gjemój topi i Modrises, dyke lajmeruar që dy ushterira turke te forta po i afróheshin kufirit. Skenderbeu rendi si vetëtime ne kufi dhe keshtu hesapi i kompllotit mbeti që te zgjidhet më vonë (1).

1) Per ketë komplót shih Biemmin, L. IV, f. 289-290 dhe 298-299. Barleti as e permént fare. Per kündrazi na thote që Skenderbeu, kur e thirri topi i Modrises ne kufi, po shijonte një prehje te embel me mbretereshen ne keshtjellen e bukur te Petralbes. Dhe me ketë rasje na pershkruan bukurite idilike te kesaj keshtjelle, ngritur majë malit, si folë shqiponje, rrëzë lumit te Matit, me brigje te veshur rrotull, dhe tatepjete fusha te mbulúara me peme, dhe bilbilat që kendonin kengë dasmore. I mjeri Skenderbë! Kú e linin zuzaret, prej te cilëve rrëthohej dhe per te cilet vritej, te shikonte një dite te bardhe!.

Pllani i kumandarit turk, Talip Pashës, (1), ishte t' a vinte Skënderbenë ne mes dy zjarresh. Dergoj, pra, Hamzë Pashën me një ushtetëri prej 10,000 perpara dhe aý vete me 15,000 të tjere ardhë nga një tjater udhe. Skënderbeu, i lajmeruar me kohe, me një ushterë prej 14,000 goditi Hamza Pashën afer Modrises më 21 Korrik, 1452, e mundi ne pak ore, dyke patur ushterë më të madhe, e zuri rop Hamza Pashën yetë me tere shtabin e tij, dhe dy ore pastaj bariti kunder Talip Pashës, të cilin e shtrëngoj të jape bëteje ne fushe të Meçadit, dyke i marre krahët aý vete me gardë mbreterore, kur ushteria tjater nene Moisine po e godite per balle. Para se të ndizej bëteja, Shqiptaret u treguan Turqve Hamza Pashën me oficerët rober të lidhur dhe flámuret turke që kishin fituar afer Modrises. Turqit, ndonesë të deshpëruar nga kjo pamje, lëftuan trimërisht, dhe fati i bëtejes mbeti ne ballancë disá kohë, gjë sa Moisiu dyke e njohur Talip Pashën nga uniforma dhe kumandat që jiptë më të djathët' e më të mengjë, u-sul kunder tij, çau udhen midis Turqve, dhe me një të goditur të shpates e shtriu përdhë te vrare. Pas kësaj, ushteria turke, e mbetur pa kumandár, u-çkaterua dhe mori arratine, po Shqiptaret, të lodhur nga të dy bëtejat,

1).—Biemmi e quan *Tilufo*, emer i panjohur ne turqishten. Barleti permënt vetem Hamza Pashën.

s' kishin forcë t' a ndiqnin e t' a shúanin fare. U-vranë këtë dite në të dyja betejat afró 7,000 Turq, veç róbërve dhe të plagósurve. Mbetnë në duar të mündësve të dy kampet me plaçkat e tyre, mijëra kuaj dhe pothua të gjithë flámuret e ushterisë turke. Shqiptaret patnë, veç të plagósurve, afró një mijë te vrarë, midis të cileve Andrea Erizi, një oficer trim dhe i zoti. Si çperblim të Hamza Pashës dhe të oficéréve rober Skënderbeu mori 13,000 dukate nga Sulltani.

Ketó dy vijtore, me roberimin e një kuman-dari dhe vrasjen e kryekumandarit, e gëzuan pò-pullin shqiptár dhe e shiguruan që fati i luftës e favoronte Skënderbenë aqë kunder Sulltán Mehmedit II sa dhe kunder Sulltán Muradit II. Skënderbeu vete, pas ketyre vijtoreve u-bé një njeri fare i ndryshme. U-rrethua me madheshtitë dhe shkelqimet e një mbreti. Që kétu e tutje, Barleti oficeret e shtabit të tij i quan *Purpuratë*, domethenë zyrtare të veshur me purper.

Gëzimi u-shtua ca më teper me pajtimin e Dukagjíneve. Skënderbeu, i qetesuar nga triumfi i parë kunder ushterive të Sulltán Mehmedit II, u-bint që t' a ndreqë punën me të mirë, dhe vëçancërisht posá Dukagjinët ishin gati të provonin që s' kishin gjisht në kompllotin e Krabës. Papa Nikoll V, i cili desheronte me çfardó mënyrë të ndalonte luften civile në Shqiperi, me një letër të shkruar më 22 Gusht, 1452, e ngarkoj Pal En-

gjellin, peshkopin e Drishtit, prellat me influence te madhe, i cili pastaj u-be kardinal-kryepeshkop i Duresit, legat apostolik i Papes ne Shqiperi, dhe, ne mos me emer, po ne fakt minister i puneve te jashtme i Skenderbeut, te hynje ne mes dhe t' i pajtonje te dy kreret Shqiptare (1). Me 25 te Shtatorit, 1452, Skenderbeu shkoj ne Dures dhe atje perpara kryepeshkopit te Tivarit, Peshkopit te Drishtit, Arianitit, dhe kumandarit veneciian te Duresit, Princest Dukagjin ne dhane shpjegime; Skenderbeu dekllaroj qe i gjente te kenaqeshme; disa mosmarreveshje te vjetra u-regulluan dhe u-perserit miqesia e vjetere. Si dualle Dukagjinet te lare, dyshimet per kompllotin u-drejtuani mi te bijt' e Arianitit, te cilet qene zemruar per pajen e pazakoneshme te motres se tyre dhe e kallezonin Skenderben ne ua plaçkiti principaten (2). Ngjarjet e pastajme e ndryshuan keti mejtima dhe faji u ra me radhe Moisiut te Dibres, Gjerq Stres Balshes, dhe Hamze Kastriotit, te cilet, sikunder do te shohim me vonë, dualle tradhetore dhe rebete, njeri pas tjatrit. Po puna mbeti ne t' erret, dhe bota kurre nuke mundi te mesonte me shiguri cilet qene ata princer shqiptare qe kurdisne

1).—Per letren e Papes shih Pinaldi, Aunales Ecclesiastici, mot 1452, dhe Biemmi, L. IV, f. 298.

2).—Te bijt' e Arianitit te Kanines quheshin Thoma, Kostandini dhe Arianiti. I treti u-kthyte muhamedan me 1461. Shih Hopf, f. 535.

pusinë në pyll të Krabës; as u-muar vesh cili që njeriu që e lajmeroj Skënderbene dhe i shpetoj jetën; as ngaha kish ardhur; as kúsh e dergoj; as qysh e zbuloj kompllotin. Disá thoshin që ishte gjahjtár dhe nga një shtek, ku ishte fshehir per te vrare një derr te eger, kishte marre vesh pllanin e kompllotisteve, kur bisedonin midis tyre te çkujdesur. Pas disá vjetsh dolli fjala që Skënderbeu i zbuloj më ne funt fajtoret, po që nuk i çfaqte dot per disá aresye rendesore, dhe dyshimet u-kthyen prapë mi te bijt' e Arianitit.

Ibrahim Beu (1), një shok i vjetër i Skënderbeut, me një ushterí prej 14,000 u-dergua prej Sulltán Mehmedit që te hynte ne Shqipëri nga ana e Kosovës e t' u merrte gjakun Talipit dhe Hamezës. Skënderbeu priste ne kufí se kish mesuar që Turqit gatitnin një ushterí te madhe, e cila nuke dihej per kú do te nisej. Si u-duk më vonë, ushteria e madhe u-drejtua kunder Stambollit. Me te mesuar ketë lajme, Skënderbeu, pa humbur kohe, kapërxeu kufirin, e goditi pa priorit ushterinë turke ne fushe te Pollogut, afér Shkupit, ku ishte kampuar, më 22 te Prillit, 1453, dhe e çkateroj, passi vrau me doren e tij

1.—Barleti e quan *Debreas* dhe Biemmi *Debrea*, emer krejt i panjohur ne Turqishten. Anonimi e quan Debreambeg, që eshtë padishim Ibrahim Bé (k. XVI., f. 18v., Venetí 1545).

kumandarin e saj, dyke zbatuar régullen e tij të dashur: "Kur pritet koka, trupi bie prej vetiu." Afró 3,000 të vrare mbuluan fushën. Shqiptaret, të ngarkuar me plaçka, u-kthyen në Dibre.

Një muaj pastaj, më 29 Maj, 1453, ra Stambolli, dhe Sulltán Mehmedi II, i fryrë nga suksés i math, u dekllaroj lufte të gjithë fqinjve të tij. Kur po leftonte në Serbí, në Moré, në Det të Bardhe, kunder Grékëve, Shqehve dhe Fránkeve, Skenderbeu mblođhi keshillen dhe u-perpóq t' a bindë që ishte koha të perfitonin ketë rasje per te rizaptuar Sfetigradin dhe Beratin. Keshilla ishte kunder nga shkaku që ushteria shqiptare s' kishte topa të rende per te rrahur fortesarat. Pas shume bisedimesh u-vendós që t' i kerkojne ca topa Mbretit të Nápolit dhe u-dërguan per ketë qellím si ambasadore Pal Kuka, Nikoll Erizi dhe Gjon Perllati. Në leter që i çoj Alfonsit, Skenderbeu i thoshte: "Ushtaret e mi, ô mbret fort katholik, dinë të leftojnë kunder búrrave, po jo kunder mureve."

Alfonsi i dergoj 5 topa të mëdhénj e 13 të vegjel me artileriste, një ushterí prej 1,500 me dyfegje, dhe një sumë të madhe të hollash. Shtabi vendosi t' i bjere Beratit, me qenë që kjo kështjelle s' ish e fortifikuar aqë mire sa Sfetigradi. Ishte shpresë të fitohej pa derdhur një pike gjak, nga shkaku që tere bota besonin që Skenderbeu do t' i binte Sfetigradit, dhe garnizoni i Beratit

nuk ish aspák i gatitur përfurtunen që i turej. Puna do të kish vajtur mbare, po një tradhetór shqiptar ua lajmérój Turqve plonet e Skënderbeut dhe kur arriu ushteria shqiptare përpara Beratit, Turqit ishin gatí se gjithash. Tradhetori ishte Moisiu, m' i zoti gjenerál i Skënderbeut.

Moisiu ish nga shtëpia e Komnén Thopíave, i nip' i Arianitit te Kanines dhe i Vlladán Arianitit te Çermenikes, të kunatit të Skënderbeut, i bir' i të cilit u-miemerua Muzaka i Angjelines që të çquhej nga Muzakët e panúmerte. Ish i marrtuar me princeshen Zanfina Muzaka, të motren e Gjon Muzakes, e cila u-divorcua prej Muzakë Thopise. Nga trimeria, zotesia dhe vlera e tij nderohej prej Shqiptarëve aqë sa dhe Skënderbeu vete, i cili e kaperxente vetem ne emer. Skënderbeu ia çperbleu shërbimet, dyke i falur të dy Dibrat, të cilat i qeveriste si princ, dhe kështu u-miemerua *Moisiu i Dibres*. Po lavdia, që fitoj ne bëtejat e ndryshme, e bëri aqë kryelarte sa s' deshte të shikonte tjater më të math, dhe sillej gjithënjë me një menyre despotike dhe madheshtore. Ky ishte shkaku që rrinte gjithënje ne Dibre, lark hoborit të Krujës, si kumandár i ushterive të kufirit, se atjé s' kish njeri mi koke. Moisiu nuk haronte që stërgjyshet e tij ishin princer të Krujës dhe të paret e Shqiperisë dhe menyra m' e mire per të rifiuar kuroren e saj i u-duk tradhesia ne kohen më kritike të Shqiperisë. Ne ketë u-

shty prej Venetise, e cila e shikonte me frikë lidhjen e ngushte midis Skenderbeut e Alfonsit të Napolit, prej se shoqes, e cila deshte t' i merrte gjakun Skenderbeut dhe Mamicës Kastrioti për divorcimin e saj nga Muzakë Thopia, prej Sulltán Mehmedit, i cili i u-zotua fronin e Shqipërise, dhe prej politikes qendrale-sore dhe anti-feodale që kish nisur Skenderbeu, dyke aneksuar principatat e vogla dhe dyke i bashkuar nënë hien e tij.

Sulltán Mehmedi, pas betejes se Shkupit, dyke pare që s' e thýente dot Skenderbenë me forcë, nisi të përdore të tjera mjete dhe shpesh thoshte që Skenderbeu do të mundej prej shókeve, të cilët e bënин të pamundur. U-përpóq, pra, të fitonte me anen e tij Moisine, i cili quhej prej Shqip-táreve dhe prej Turqve si Skenderbé i dyte, dhe nofta m' i tmerruar dhe m' i zoti. I blatój pra me anen e kumandarit të Sfetigradit kuroren e Shqipërise, po të hidhej nga ana e tij. Moisiu e mirepriti ketë proponim dhe përgjonte rasjen. Kur e ftój Skenderbeu të merrte pjesë në rrithimin e Beratit, Moisiu gjeti një mënyrë që mos vente, gjoja nga shkaku që ndodhja e tij në kufi ishte m' e nevójshime. Nga ana tjater, për të provuar sa besnik i ishte kryezotit të ri, lajmérój Sulltanin dhe kumandarin e Beratit për planet e Skenderbeut dhe për rezikun në të cilin ndodhej kjo fortesë.

Skenderbeu pá me një here që u-tradhëtua.

Rrethimi i Berati ishte perfunduar pak ditë më parë prej shtabit, vendimi u-imbajt i fshehte dhe, përvéç oficéreve të larte, të gjithë të tjeret kujtonin që ushteria shqiptare do të bariste kunder Sfetigradit. Skënderbeu, dyke mos ditur cili e tradhetoj, nisi të dyshonje për të gjithë oficeret e shtabit a *purpuratet* që e rrethonin dhe nukë dinte më kujt t' i jipte besim.

Më 13 Qershór 1455 (1), me një ushterí prej 14,000 e rrëthoj Beratin, passí la 4,000 për të rú-ajtur kufirin e Dibres. Të nésermen dha urdher për të nisur bombardimin e keshtjelles. Në dit' e siper, një pjesë e murit u-rrezua nga gjylet, një hyrje u-háp për ushterine rrëthónjese, dhe Skënderbeu dha urdher për një sulmë të përgjitheshme. Kumanari turk për të fituar kohë, kerkoj të negacionte dorezimin e fortesës dhe proponoj ketó konditá: Të bëhej një armepushim prej një múaaji dhe, në qoftë se në ketë mes nuk i vinte nonjé ndihmë se jashtmi, t' i hapte dyert e fortesës për rrëthónjësit, passí të shkonte garnizoni me armet dhe plaçkat. Skënderbeu s' deshte me asnjé menyre të binte në ketë grackë. Po *purpuratëve* u-pelqeu ky proponim si shumë i aresyshme. Pas një bisedimi të gjatë, Skënderbeu u-

1.—Barleti e vë rrëthimin e Beratit më 1453, Biemmi më 1454, po nga arshivat e Nápolit e të Millanit duket që s' munt të ketë ngjare përparrë motit 1455.

shtrengua prej shtabit të tij t' i jape kumandarit turk njembëdhjete dit kohe. Ushtaret shqiptarë u-gezuan për këtë vendim, se rrëthimin e fortësave nuk e shijonin aspák.

Një gabim i dyte ishte që Skënderbeu, të cilis s' i rrihej njembëdhjete dit pa punë për të bëre sehir Beratin, u-ngrit me garden mbretërore dhe shkoj për të marre një tjater fortesë disá mile më tutje. Tivárasi, që na e jep ketë lajme, s' na e tregón emrin e keshtjelles tjater, dhe Barleti thotë vetem që u-hóq disá mile më tutje pa dhene nonjé shkak (1). Një gabim i tretë dhe fatal: Kumanden e ushterisë rrëthónjese, Skënderbeu ia dha kunatit, Muzakë Thopise, një djaloshi të papjekur në luftë dhe mendje-fjetur, nga shkaku që s' u jipë besim *purpuráteve*. Mi këtò duhet shkuar dhe një mjerim: Spiunet ushteriakë te Skënderbeut, flenin këtë here dhe s' e lajméruan që një ushteri armike e forte nene kumanden e Isá Bé Evrenozit (2) po vinte me vrap për të shpetuar Beratin nga rrëthimi.

Muzaka Thopia u-shtrua sikur ishte në shtepí të tij dhe e lëshoj ushterine të bente qef gjër sa të shkonin të njembëdhjete ditët. Ushtaret, ca flenin, ca losnin, ca pinin, ca kendonin, ca dûalle

1.—Biemmi, L. V. f. 317 dhe Barleti, L. VII. f. 223.

2).—Barleti e quan *Sabelia* dhe Biemmi *Vrenese*. Laoniku (L. VIII, f. 432) i jep emrin e plotë: *Isa Bé Evrenozi*.

për gjah, ca çepelitnin anës lumi. Rreth mûrave të Beratit ishte një paterdî, një dasmë, një panair prej një turme të dehur e të çkujdesur që defrenin. Tanûsh Thopia dhe disa gjenerale veterane e shikonin rezikun, po s' flisnin, as mûare nonjë mase, se ishin zemeruar që Skënderbeu i vuri nënë úrdherin e një çilimi. Kalorësit, që ishin vëne të rûanin grykat dhe brigjet e të shikonin mos vinte nonjë ushterë armike, dyke parë tavaturin, që po bëhej rrëth Beratit, e dyke mos patur zot mi kokë, ca u-kthyen të marrin pjesë në defërimin e përgjitheshme, ca zbritnë nga kúajtë dhe u-shtrinë nënë hien e lísave që të mpröheshin nga vapa e tmerruar, dhe ca u-hodhë nga ana e armikut, i cili ua çperbleu mundimin me të teper.

I lajmeruar prej ketyre, Isa Bé Evrenozi (1), më 25 Qershór, 1455, ra pa pritur si rufé, e mori nepër këmbë dhe e copetoj turmen ushteriakë të çkatteruar që defrente rrëth Beratit. I vëtemi shpëtim ishte ikja, dhe aý që mundi iku. Atá që u-zune në grackë u-there pa meshire. Midis

1).—“Misit (Mehmed II) igitur partem exercitus contra scenderem Iuanis filium, quem pater, quam vis saepius eum debellare occepisset, vincere nequivit. Josuen filium Brenezis ad id bellum ducem constituit, cui tradidit exercitum qui Pherris erat, et eum qui erat apud axium flumen, necnon Thesaliae exercitum.” Laonicus, L. VIII, f. 432.

5,000 të vrarëve, që mbuluan fushën, ishte dhe Muzaka Thopía, i cili e çpagoj shpejt e shtrenjtë çkujdesjen e tij fatale. Napolitanet e Alfonsit, të cilët qelluan të ndodhen andej nga ardhe Turqit, pothua u-shuan krejt, me oficerë e me ushtare, si në kasapane. Topat, kampi, dhe flámuret rane në duar të Turqve.

Kur merrte flunt kjo tragedjí, Skënderbeu, passí ish munduar më kot të merrte atë kështjellen tjater që s' ia dimë emrin, po kthehej në Berát, me qenë që të njembëdhjete ditët ishin më të mbaruar e sipër (1). Mb' udhe gjeti Shqiptaret, që po iknin, dhe mori vesh mjerimin që kish pësuar ushteria e tij. E vëtëma gjë, që i mbetet pë te bëre, ish të qëndronte sulmen e Turqve dhe të mbulonte ritiraten nga fusha e Beratit. Kjo gjë ish aq' e rende sa dhe e rezikeshme, se paniku ish përhapur në të gjithë Shqiptaret, dhe garda mbretore ment u-përfshí në ikjen e përgjitheshme. Për fat të mire, ardhi nata dhe i shpetoj nga një katastrofe tëresore. Nga Shqiptaret, që mëuare pjesë në ketë rrëthim të palumur, pothua asnje nukë shpetoj pa plage. Midis të plagosurve rende i shin Gjerq Thopía, i vellaj i Tanushit, dhe Muza-

1.—Që Skënderbeu s' ndodhej në Berat kur ngjau kjo dishfate, na e vertetón dhe Laoniku (L. VIII, f. 433), i cili çfaq hidherimin që aý papistán i urryer s' ish atjé e s' pësój gjë të keqe. “Scenderes vero, ut qui abfuisset, mali nihil passus est.”

ka i Angjelinës. Vete Skenderbeu u-ndóth në rezik, kur, në deshpérím e sipër, u-sul në mes t' armiqve, u-rrethua prej syresh nga të gjitha anet, dhe mezi çau udhen me shpaten e tij të tmerruar. Nga zemërimi, na thotë Barleti, i ishte çarë buza e poshtme, dhe gjaku po i rrithte si rréké (1). Kur u-érr, Skenderbeu u-pérpóq të riorganizonte 'ushterín' e tij, po që të gjithë kishin marre sytë dhe iknin si të xhindosur.

Pothua kater shekuj më vonë, më 1830, tragedia e Beratit u-persedyt përpara Manastirit. Shqiptaret kryengrites kishin rrethuar Manastirin dhe do t' a kishin marre, kur Valiu u-proponojt' a ndreqin punën me të mire. Kreret e kryengritësve ranë në grackë, pikërisht si stërgjyshet e tyre në Berát. Negociatat u-zgjatnë gjer sa u ardhì Turqve një ndihmë së jashtmi. Ahere Valiu i ftoj kreret shqiptare për darkë dhe i theri si shqera, pastaj u ra kryengritësve jashtë dhe i coptoj krejt.

Aqë Barleti sa dhe Tivárasi na shigurojnë që, pas kesaj dishfate, Shqipëria do t' ish e humbur, sikur Isá Bé Evrenozi të kish baritur kundër Krujës, udha e së ciles që e hapur. Po vijtorja përpara Beratit ish aq' e papritur dhe tmerri nga emr' i Skënderbeut ish aq' i math, sa Evrenozi i urte, nga frika se mos binte në nonjë pusí, nuk u-

túnt vendit, po ndreqi muret e Beratit, vuri topat e Alfonsit ne kështjelle, forcój garnizonin dhe shkoj nga Shqiperia me nxitím pas pak ditesh. Si i pari gjenerál turk qe mundi një ushterí te Skenderbeut, u-prít ne Stambóll me triúmf dhe u-festua si luani i dites. Po Sulltani nukë mbeti i kenaqur, posá Skenderbeu qendronte édhe i gjalle.

Kur u-kthye Skenderbeu ne Krujë, mesoj qe Moisiu kishte ikur nga Dibra dhe ish hedhur nga ana e Sulltanit. Kjo lajme e hidherój më teper se mjerimi i Beratit. "Dhente Zoti, tha, kjo te jete e funtmja trathesi." Ne krye, kujtój qe tere ushteria e kufirit me te gjithe ndénjesit e krahinave te Dibres ishin bashkuar me armikun. Po, kur vajti ne Dibre, i gjeti Dibranet shqiptare dhe bullgarë aqe te patundur ne besnikeri sa dhe më pare. Moisiu kish ikur vetem me pesembëdhjete shoke. Ushteria e kufirit ishte ne vent nene kumanden e vellézerve Dimiter dhe Nikoll Berisha. I bindur, qe Skenderbeu do te mos ngrente dot krye pas deshyllit te Beratit, Moisiu kishte arrire përpara Isa Bé Evrenozit ne Stambóll, dhe i ishte zotuar Sulltanit t' a shtonte Shqiperine nene urdher te tij me një ushteri prej 15,000. Me qenë qe ish vjeshte, puna mbeti per verën e motit t' áferme. Sulltán Mehmedi i ishte zotuar Moisiut me te shkruar një qint mijë dukate dhe kuroren e Shqiperise pa harac, "po t' i shpinte ko-

kën e Skenderbeut ne Stamboll.” Natyrish, po te vente puna mbarë, Sulltán Mehmedi, si pas zakonit te tij, do t’ a hithte ketë marreveshje ne shportë.

Pas ikjes se Isá Bé Evrenozit, Tanúsh Thopía me një ushterí prej 7,000 u-dergua ne Berát qe te kujdeséj per varrimin e te vrarëve. Me mijëra gra e burra vane pás qe t’ i kerkonin te vdékurit e tyre dhe t’ i vajtonin pas zakonit. Kuftoma e Muzák Thopisë nuk u-gjent, se Turqit e kishin prerë cope-cope dhe e kishin hedhur me te kater anet. As u-gjetne kufomat e kaloresve, qe ishin ngarkuar te rúanin grykat, se një pjesë prej syresh kishte zbritur ne fushe te Beratit dhe tjatra ishte bashkuar me armikun. Sa per kufomat e tjera, asnje nuke njihet nga shkaku qe kishin shkuar më teper se dyzët dite. Tanúsh Thopía i mblođhi kufomat dhe i varrosi te gjitha bashkë ne disá gropë te mëdhá. Mi ketë varre te per-bashkme u-mblođhe graria dhe nisnë një vajtim te mallengyer per atë ushterí te palumur prej trimash veteranë te disá betejave te shkëlqyera. Fusha e Beratit osheti disá dit’ e disá net nga ulërimat, lebetite dhe elegjite heroike. Varret e trimave u-vaditnë me lotet dhe gjakun e grave te pangushelluara qe shkulnin floket, qe çirnin faqet qe rrinjin kraherorin, e bertisnin me duar per-pjetë qe, ne ka burra Shqiperia, duhej t’ u merrej gjaku te vrarëve te Beratit. Tanúsh Thopía, i

përlotur aý vete si dhe ushtaret e tij, me një mijë mundime, me-zí i çkeputi nga varret, dyke i shiguruar që Skënderbeu do t' ua merrte gjakun që te gjithëve me të tepër.

Mamica mbajti zi per të shoqin tere jetën e saj dhe, ndonesé shumë princer e kerkonin per grua, refuzoj të marrtohej për se dyti. Si trash-gimtare e të shoqt dhe në emrin e të bijve të saj të vegjel, e qeverisi principatën e Thopíave me një urtesi dhe zotesi të çudíteshme gjer sa vdiq. Ish-te m' e zonja nga të gjitha princeshat e derës se Kastrióteve dhe Skënderbeu i kerkonte gjithenjë keshillen per çfardó pune me rendesi (1).

Si pá Skënderbeu që nuk ardhi nonjé ushterí turke gjer në funt të vjeshtës, shkoj nga Dibra në krye të Dhjetorit në Pulát, ku e kish thirrur Pal Engjelli peshkopi i Drishtit. Pjeter Spani, princ i Shales e i shoshit, kishte vdekur, të bijte ishin zëne midis tyre, dhe pushka po jepte e merrte në malesitë. Skënderbeu i pajtój dhe e qetesój vendin ca me të urtë, ca me forcë. Vellán' e vogel Mark Spani, i cili nukë bindej me asnjé menyre dhe i cili ishte shkaku i trazires, e lidhi me hékura dhe e hodhi në burk.

Në dimer Skënderbeu pati kohë t' a riorganizonte ushterinë dhe t' a ngrente moralin e un-

1).—“In rebus agendis sociam consiliorum a Scanderbego adhibitam.” Barleti, L. VIII, f. 238.

jur të Shqiptarëve. Ishte periuda m' e rezikesh-me. Shqiptaret nisnë të dyshonin per zotesin' e Skenderbeut; nga ana tjater agjentet e Venetise dhe të Sulltán Mehmedit futnin spica dhe përnda-nin më të djathë' e më të mengjer ryshfete pa kur-sím për të blerë krerë dhe gjenerale, aqë sa njeri s' i kishte besim tjatrit. Per fat të mirë, pòpulli i tere qendrój besnik dhe shumica e krerëve vane ne Kruje që t' i blatonin Skenderbeut tere pë-krahjen e tyre. Gjithashtu Alfonsi i Napolit, Papa i Romes, dhe príncerit e tjere evropjane i der-guan ambasada me ndihma dhe me fjalë të mira që te mos e humbiste kurajon nga mjerimi i Beratit dhe tradhesia e Moisiut.

Prendvera e motit 1456 pritej pa durim prej te dy páleve: prej Turqve, te cilet kishin shpresë ketë here t' a dermonin Skenderbene, dhe prej Shqiptarëve, te cilet deshnin te merrnin gjakun e Beratit. Moisiu u-nís nga Stambolli ne funt te Prí-llit me një ushterí prej 15,000 që t' i ngulte at-dheut te tij thiken ne zemer. Skenderbeu e pris-te ne Dibren e Poshtme me një ushterí prej 12,000. Me 19 te Majit te dy ushterite ishin te radhítura per bëteje, kur një kalores turk, i quajtur Ahmed, dolli ne fushe dhe provokoj ne dyél atë më trimin prej Shqiptarëve. Zaharia Gropa kerkoj dhe mori lejen nga Skenderbeu që te matej me trimin a-nadollák. Dyeli që i gjate. Kalóresit u-ture kunder njerjatrit, po ushtat e tyre u-dermuani mi

shqytet e hékurta dhe kúajt e tyre u-perpoqne me aqë hov sa u-permbysne me gjithe kalóresit pérdhé. Zaharia dhe Ahmed i u-ngritne dhe me shpatat çveshur e nisnë dyelin më këmbe, po fati e deshte që të mos merrte funt puna as me ketë menyre, se në një perpjekje të tèrbuar u fluturan shpatat nga dûarte që të dyve. Ahere, Zaharia e kapi armikun prej trupit, i nguli kamen në grykë dhe e shtriu të vrarë pérdhé. Vitorja e Zaharia Gropës ishte një shenje e lige për ushterine turke dhe Moisiu, për të prishur këtë pershtypje, dolli në shesh dhe ftøj për dyél vete Skenderbenë. Ky nukë vonoj t' ia mbaronte deshiren, ndonesë zyrtaret e tij përpinqeshin t' a ndalonin. Po qofte nga turpi, qofte nga frika, Moisiu, me të pare Skenderbenë përpara, iku me vrapi midis broho-rive dhe talljeve të ushterisë shqiptare.

Një shi i tmerruar e ndaloj bëtejen, e cila u-bë të nésermen, 20 Maj, jo shume lark Oronikut, ku u-thye Mustafá Pasha më 1448. Moisiu leftoj me aqë trimeri sa Skenderbeu tha: "Tradhesia e ka bëre më trim se sa besnikeria." Me gjithe këtë, ushteria turke u-dermua, dyke humbur afró 10,000 të vrarë, të plagosur e rober. Shqiptaret s' u fale jetën e as të plagosurve, as róbërve, po i shkuan të gjithe në shpatë për të lare gjakun e Beratit. Nga ana e tyre humpne afró një mijë ushtare dhe dyzët e dy oficere të vrarë, midis të cilëve Dimiter Erizin dhe Marín Spanin, dy

trima veterane, dhe afró dy mijë te plagosur. Zaharia Gropa dhe Pal Maneshi treguan trimerí te madhe ne keté beteje dhe u-ngarkuan me dhurata prej Skenderbeut.

Kjo vijtore i beri Shqiptaret te harrojne krejt dishfaten e Beratit. Vete Moisiu, i mundur prej Skenderbeut, i kontemnuar prej Turqve, dhe i rrahur prej vetëdijes iku nga Stambolli, ardhı ne Shqiperi, i ra ner kembë Skenderbeut me një bres te lidhur ne qafe, dhe me lot ne sy i kerkoj ndjesë per fajin e tmerruar qe kish bëre. Skenderbeu e ngriti, e puthi ne balle, si birin prodik i ati ne Ungjill, i dha shkallen e vjetër qe kishte ne ushterine kombetare dhe nxori një urdher qe asnjeri te mos i flasë per tradhesin' e shkuar.

Ne keshillen mbretërore u-bë një bisedim i gjate per çeshtjen e plengut te Moisiut, te cilën e kish konfiksuar Skenderbeu motin e shkuar dhe ua kishte ndare si dhuratë Nikoll Erizit, Andrea Gropes, Gjon Perllatit, Gjerq Thopise dhe Gjerq Stres Balshes. Ketá, dhe veçanërisht i funtmi, kundershtonin dhe protestonin qe nuk ish e drejtë t' u rrembehej gjeja, qe e kishin fituar me besnikerin' e tyre, e t' i dorezohej prape një tradhetori. Po Skenderbeu, pas keshilles se Vrana Konstit dhe Vlladán Givricit, pesembëdhjete dit passi u-kthyte Moisiu, dha urdher qe t' ia kthenin prape tere plengun. Te gjithe u-bintne, perveç Gjerq

Stres Balshës, i cili me proteste dhe kanosje mbajti një krahinë afer Elbasanit (1). *h*

Gjon Muzaka na thotë që Moisiu u-hóth nga ana e Sulltanit, passí i rrëmbeu Skënderbeu *principatën*, te cilën nuk ia dha prape më; Barleeti dhe Biemmi na thonë që Skënderbeu i konfiskoj *plengun* e tij, domethënë proprietetin personal, passí iku, dhe këtë ia dorezoj, kur u-pendua dhe u-kthyte prape. Këtò deshmime nukë kundershtohen, po plotesohen njëra prej tjatres. Skënderbeu, i merzitur prej princierve feodale të vegjel, te cilet i kishte si gjyle në këmbë, në mos krejt armiq a tradhetore, i vuri kazmen sistemit feodal dhe atá prej princierve që mundi i *mediatizoj*, do-

1.—Biemmi, L. V, f. 346.—Gjon Muzaka (Hopf, f. 300) e tregón punën ndryshe: “Skënderbeu i rembeu Moisiut *shtetin e tij*, që ish në Dibrë; pas kesaj, Moisiu i zemëruar u-hóth nga ana e Sulltanit, i cili e dergón me një ushterí kunder tij, ahere Skënderbeu i dergoj fjale që te kthehej se do t' a kishte si vellá; dhe Moisiu, dyke ditur që s' kishte nonjé shiguri prane Sulltanit dhe dyke mos dashur t' i rrite forcen Turkut me gjakun e te Krishtéreve, u-kthyte prape.” Duhet vënë re që Gjon Muzaka flet për rembimin e *principates*, dhe Biemmi për dorezimin e *plengut*, “*suo beni*” a “*suo avere*” pas kthimit te Moisiut. Si Biemmi, dhe Barleti flet për dorezimin e *plengut*, jo te *principates* (L. VIII, f. 250): “Neque multos post dies, quae ablata Moisi, aut fisco adjudicata, aut divisa inter privatos fuerant, reddi omnia curavit.”

methenë ua hoqi të drejtën e mbreterimit dhe i aneksój principatat e tyre nene hien e tij, po u la, nga ana tjater, proprietet personale, të cilat nuk ua ngau, edhe titujtë ashtú si i kishin. Keté mase e gjykonte si të vëtëmin shpetim të Shqiperisë, e cila duhej të ish e lidhur e bashkuar ngushtë dhe me një guverne të qendraleuar në ketë periudë kritike. Si kryekumandár i ushterisë, deshte të ishte aý vete zot dhe jo të varrej nga miredashja dhe qefi i príncerve aliate, të cilet në orën e rezikut, si ne rethím të Krujës, e neveritnë në mëshirë të fatit, pa kuptuar qe humbja e tij ishte dhe humbja e Shqiperisë. Keshtu Skenderbeu del i pari princ evropján, qe i dekllarój lufte feodalizmes dhe bëri në Shqiperí te Mesme até qe u-bë tre shekuj pastaj ne France ploterisht dhe kater shekuj pastaj ne Gjermani vetem pjeserisht. Kjo politikë e Skenderbeut, e cila kishte për qellim kryesór bashkimin e kombit nene një flamur e një krye, ishte një nga shkaket e tradhesive të krérave te ndryshme si Moisiu e të tjerët, qe do te shohim më vonë. Nga ana tjater, shpjegón adhurimin dhe besnikerín' e pakufishme të pòpullit, të cilin Skenderbeu e çlirój jo vetem nga Tirani i huaj po dhe nga tiranët e vegjel të vendit, qe i thethinin gjakun dhe e venin të vritej vella me vella për interesat e tyre vetiake. Prishja e sistemit feodal ishte n' até kohe një mase aqë radikale, sa Gjon Muzaka e kallezón Skenderbenë si rrembé-

njes dhe uzurbatór, Tivárası hesht dhe as e permént gjékunt keté riforme te tmerruar, dhe Barleti e paspallós dhe na e tregón vetem ne dy rasje terthori (1), po aqë çkoqur sa qíelli i kthjellët.

Keté mot Sulltán Mehmedi nisi një fushate kunder Hungarézeve me një ushterí te forte dhe

1.—Príncerit e Myzeqesë, na thotë Barleti (L. II, f. 34) ishin te bashkuar me Skenderbenë *nga zemra* aqë ngushtë, sa principatat e tyre s' kishin kufire te veçanta që te ndáheshin nga e tija: “ His (Musaciis) sicut idem voluntatis, idem etiam Labitus animorum erat cum Scanderbego, ita neque imperium ab illo ulla ex parte separatum, distinctumve habebant.” Me fjale te tjera Skenderbeu e kish aneksuar principaten e Myzeqesë, dhe Gjon Muzaka na e thotë me sepatë, që ua rrëmbeu me forcë. Hamza Kastrioti qahet që Skenderbeu jo vetem s' i dha pjesen që i binte nga principata aterore, po dhe atë cope vent që i kish falur, nga turpi i botes, do t' ia kish marre prapë, posá te gjente nonjé shkak, sikunder kish bëre me Balshet: “ Recuperavit, auxi imperium Scanderbegus non sine multo labore, et opera nostra. Expectavimus diu, si non avüti, et paterni juris, portionem saltem, ut mercedem aliquam sudoris, et periculorum tantorum nobis daret. Ducta est non multo post uxor illi, quaesitus et susceptus novus haeres, imperii successor. Nobis prae pudore quodam hominum, ne privati omnino degremus, assignatus vilis quidam Epiri angulus, ubi (illo caetera obtinente) infamem traheremus vitam. Vix poteram animo imperare, neque unquam satis eam concoquere ignominiam. Coëgit tamen temporis ratio, et insolens ingenium viri caelare omnia, dissimilans.

Skenderbeu, si u-kthyte Moisiu, mblodhi prapë keshillën që t' a bindë të marrin ofensiven, osé të paken të perpiqeshin per te rifituar Beratin dhe Sfetigradin. Ishte rasja m' e mirë, se Sulltán Mehmedi u-dermua prej Huniadit perpara Belgradit me 6 Gusht, 1456, dyke humbur tërë artillerin' e tij dhe 24,000 të vrare, po keshilla s' desh-te të degjonte gjë as për njerin as për tjatrin pllan. Shqiptaret u-gëzuan për dishfatën turke aqë sa ishin helmuar për humbjen e Stambollit dhe Skenderbeu i dergojt Huniadit një ambasadë me letra përgëzimi. Për fat të keq, gjashtë dit pas

mulareque, ne suspicionem aliquam causatus me circumvenieret, ut nuper Georgio Stresio, sororis suae filio fecit, quem confictis criminacionibus insimulatum *omni ferme imperio nudavit.*" Barleti, L. IX, f. 253.

Paja që mori Skenderbeu nga Arianiti permblith-te, si pas zakonit t' ahershme, dhe disá krahina, dhe përandaj qáheshin të vellézerit e se shoqes që ua plaçkiti principaten. Pas vdekjes se Arianitit me 1461, si duket, Skenderbeu ia aneksój tërë principaten dhe i mediatizojt te bijte, se një prej syresh nga inati u-bë muhamedán pikerisht pas keti moti. Sidomós, dime me shiguri që Himaren e trashëgój Gjon Kastrioti, i bir' i Skenderbeut, dhe jo te bijt' e Arianitit. Nofta kjo politike ishte shkaku i shérreve periodike me Dukagjinet, se Skenderbeu, si pamë pak më sipër, kaperxeu Drinin dhe i *shtroj* malesít' e Shoshit e te Shales, të cilat munt t' a marrim me ment që i aneksój një her' e mirë.

vijtores se shkelqyer te Belgradit (11 Gusht, 1456), kryetrimi Hungares i lavderuar u-semur edhe vdiq nga ethet.

Me 18 te Teterit, 1456, Turqit zaptuan me tradhesi keshtjellen e Modrises. Kumandari i saj ish Gjerq Stres Balsha, i bir' i Jelles, se motres se Skenderbeut, njeri pas parase, i cili s' e kishte per gje te bente ate turpin me te math, posa te kish nonje fitim personali. Sultani Mehmedit, pra, s' i vajti me kot mundimi, kur u-perpoq t' a blere me anen e agjenteve te tij. U-muare vesh, si u-perhap fala, per 30,000 dukate t' argjentta. Po qe te dukej se keshtjella ra nga moskujdesja, jo nga pabesia, dhe keshtu te vogelohej faji i tij, kumandari i Modrises dolli per gjah me tere garnizonin diten e caktuar, dyke lene porten e forteses hapur, dhe Turqit, pas marreveshjes, hyne dhe e zaptuan pa derdhur asnje pikje gjak. Ne krye u-besua per gjithesisht qe Modrisa humbi nga mos perkujdesja, dhe ahene oficeret dhe ushteria nisne te qahen kunder Skenderbeut, i cili nuke vuri ment nga deshylli i Beratit dhe po u jipte kumanda me aqee rendesi disa oficereve te rinj e te papjekur, qe s' kishin tjater vlera vec qe ishin gjirinje te tij. Po ketoi qarje pushuan shpejt. Gjerq Stres Balsha u-arrestua me urdher te Skenderbeut, u-hoth ne burk si tradhetor, dhe me te pare veglat e tortures e rrefeu fajin me gojen e tij. Principaten e tij Skenderbeu e aneksoj;

plengun e tij ia dhurój te vellájt Gjon Stres Balshes; Moisiu mori prape krahinen prane Elbasanit qe s' ia khente; dhe Skenderbeu konfiksój dukatet e fitúara me tradhesí dhe i përdori per te ndertuar fortesen e Rodonit. Tradhëtori u-denua ne burk per jetë bashke me te vellanë Gjokë Stres Balshen dhe u-derguan ne Napoli qe t' i rúante Alfonsi. Pastaj me lutjet e papushúara te Jelles u-çiruan, po kurre mé nuk u-qasne ne ushteri a me nonjé tjater sherbim te shtetit. I vellaj i tyre Gjon Stres Balsha sherbeu nene Skenderbene besnikerisht gjer ne funt (1).

1.—Barleti s' na thote gjekunt asgjé per humbjen e Modrises, hollesít' e se ciles i mesojme nga Biemmi (L. V, f. 346-348). Ky na tregón vetem Gjerq Stres Balshen si fajtór, po nga Muzaka mesojme terthori qe ne keté tradhesí kishte gjisht edhe i vellaj Gjokë Stres Balsha, se qe te dy bashke u-derguan ne Nápoli: "e fé prigione il Signor Giovani (kendó *Giorgio*) e il Signor Coico Balsa fratelli e li mandó al Ré Ferrante vecchio (kendó *Alfonso*) in Napoli, che li tenesse prigionieri, e li tolse il stato loro ch' era tra Croia et Alessio, dico il paese della Misia." Hopf, f. 300.— Barleti, (L. IX, f. 253) e vertetón aneksaten e principates se Bálsheve, qe zgjatej nga Kruja gjer ne Lesh, prej Skenderbeut pa dheneasnje hollesí tjater. Gjokë Stres Balsha duket qe u-fal ploterisht prej Skenderbeut, se ne betejen e Oranikut, 1465, Barleti (L. XI, f. 339) e permént si kumandár te një krahu te ushterise shqiptare.

Keté mot i lindi Skenderbeut një djale, i cili u-emerua Gjon pas gjyshit të tij. Pópulli e festoj keté ngjarje se taní kishte një trashëgimtár për fronin e Shqiperise. Po ky gezim nukë mbajti shume kohë, se pak dite pastaj, Hamza Kastrioti, me gjithë të shoqen e femijen shkoj në Stamboll dhe u-vu ne sherbim të Sulttanit kunder atdheut të tij. Kjo tradheti e tronditi tere Shqipërine, se keté here tradhëtori ishte princ i shtëpisë mbreterore. Kur e mesoj Skenderbeu tha: "Kjo vetem më mbetej, të leftonj kunder gjakut tim!" dhe qau më teper per fatkeqesin' e vete se sa per pabesin' e të nipit (1).

Barleti nukë na i shpjegón drejt për drejt shkaket që e shtyne Hamzën ne dezertim, se i pëllqén më mirë të heshtë për gjerat e papelqyera (2). Po Tivárasi (3) na e thote çkoqur: Hamza kishte shpresë të hipte ne fron të Shqiperise pas vdekjes se Skenderbeut; kur u-marrtua me të bijen e Arianitit, Hamza nukë mundi t' a fshehe zëmerimin as ne mes të dasmes; edhe një herë

1.—"Pianse, accusando piú la propria disavventura nei suoi piú cari, che la perfidia del nipote." Biemmi, L. V, f. 352.

2.—"Multa scribentem hoc loco deterrent, et ad silentium quasi me invitant, quod ea domestica scelera ac ingratitudinem mortalium sicut meminisse, ita referre horret animus." Barleti, L. IX, f. 251.

3.—Biemmi, L. V, f. 350-353.

kishte deklluarar boterisht perpara nje shumice qe Skenderbeu, dyke u-marrtuar, ia paguante sherbimet me mosmirenjohje; kur lindi Gjoni i vogel dhe s' i mbeti me asnjë shpresë per trashegimin e Skenderbeut, ahene çfaqi nje zemerim te terbuar, sikur ia kishin rrëmbyer nga koka kuroren e Shqiperise.

Sulltán Mehmedi, i cili tjater s' mejtonte veç t' a demoralizonje e t' a shtype Skënderbenë me anë tradhetirash, passi nuk i vajti mbarë goditja e Moisiut, i vuri synë Hamzes. Per marreveshje i dergoj t' emen, e cila ishte turke, dhe i proponoj t' a bente Vezir te Shqiperise, po te kthehej kunder Skenderbeut. E ema e Hamzes arriu ne nje çast psikologjik, pikërisht kur lindi Gjoni i vogel, dhe nuk u-mundua shume qe t' a mbaronte misionin e saj, se i biri ishte gati. Dyke patur nje krahine pertej Dibres, afer kufirit, qe ia i kish falur Skenderbeu, s' kishte veç te bente nje çap qe te hidhej nga ana e Sulttanit, i cili e ftonte me nje kurore ne dore. Po te mos i vente mbarë s' kishte frike mos pesonte gjë, se Skenderbeu do t' a falte me atë lehtesi qe fali dhe Moisine (1).

1.—Fallmerayer-i (vell. 9 f. 66) shton me ironi qe tradhesia falet leht' e shpejt prej Shqiptareve si nje mekât krejt i natyreshme dhe pa rendesi: “Ver-rath wird beiden Schkyptaren als eine der natuerlichsten und am wenigsten gravirenden Suenden leicht und schnell verziehen.”

Hamza u-prit prej Sulltanit me nderime te medhá, se ky s' munt te ikte si Moisiu, posá solli ne Stambóll te shoqen e bijte si penk te besnikerise tij. Dhe ketú Barleti, ató qe s' na i thote vete drejt per drejt, ia ve me mjeshtreí dhe hollesí ne goje Hamzes, kur ky i flet Sulltanit per shkakket e ikjes se tij dhe i qahet kunder Skenderbeut, qe e genjeu me shpresa, e shpuri ne udhe te lige, dhe pastaj i dolli i pabesë: E para, Skenderbeu nuk i dha Hamzes pjesën e principates se Matit qe i binte jo vetem si trashegim nga i ati, po dhe si çperblim te ndihmës, te mundimeve dhe te lufteve pranë tij; e dyta, shpresa qe t' i trashegonte te gjitha sa fitoj Skenderbeu humbi posá ky umarrtua dhe béri një djale; e treta, kishte frike qe Skenderbeu, dyke zbatuar politiken e tij qendralesore, do te gjente një shkak qe t' i rremben te dhe atë krahine te vockel, qe i kish falur ne një çip te Shqiperise, nga turpi i botes, qe te mos e lente te ngordhe per buke (1).

1.—Barleti, L. IX, f. 253.—Keshtu ben Barleti per çdo gjë te papelqyer: a hesht fare, a e thote terthori, si pa te keqe, a e shpjegon bukur, po ahere e fut me nonjë vrime ku duhet t' a kerkosh me qiri qe t' a gjesh. Me gjithe ketë nuke duhet t' ia hame hakë, se ne ca pikë me rendesi kryesore e kaperxen Tivarasin, si historian: me kater a pese fraze elegante, te vena ne goje te Hamzes, na i tregon te gjitha shkakket e ikjes se tij dhe na ndriçon më teper se kater faqet e

Ne vere te motit 1457 Hamza Kastrioti hyri ne Shqiperi me nje ushteri prej 50,000 nene kryekumanden e Isak Daut Pashes (1). Ushteria e Skenderbeut ishte vetem 12,000. Kerkoj pra ndihmen e Papes (2), te Alfonsit, dhe te Princerve aliate. Papa Kalisti III (1455-1458) i dergoj 200 ushtare me nje shumice te madhe ushqimesh e municionesh. Aliatet i derguan 5,000 ushtare dhe te holla. Alfonsi nuke mundi t'a ndihmonte se ndodhej ne lufte me Gjenovezet.

Kete here, Skenderbeu ishte i shtrenguar te perdorte nje taktike te re, se Hamza ia dinte te

Biemmit mi keti qeshtje; terthori, po fare qkoqur, na informon per politiken qendralesore dhe anti-feodale te Skenderbeut, te cilen as e permendet Biemmi fare dhe te cilen e verteton Gjon Muzaka ploterisht.

1).—Barleti e quan Isak Pashe dhe Tivarasi Daut Pashe. I japim qe te dyja emrat.

2).—Si ambasador prane Papes, Skenderbeu dergoj priftin e pallatit, te quajtur Gjerq Kuka: “*Georgium Cuccam suum sacerdotem.*” Shih Biemmi L. V, f. 359, shenim latinisht i hequr nga teksti i Tivarasit. Veç keti dergoj At Dimiter Frengun, arketarin e tij qe te kerkonte ndihmen e flotes papale, e cila ndodhej ne Det te Bardhe nene kumanden e Kardinalit d’ Aquileja: “*Spacciò parimenti per la via del mare Demetrio Franco suo Tesoriere verso Levante alla flotta Pontifizia ch’ era commandata dal Cardinale d’ Aquileja, a fragli istanza di rivorlgersi in suo ajuto.*” Biemmi, L. V, f. 359.

gjitha te fshehtat strategjike dhe kishte marre masa. Beri pra sikur u-trémp dhe u-hoq me tere ushterine ne kufirin venecián afer Leshit. Hamza ne krye kujtój qe kjo ritirate ishte një nga manevrat e zakóneshme te Skenderbeut, po dyke pare qe ushteria shqiptare s' bente asnje levizje, ndonesé kishin shkuar disá javë qe kur hyri ne Shqiperi, u-bint qe Skenderbeu iku me te vertete nga frika ne Lesh. Ushteria turke u-çkujdés, disiplina u-laverua, dhe ushtaret nisne te perndáheshin me te djath' e me te mengjer per te plaçkitur. Kampi i ushtrise turke ishte vendsur ne fushen e Albulenes, pranë lumi Mati, ne perendim te malit Tumenisht. Skenderbeu zaptój keté mal, e ndau ushterín' e tij me tri pjesa, te paren nene veten e tij, te dyten nene Moisin' e Dibres, te treten nene Gjon Stres Balshen dhe Pjetër Emanuelin, dhe i goditi Turqit pa pritur nga disá ane te ndryshme, me 2 Shtator, 1457, ne mes te dites, kur bente një vase e tmerruar. Lutfethirjet e Shqiptarëve, oshetimet e trumbétave, dhe kercellimat e dyfégjeve lajmeruan qe Skenderbeu ish atjé, kur Turqit ia kishin humbur fare tragë. Kúajt' e tyre kullosnin pa shale, ushtaret çlódheshin, rúajtesit flenin te shtrire nene hien e lísave, dhe kumandaret po bisedonin ne duhej te prisnin pa punë ne Albulenë apo t' i binin Krujës. Keté dite u-lá ploterisht dishfata e Beratit. Turqit kundershtuan sa muntne, po

beteja ish e humbur qe ne krye, dhe atá qe s' u vranë mûare aratine. Afró 20,000 Turq te vrare mbuluan fushën, 1,500 u-zunë robër, mijëra te tjere u-copetuan prej Malesórevë kur iknin, dhe tere kampi mbeti ne duar te mûndesve. Midis rôberve ishte një Sanxhák Bej, i quajtur Mesid dhe Hamza vete, te cilin e zuri te gjalle Zaharia Gropa me dy ushtare, te quajtur Stefán Ubini dhe Vincént Raleni, te cilet i lidhe me hékura dhe ia shpunë t' ungjit. Si Davidi per Abesallomin, Skënderbeu kishte dhene urdher qe te mos vritej tradhetori i shtepise, i fese dhe i atdheut te tij, po te zihej i gjalle.

Plaçkat qene te panúmerta. Pothua cilidó ushtár mori nga një kale te ngarkuar me plaçka te ndryshme. Skënderbeu gjeti ne tenden e kryekumandarit një qint mijë dukate. Gjysmat e ketyre ia dha Moisiut përpara tere ushterise me një fjale, ne te cilën i tha qe nderi i vijtores i bin-te atí më tepër se cilitdó tjater. Moisiu, nga ana e tij, ua përndau Dibráneve dhe u-kënáq me nderin qe i bëri Skënderbeu. Si legjionet e Jul Qesarit ne Farsallë, ushtaret e Skënderbeut i gjetnë sofrat te shtrúara ne tendat armike, dhe kryetenda e kumandarit ishte ngritur e stolisur me aqë luse sa s' kishin parë Shqiptaret as ne ender.

Skënderbeu, si varrosi te vraret, u-kthyte ne Kruje me triumf. Dhe ketë here, Shqiptaret i hoqne robat e zise qe mbanin per te vraret e Be-

ratit, per te kremtuar këtë vijtore të shkelqyer. Beteja e Albulenës u-kendua me vjersha an' e mb' anë Shqipërisë dhe ambasadoret e Skenderbeut, me plaçka turke dhe letra të kurorezuara me dafinë e shpune lajmen e mire në hoberret e Romes, Napolit, Budapestit, Venetisë dhe Frances.

Stambolli u-trondit nga kjo dishfate e papritur. Sulltani pagoj 15,000 dukate per Mesid Benë dhe 40,000 per oficeret e tjere. Hamza Kastrioti, per te cilin Sulltani s' u përkujdës aspák, u-dërgua prej Skenderbeut në Nápoli pranë Alfonosit si rop bashkë me 12 kuaj, 4 flámure të Turqisë dhe tenden madheshtore të Isák Daút Pashës.

Ambasadoret e Sulltanit që suallë çperblimin e oficéréve rober, i proponuan Skenderbeut paqë osé armepushim me konditen *uti possi detis*, domethënë ciladó anë të mbante ató që kish në dore. Këshilla shkelte këmbë që të akseptohej ky proponim, kur Skenderbeu s' deshte të bente paqë veç me konditen që t' i kthéheshin fortesar e Beratit e të Sfetigradit. Mi bisedim e siper ardhë një ambasadór i Papës, Imzot Giovanni Navarro, i cili i solli Skenderbeut një sumë të hollash, që ishte mbledhur me perpjekjet e Vatikanit në Raguzë dhe në Dalmatí. Ky u-paraqít përpara këshilles dhe, passi i përgjegj Shqiptaret per vijtoren e Albulenës u bëri të njojur zyrtarisht që Papa Kalisti III po organizonte një kryqësate prej mbrëterve të Krishterë të Evropës kundër Turq-

ve dhe qe shpresen me te madhe per mbarevajtjen e saj e kishte nga Shqiptaret dhe veçanerisht nga Skënderbeu i cili, pas vdekjes se Huniadit, ish i vëtemi gjeneral i zoti qe te vihej si kryekumandar i Kryqetareve (1). Kjo i bindi Shqiptaret t' i hedhin poshtë proponimet e paqes dhe t' a vazhdojnë luften.

Ne ketë mes, Sulltan Mehmedi dergoj një ushteri nene Sinan Pashen dhe Omer Pashen me úrdherin qe te rúajne vetem kufirin, po te mos e goditin Skënderbenë, as t' i jepin bëteje po t' i provoktonte.

Me 1458, Skënderbeu, si u-përpoq me kot t' i hiqte ushterite turke ne bëteje dhe pá qe ish e pamundur, lá dhe aý një ushteri per te rúajtur kufirin dhe u-kthye ne Kruje. Atjé i ardhı lajma e vdekjes se Alfonsit te Napolit dhe pak kohe pastaj i la shëndét edhe Vrana Konti. I pari ishte miku i tij m' i ngushtë dhe mprojtesi i tij me besnik, i cili e kishte ndihmuar me dore te hapur ne disá rasje kritike; i dyti ishte një nga gjeneralet e tij me te zotet, kumandari i degjuar qe mprojti Krujen me aqë trimeri dhe nder kunder Sulltan Muradit II, veterani i disá betejave te lavde-rúara kunder Turqve, stratigisti qe i dha bashkë me Vlladán Givricin pllanin, me te cilin e mun-

1.—Biemmi, L. V, f. 378-379, dhe Rinaldi, Annales Ecclesiastici, mot 1457, no. 15, ku eshte teksti i letres se Papes per Skënderbenë.

di Hamzen, dhe burri i patronditur ne besnikerí. Vdekja e Alfonsit, e cila ngjau ne 27 Qershór, 1458, ishte një mjerim i math edhé nga një shkak tjater: si do te shohim më vonë, pas vdekjes se tij, krisi lufta civile ne mbreterí te Nápolit dhe kongresi i Mantoves, i cili u-mbloth prej Papes per te organizuar kryqesaten kunder Turqve, ne vent qe te dergonte ushterite kryqetare t' Evropes ne Shqiperí, e thirri Skenderbenë si ndihmes per te shtruar Italine Jugore.

Pas vdekjes se Alfonsit, këmben e tij e zuri i biri Ferdinandi dhe Skenderbeu i dergoj një ambasadë, te perbere prej Tanush Thopise, Villa-dán Givricit dhe Muzakes s' Angjelines, qe t' a ngushellonin per vdekjen e t' ett dhe t' a pergezonin per hipjen e tij mi fronin e Nápolit. Kjo ambasadë kishte porosí te sillte ne Kruje edhé Hamzen, pas shume lutjesh nga ana e tij dhe e miqve.

Hamza Kastrioti, si u-kthye ne Kruje, vuri tere forceen qe t' i ndjehej faji dhe flitej lart e poshte qe Skenderbeu do t' a falte si Moisine, a te pakën do t' a çlironte si Gjerq Stres Balshen. Ne ketë mes, Hamza iku prapë ne Stamboll, ca thone me lejen e Skenderbeut qe te merrte s' andejmi te shoqen me te bijte, ca perseri fshehtazi e me tradhesi. Ne Stamboll, Hamza u-prít shume ftohte dhe pak kohë pastaj vdiq i helmuar prej Sulltanit, duke lënë pas te shoqen e te bijte, te

cilet ishin kthyer muhamedane. Hamza, sikur te mos kishte dale tradhetor, s' eshte qudj qe te zinte kemben e Skenderbeut, passi Gjon Kastrioti ish teper i vogel qe te hipte mi fren te Shqiperise pas vdekjes tij. Ne Shqiperi vinte i dyti pas Skenderbeut ne shkalle te nderit, jo vetem si i nipi i tij nga i vellaj m' i math, po dhe si me trimi nga gjeneralet e tij, dhe pas Moisiut quhej ay m' i squari dhe m' i zoti ne punet e luftes. Nga rritja, nga dituria, nga fjalë s' kishte shok. Ishte i embel, popullor, dorehapur dhe te gjitha sa kish te, a fitonte ne betejje, ua perndante ushtareve. Ne nje cilesi e kaperxente edhe Skenderben: ne te fituar zemrat. Ushtarët dhe oficeret e deshnin aqe shume sa, kur ish i burgosur, qaheshin fägeza kunder Skenderbeut qe s' e falte, ashtu si kish bere per Moisine dhe Gjerq Stres Balshen. Ketó qarje dhe frika e kryengritjes ishin shkaku qe e dergoj te mbahet i burgosur ne Napoli. Hamza kishte gjithate dashuri per luften dhe urejtje per paqen, si Skenderbeu, te cilit i shembellente ne te gjitha veg ne madheshti morale dhe bukuria trupesore. Ishte i shkurter nga shtati, i thate nga trupi, dhe jo i hijeshme a madheshtor nga pamja, si princet e tjere te deres se Kastrioteve, po ish plot me energji dhe i lindur per kumandar. Me tradhesin' e tij, Shqiperia humbi nje Skenderbe te dyte potenciäl, i cili munt t' a kishte ndryshuar krejt historin' e saj te pastajme.

Më 1459 Sulltani adoptoj një tjater pllan për të dermuar Skënderbenë: të dergonte kunder tij ushterí pas ushterie, pa pushím, pa prehje, gjer sa t' a lohate e t' a shúante. Sinán Pasha e hapi keté fushatë me 20,000. Skënderbeu e priti në grykat e më leve të Mokrenës, afer Ohrit, dhe e dermój krejt me 27 të Gushtit, 1459. Gjithatë ditë goditi Husein Benë, i cili vinte të bashkohej me Sinán Pashën, e çkaterrój ushterín' e tij prej 30,000 dhe e zuri kumandarin e saj të gjalle. Pake ditë pastaj, Skënderbeu, i lajmeruar që një tjater ushterí turke prej 18,000 nene Jusuf Benë po zbriste nga Kosova në Dibrë, s' i dha kohe t' afrohet as në kufí po e goditi dhe e shtypi afer Shkupit, në fushe te Pollogut.

Gjithashtu e pësój edhë Karaxhá Beu me një ushterí prej 40,000 në Livad, afer Ohrise, në verë te motit 1460. Karaxhá Beu ishte shok i vjetër i Skënderbeut dhe gjenerál i çprovuar, po plak nga versa. Ky i ish levduar Sulltán Mehmedit që munt t' a thyente Skënderbenë me 30,000. Sulltani e besoj, po që t' a shiguronte punën më mirë, i dha 10,000 më tepë se sa kerkoj. Dishfata e tij ish e plotë, po një shi i tmerruar i ndaloj Shqiptaret t' a ndiqnin armikun e të mblithnin pemët e vijtores. Keshtu Karaxhá Beu u-kthyte në Stamboll me humbje të paka dhe thuhet që Sulltán Mehmedi e përgezoj që shpetoj aqë lehte nga thonjt' e Skënderbeut.

Sulltán Mehmedi, dyke humbur shpresen i dergój perserí ambasadore Skenderbeut per te negociuar paqe a armepushím. Skenderbeu, si gjithenjé, s' deshte te degjonte as fjale per negocia- ta pa marre prape Beratin me Sfetigradin, dhe lufta do te kishte vazhduar, kur ardhi ne Kruje një ambasadór nga ana e Ferdinandit te Nápolit, i qúajtur Marco Caravasio, qe t' i kerkonte ndihmë kunder Duke Jean nga dega Anjou e shtepise mbretërore Bourbon te Frances, i cili përpiquej t' i rrëmbente fronjin. Ferdinandi ish thyer më 7 te Korrikut, 1460, ne Sarno, njëzet dite më vonë ne Puglie, dhe ndodhej aqë liksht sa e shoqja, mbretëresha Isabella, dolli ne ruget e Nápolit qe te mblithte ndihma per te paguar ushtaret. Pothua te gjithe príncerit e Italise u-trazuan ne ketë lufte: Duka i Milanit Francesco Sforza dhe Papa Pius II (1458-1464) mëtarë anën e Ferdinandit; shumica e te tjéreve dhe te gjithe bujarët e Italise Jugore anuan nga Duka Jean d' Anjou. Ne shtrengice, Ferdinandi kerkoj ndihmen e Skenderbeut, dhe Papa i u-lút veçanërisht qe te hidhej ne Itali. Skenderbeu iu per gjéq Papës keshtu: "Edhe sikur te mos më shtynte zemra per te ndihmuar te birin e mikut tim, deshira e Papës do t' ish per mua një urdher, qe do te me bente te shkonja ne Itali."

Po per ketë fushatë kishte dy ndalime: luf- ta kunder Sulltán Mehmedit dhe reziku i një luf-

te civile me Dukagjinet. Dërgój pra ne Itali Gjen Stres Balshen me 500 kalores si kryerojtje dhe aý vete iu-vú punes per te regulluar punet me Dukagjinet dhe me Sulltán Mehmedin. Barleti s' ben fare fjale per zihjen me Dukagjinet dhe Tivárasí e permént pa dhene asnje çkoqitje. Po nga një letre qarketore e Papes Pius II (1), drejtuar ne kryepeshkopet e Dúresit e te Tivarit, me date 10 Shkurt, 1461, merren vesh ketó: që Lek Dukagjini, i ndihmuar prej Spáneve te Pulletit, e kishte zaptuar Danjen me pabesí dyke vrate kumandarin e saj venecián, dhe kish kerkuar ndihmen e Skenderbeut kunder Venetise (2); passí ky refuzoj, Lek Dukagjni dhe Spanet lidhe një aliancë me Sulltán Mehmedin aqë kunder Venetise nga njëra ane dhe Skenderbeut nga tjatra; lufta civile ishte më te krisur e siper, se Skenderbeu gatitej t' i shtronte Dukagjinet dhe Spanet me force; po para se t' u dekllaronte luften, i ullút Papes te perdorte influencën e tij pranë Malesorëve që te ndreqej puna me te mire; Papa u dërgój kryepeshkópeve dhe peshkópeve shqiptare letren qarketore, që përmentme më siper, me anen e se ciles u bënte te njohur që Dukagjinet, Spanet dhe pasaniket e tyre janë te çkishëruar,

1.—Rinaldi Ann. Eccl., 1460, no. 104.

2.—Danja ra ne duar te Dukagjíneve me 1456, pas arahívave te Venetise.

ne qoftë se brenda ne 15 ditë nukë presin çdo lidhje që kishin me Turqit. Kryepeshkopi i Dú-resit, Pal Engjelli, me ketë letër ne dore, i solli ne udhe Dukagjinët, Spanet dhe Malesoret, të cilat e prishnë aliancën me Turqit dhe u-kthyen prapë ne Ligen e Princëve shqiptarë.

Tani mbetej armëpushimi a paqja me Sulltanin, delegatët e të cilat ishin ne Krujë, gatë te nëneshkruanin një paqe të nderçime për të dyja anët, posa që Skënderbeu të hiqte konditen e do-rezimit të fortësave të Sfetigradit e të Beratit. Sadó që një marreveshje e tille s' i pëlqente, Skënderbeu, i shtrenguar ca nga qarjet e popullit të lodhur që kerkonte paqe me çfarëdó qëmim, ca i shtyre nga deshira për të marrë pjesë ne fushaten e Italise pa rezik, nëneshkrój një paqe, a më mirë armëpushim per dhjetë vjet me Sulltanin, më 27 Prill, 1461, me konditen *uti possidetis*, domethënë që cilidó prej paqebérësve të mbante ató vise që kishte ne dore, që tregeria ne mes të dy mbrëterive të ishte e lire, dhe Sultán Mehmedi II t' a njihte Skënderbenë si mbret të Shqipërise. Konditen që të zbrázeshin fortësat e Beratit e të Sfetigradit prej Turqve nuk e akzeptoj Sultani, po as Skënderbeu nuk akzeptoj konditen që t' i jiptë Sultani të birin si penk, edhe t' i linte ushterite turke kunder fortësave veneciane anës detit. Tanush Thopia u-dergua pranë Papës, i cili s' e pëlqente ketë paqe me asnje m-

nyre, që t' i tregonte shkaket, për të cilat u-bë
dhe duhej bërë me doemós. Sidó që të jetë, Skenderbeu arriu sa t' a shtrengonte Sulltán Mehmedin II, ngadhenorin më të tmerruar dhe më krye-
elarte t' ati shékülli të negacione një paqe me të,
si një me një.

Me nëneshkrimin e paqes se dhjetë vjetëve
mori funt akti i dyte i tragjedisë madhe shqiptare.

KAPTINË IV

SKËNDERBEU DHE VENETIA KUNDËR SULLTAN MEHMEDIT II.

1461—1502

Fushata e Italise, bêteja e Ursares, 18 Gusht, 1462.—Kryqësata e Papes Pius II, Nentór, 1463.—Dekllarata e luftës, 27 Nentór, 1463.—Bêteja e Ohrise kunder Sheremet Beut, vdekja e Papes Pius II, 14 Gusht, 1464.—Fushata e Ballabán Pashës kunder Skënderbeut Prill-Shtatór, 1465.—Rrethimi i dyte i Krujës, udhetimi i Skenderbeut në Rome, çlirimi i Krujës, Korrik-Tetór, 1466.—Rrethimi i trete i Krujës, 1467.—Vdekja e Skënderbeut në Lesh, 17 Jenár, 1468.—Rrethimi i katertë dhe rënia e Krujës, Prill 1477-15 Qershór, 1474.—Rënia e Shkodrës, 25 Jenár, 1479.—Rënia e Dûresit, 1499.—Paqja e Venetise me Turqinë, 14 Dhjetór, 1502.

Paqja u-prít nga të dy anët me gezim dhe brohorë. Njerezia nisnë prapë të lerojnë arat, të rindertojnë fshatrat dhe qytetet e prishur, të merren me tregeti, të hyjnë e të dalin nga njëri vënt në tjatrin pa ndalime. Pas nje lufte të paprere prej 18 vjetsh, po merrnin frymë per heren e parë.

Vetem Skenderbeu, i rritur ne fushë te bëtejës, ne mes te shamates se luftes, e shijonte jeten e qete aqë pake sa dhe kundershtari i tij Sull-tán Mehmedi II. Vetem ne kamp e ne armorine e çelnikte e ndjente veten mirë. Ftimin e Papes e te Ferdinandit, pra, e priti me gezim jo vetem per aresye qe treguam me siper, po dhe per shkakun qe s' i rrihej pa lufte. Gatiti pra me nxitim nje ushteri te zgjedhur prej afró 5,000 dhe ne krye te vjeshtes 1461, u-nis nga Shqiperia per ne Itali me Moisine, Vlladán Girvicin, dhe Zaharia Gropen. Regjencen ia la Mbretereshes, se ciles i dha si keshilltare Anastás Rumiçin per punet ushteriake dhe Pjetër Engjellin, te vellán' e kryepeshkopit te Dúresit, per punet civile. Ushteria u-imbarkua ne Dures, Vlore dhe Lesh dhe flota qendrój ne Raguze, ku Skenderbeu u-prit me ndeprime te medhá prej popullit dhe Senatit te Republikes, u-festua, u-lavdërua me fjalë panegjirike, u-percuall me brohorí si gjenerali m' i shkelquier i shékullit te tij (1). Nga Raguza Skender-

1.—Barleti, L. X, f. 285-289 dhe Luccari, f. 106.—Barleti na thote qe, kur u-prít Skenderbeu zyrtarisht prej Senatit te Raguzes, e pershendoshi me nje fjalë kancellari David nga ana e Republikes dhe u-pergjéq Pal Engjelli, kryepeshkopi i Dúresit, nga ana e Skenderbeut. Biemmi s' e permént fare viziten e Skenderbeut ne Raguze dhe ky fakt e dobesón hipotezen e Fallmerayer-it qe Tivárası ishte Pal Engjelli.

beu u-hoth ne Italí (1), ku arriu ne kohen mé kritike per birin e mikut qe vente te shpetonte nga humbja. Pas deshmimit te kronikáneve italiane (2), Ferdinandi ishte i rrethuar ne Bari prej ushterive franko-italiane te Dukes Jean d' Anjou dhe Kontit Giacomo Picininos dhe s' i mbetej veç njera nga te tria: a t' a linte fortesen dhe te ikte nga ana e detit per te shpetuar jeten; a te sulej kunder ushterive armike dhe te vdiste me armet ne dore pa nonjé shpresë fitimi; a te jipej i gjalle ne duar te armiqve te tij.

Ardhja e ushterise shqiptare nенé kumanden e një luftetari te degjuar ne tere boten e tmerrój ushterine rrethónjese aqë shume sa Konti Picinino e ngriti rrethimin me vrap dhe u-hóq tridhjetë mile mé tutje. Ferdinandi, i çliruar me një herë prej një reziku aqë te math, hapi dyert e fortessës dhe plot me gëzim dolli t' a prese çlirónjesin e tij. E përqafój Skenderbene, i bëri një nijë falenderje, i tha qe kurre s' kish per te harruar shpirtmadhesine, me te cilen la shtetin e tij dhe ardhi ne një vent te huaj per te ndihmuar një mik, dhe çfaqi shpresën e shigurte qe me ndihmen

1).—Kur nisi te duket toka e Italise, Skenderbeu pyeti si quhej mali qe shikonte dhe u-gezua, dhe e mori per shenje te mire, kur mesoj qe ish mali i Shen Mehillit, se ketë engjell luftetár e adhuronte shume. Barleti, L. X, f. 291.

2).—Biemmi, L. VI, f. 398.

e tij do t' i dërmonte armiqte, të cilet mûare aratine posá e pane. Skenderbeu i u-përgjéq që me ardhjen e tij paguante një pjesë te vogel të borxhit që i kishte t' ett, Alfonsit, dhe çfaredó që të bente kurre do mës arrinte t' a lante ploterisht.

Si u-mbaruan pëshendoshjet, u-mbajt një keshille lufte, ku u-vendós që Ferdinandi te shkonte në Abruzzi që te bashkohej me fuqite aliate te Papes e te Dukes se Milanit, dhe Skenderbeu te qendronte per te mprojtur fortesen e Barit dhe pjacat e tjera te Apulise. Per te nisur, Skenderbeu leshoj një pjesë te ushterisë tij per te rrahur viset e kréreve italiane kundershtare, te cileve në ca ditë u-beri aqë dëme sa s' u ishin bere më tërë kohën e luftes..

Me hyrjen e Skenderbeut në shkenë, fati i luftes u-kthyre krejt dhe ushteria italo-frëngje e Kontit Picinino dhe e Dukes Anjou nga ofensiva u-hoth ne defensive te deshperuar. Beteja decizive, e cila i dha funt luftes, ngjau në Ursar më 18 Gushtë, 1462. Ne ketë betejë Skenderbeu me Moisine dhe Vlladán Givricin kishte kumanden e krahut te djathtë te ushterive se Ferdinandit. Që te dyja anet luftuan qenësht, po më ne funt ushteria italo-frëngje u-dërmua krejt prej Shqiptarëve te Skenderbeut dhe Italiâneve te Ferdinandit dyke lënë 4,000 te vrarë ne fushë, 1,000 rober dhe njëzët e pesë flámure ne duar te mëndësve. Duka Jean d' Anjou iku ne France pas kësaj beteje;

Konti Picinino, disá kohë pastaj, u-pajtua me Ferdinandin dhe vdiq i vrare me të pabese.

Ferdinandi hyri me triúmf në Nápoli dhe për pak kohë e shtroj tere mbreterinë aterore nene úrdherin e tij. Skënderbeu u-festua me shkelqím në Nápoli dhe i ngarkuar me dhurata nga Papa, Ferdinandi dhe Duka i Milanit, u-kthyte në Shqiperí ne vjeshte të motit 1462, se mbretëresha e lajmérój që Turqit, dyke perfituar nga largimi i tij, kishin nisur të shkelnin e të plaçkitnin toka shqiptare, dhe ishte frikë mos kerciste lufta prape. Ferdinandi, veç dhurátave të pásura, e emerój Skënderbenë gjenerál të deres se Aragones si shenje nderimi me një pensión prej 1,200 dukatesh ne mot dhe i fali tre qytete, të quajtur Trani, Gargano dhe San Giovanni il Rondo, të cilat t' i kishte aý dhe trashëgimtaret e tij, po të zaptohej Shqiperia prej Turqve. Papa, veç bekimeve, i u-zotua që do të organizonte një kryqesatë kunder Turqve, do t' a emeronte kryekumandár të ushterive të krishtera dhe do të vinte vete ne Shqiperí që t' a kurorezonate zyrtarisht mbret të Shqiperise, Maqedonisë dhe Rumelise.

Me fushaten e tij italiane, Skënderbeu ngjalli kohët e Aleksandrit të Mollosise dhe të Piros, me ndryshimin që dolli m' i lumur, se u-kthyte i ngarkuar me lavdí dhe passí e mbarój ploterisht punën për të cilën u-nís.

Per fushaten e Italise historianet janë ne

kundershtím mi disá pika: mi daten e vajtjes se tij ne Italí; mi númerin e ushterise tij; mi ndodhjen e tij ne beteje te Ursares.

Barleti e pershkruán gjer' e gjate fushaten e Skënderbeut ne Italí, po s' na jep motin e vajtjes se tij dhe nuk eshte as aý vete i shigurte per númerin e ushterise tij, i cili, na thote, ish 5,500 pas cave, 7,200 pas disá te tjéreve (1). Na shigurón vetem qe vajti me një here pas vdekjes se Alfonsit, domethënë dy vjet përpara paqes me Sulltanin, passi bëri një armepushim prej një moti dhe qe ndenji ne Italí·një mot.

Tivárası na thote qe vajti ne funt te Korrikut, 1461, me 5,000, po fushaten e pershkruán shkurtër dhe çfajesohet per keté gjë, nga qe i vellaj, i cili ishte oficér ne shtab te Skënderbeut dhe i cili i jipte gjithenjé hollesít' e fushatave, keté here ish i sémure dhe s' vajti dot ne Italí. Edhe ky e bët Skënderbenë te shkonje ne Italí pas një armepushimi prej një moti, si Barleti, po paqen me Sultán Mehmedin e heth dy vjet më vonë, 1463 (2).

Moti i vajtjes se Skënderbeut ne Italí munt

1.—Barleti, L. X, f. 290.

2).—Biemmi, L. VI, f. 391-406. Ne parethénie te historisë tij, Biemmi na jep fjalet me te cilat çfajesohet Tivárası per fushaten e Italiës: “Venia mihi detur si in hac transmarinâ Scanderbegi expeditione aliquid aut veri omiserim, aut falsi immiscuerimi cum frater meus qui in ipsis Domni stationariis ordines ducebatur,

të vihet me shiguri në vjeshtë të motit 1461, pas dokuméntave në arshivat e Nápolit dhe Milanit (1). Që vajti, passí u-bë armepushimi i dhjete vjéteve me Sulltán Mehmedin, na e mésón Lucari, kroniku i Raguzes (2), dhe ky armepushim u-bë më 1461, pas historianit të Turqisë Hammer-Purgstall (3).

Ca kronikanë italiane e zbresin ushterín' e Skënderbeut gjer në 600, kur te tjere e ngjinin gjer më 8,000. Ambasadori i Milanit në Venetí, Antonius Guidobonus lajmérón guvernën e tij më 12 të Gushtit, 1461, që Skënderbeu gatitej të hi-

cujas traditiones ego potissimum sequebar, eo tempore mørbo implicitus domi manere coatus est."

1).—Pisko, Skanderbeg, Appendix.

2).—“Giorgio Castrioto, conchiusa la tregua con li Turchi, domandato da Papa Pio secondo, s’ indusse a dare ainto Ferdinando Re di Napoli contra Renato Duca di Angio, e fece scala in Rausa, et mentre vi dimorò fu spesato dal publico, secondo l’ antico costume della cittá.” Luccari, f. 106.

Në formen që e ve Luccari, Skenderbeu shkoj pas armepushimit të dhjete vjéteve, të njojur prej të gjithëve: *la tregua*. Mentimi i Pisko’s që Skenderbeu shkoj, pas një armepushimi prej një moti, pa u-kup-tuar prej Turqve, s’ munt të merret seriozisht, se Shqiperia dhe Raguza ishin plot me spiunë të Sulltanit.

3).—Hammer-Purgstall, Geschichte des Osmanischen Reiches, vell. I, f. 461, Pesth, 1840. Në këtë mendje eshte dhe Fallmerayer-i.

dhej ne Itali me 2,000 kembes dhe 1,000 kalores (1). Deshmimi i keti e forcón besimin qe ushteria e Skenderbeut ishte 5,000, si na thote Tiváras, se munt t' a marrim lehte me ment qe Skenderbeu i fshihte prebatitjet e tij ushteriake qe te mos i merrnin vesh armiqte, dhe te jashtmit kujtonin se ushteria e tij ish m' e vogel se sa ishte me te vertete. Deshmimi i ca kronikaneve italiane qe Skenderbeu zbriti ne Itali me 600 kalores eshte një moskuptim, i cili shpjegohet lehte nga fakti qe garda mbretore kalorese e Skenderbeut ishte e perbere prej 600 Krujanesh. Gjeja m' e interesme per sypamesit ishte Skenderbeu ne krye te gardes kalorese dhe te gjithe flisnin per Skenderben me 600 kaloresit me fame, qe ishte, pamja m' e bukur dhe m' e çudicime e ati shékuilli. "Im-atë, na thote një kronikán italián (2),

1).—Pisko, Scanderbeg, f. 86.

2).—"Solebat Johannes Cocius, pater meus, qui Calabro bello sub Ruberto Ursino, viro fortissimo, aliquamdiu militavit, adolescenti mihi enarrare: vidisse se Epirotam hominem, qui cum sexcentis equitibus Ferdinandi nomine in Apuliam transiverat." Sabelico, f. 568.

Perqás me te sipermen ató qe thote Biemmi (L. VI, f. 484) per pamjen e Skenderbeut ne krye te ushterise tij: "Era un' egregio spettacolo a vederlo quando uscia armato alla testa della sue truppe."

Ishte fare e natyreshme qe Skenderbeu me garden kalorese u la Italiáneve një pershtypje te paharruarsh-

kishte zakón te më tregonte, kur isha i ri, që e pá me sy trimin shqiptár me gjashtë qint kalóresit.” Nga mënyra, me të cilën na e thotë, merret vesh që ky njerí s’ e harronte dot pamjen e Skenderbeut me 600 Krujanët dhe *kishte zakón* t’ i tregonte të birit që i pá me sy atá trima të degjuar. Ushteria tjater e Skenderbeut s’ e interesonte, s’ u-mundua t’ a numeronte, a dhe në e dinte númerin e saj s’ e permentte, se s’ ishte fjala për statistikë ushteriake, po për madhështinë dhe shkëlqimin e kryetrit legjendár me kalóresit e tij të zgjedhur. Per ketá flisnin e çudíteshin që të gjithe. Të tjerët shkuan pa u-vënë re. Sidó që të jetë s’ duhet harruar që sa m’ e vogel të ishte ushteria e Skenderbeut aqë m’ e madhe eshte lavdia e tij per fushaten italiane, se eshte çudí qýsh me një grusht trimásh e theu rrëthimin e Barit, e ktheu fatin e luftës dhe vuri Ferdinandin prapë në fron të Napolit. Llogjika e dó që Skenderbeu s’ munt t’ i bente këtò çudira me ca të pakë qindra kalores kunder luftetarëve frenq të cprovuar dhe Konti Picinino, që ishte gjenerali

me, kur të marrim në sy që Italianet e juges janë të shkurter e të shëmtuar dhe Geget të gjate e të híjesh-me. Barleti na tregón që Konti Picinino ish aqë i shkurter sa, në një bashkëfjalim, kur Skenderbeu vigan deshte t’ a pershendoshte, e mori si foshnje, e ngriti, e puthi ne balle dhe pastaj e leshoj me ngadale perdhé që të mos pesonte gjë.

italián m' i zoti i kohes së tij. Është, pra, më lehte të besojmë Tivárasin që Skënderbeu u-hóth në Italí me 5,000 ushtare, veç pesë qint kalóres-ve që kish dërguar ca më parë nënë Gjon Sres Balshen.

Kronikanet napolitane nukë na thonë në u-ndóth Skënderbeu në bëtejën e Ursares, si na tre-gón Barleti, Dimiter Frëngu dhe Anonimet. Po ndodhjen e tij në këtë bëteje na e vertetón Mari-anë, historian spanjoll i asaj kohe, njëkombás i Alfonsit dhe i Ferdinandit të Nápolit, të cilet i-shin princi spanjolle nga dera mbreterore e Aragones (1). Historiane të pastajme, si Lavar-din, Duponcet, dhe Fallmerayer, janë të mendjes që u-ndóth, dhe që Skënderbeut i bie një pjesë e madhe e nderit për vijtoren e Ursares, e cila i dha funt luftës me fitim të plotë të Ferdinandit. Po ne një pike kryesore janë më një mendje të gjithe historianet, të vjetër e të rinj: që Ferdinand-i ish i humbur krejt dhe Skënderbeu me ushterín' e tij, të vogël a të madhe, e ngriti me këmbë, i dha krahe që t' i thýente kundershtaret, dhe të rizaptonte mbreterín' e tij. Të tjerat janë gjera të dores së dytë, që interesojnë kerkónjesit e ho-llesive për qime.

Kur u-kthyte Skënderbeu në Shqiperí, u-

1.—Mariana, Historia e Spanjes, L. 23, kap. 2 Shih dhe Duponcet, Histoire de Scanderbeg, paréthénie.

háp shkena për aktin e tretë, të funtme dhe më të hidhur të tragjedisë shqiptare.

Midis Republikës Veneciane dhe Sulltán Mehmedit II mbreteronte një paqe e paprere që më 18 Prill, 1454. Me Skënderbenë dhe Ligën Shqiptare kishte një armepushim prej dhjetë vjetsh që më 1461 gjer më 1471. Sulltani, pra, pati kohe të mjaftë për të thyer dhe për të shtruar nënë urdher të tij ploterisht mbreterine bizantine të Trapezundës, principatën e Karamanise, Rumanise, Bosnjen dhe Morenë. Që të mbaronte këtò shpedita të ndryshme, Sulltani kishte nevoje për paqe me fuqite evropjane dhe me Skënderbenë. Ideja për të shpëtuar të Krishterët e Lindjes dhe për të dbuar Turqit nga Evropa kishte vdekur në príncerit e perendimit, po rronte në Rome, dhe veçanerisht në zemer të Papes Pius II me një gjallesë medievale. Me qetësimin e Italise jugore hobori i Papes, me një forcë të re, nisi përpjekjet për të lidhur príncerit e Perëndimit në një kryqësate kunder Turqve. Venetia, e para fuqi e detit, dhe Shqiperia, e vëtema fuqí e sterese e lire e forte në Ballkán, do të losnin rollet e pare në këtë drame madheshtore dhe titanike. Po që të dyja kishin lidhur paqe me Sulltanin. Papa u-përpóq që t' i binde që të dyja t' i çierin traktetet e tyre dhe në Nentór, 1463 (1), i dekllarój lufte Sulltanit zyrtarisht. Repu-

—“Nense Novembri, 1463, Pius II in curia be-

blika Veneciane i dekllarój edhe ajó lufte dhe dergój ne Kruje si ambasadór Gabriél Trevisano'n qe te shiguron te ndihmen e Skenderbeut. Ky hezitonte ne krye, dhe keshilla e tij ishte me një ze kunder përsëritjes se luftes. Gjon Stres Balsha i kujtoj keshilles si u-suall Venetia ne kohen e rrithimit te Krujes dhe ahore qe te gjithe i thane Skenderbeut me zemerim t' a priste shkurte bisedimin me Trevisano'n. Po bajlozi venecián s' u deshperua nga kjo pritje armiqësore dhe ngarkoj Pal Engjellin, kryepeshkopin e Dûresit, qe t' a perkrahte ne misionin e tij. Pal Engjelli u shpjegoj krerave shqiptare qe Sulltán Mehmedi do t' a hithte ne shportë traktetin e dhjetë vjeteve, posá t' a mbaronte punen qe kish-te gjetke, dhe do te sulej per te dermuar Shqiperin' e vogel me ngé dhe me duar te liruara; qe Shqiptaret s' kishin sí te shpetonin nga një lufte e perfuntme me Turqit; qe rasja m' e mire per te shpetuar Shqiperine nga reziku turk ishte tani qe do te kishin ndihmen e tere Evropes dhe jo te prisnin t' u binte Sulltani kur te ndodheshin te vetem, pa nonjé aliát; qe Papa po gatitej te hidhej ne Shqiperi ne krye te Kryqetareve evropjane, t' a emeronte Skenderbenë kryekuman-dár te ushterive te krishtera, dhe t' a kurorëzon-

lum decrevit in Turcos." Spondanus, Annales Ecclesiastici, Tom II, f. 93, mot 1463, Edicje Lyon, 1678.

te zyrtarisht mbret te Shqiperise, te Maqedonisë e te Rumelise; qe Shqiperia me ketë rasje hynte ne radhen e pare te mbreterive evropjane; qe kjo lufte ish e nevójshime aqë per nderin sa dhe per shpetimin e Shqiperise. Keshilla u-bint; lufa u-dekllarua me 27 Nentór, 1463; krypesh-kopi i Dúresit, per çpagim te mundimeve te tij, u-emerua prej Papes kardinál.

Sulltani, i cili, kunder zakonit te tij, e kish nderuar besnikerisht traktetin e armepushimit, dhe pagoj per demet qe kishte bera nje ushteri turke plaçkitese,—natyrisht, per interesin e tij—u-perpoq t' a ndalonte Skenderbene nga shkelja e traktetit, po ish teper vonë. Skenderbeu ish i patundur dhe, ne pergjigje te tij, e ftonte Sultán Mehmedin te kthehej i krishterë (1). Per te prreç çdo shprese per marreveshje, kaperxeu kufirin, u vuri zjarrin viseve turke dhe u-kthyen ne Shqiperi me kopera te plaçitura prej 60,000 lopesh e qesh, 80,000 dhensh e dhish, e 3,000 kuajsh. Pas kesaj, çdo pajtim me Sultán Mehmedin ishte jashtë bisedimit, po Skenderbeu dhe Shqiptaret e prisin me qetesí furtunen qe afrohej, se ishin te shigurte qe ushterite kryqesore ne-ne kumanden e Papes po vinin dhe i prisin ditë me diten.

1.—“Si perfidia ista et Muhamedanae sectae erroribus depositis ad christi fidem et veritatem te convertere volueris.” Barleti, L. XI, f. 325.

Per te mpruar kufiret, Sulltán Mehmedi der-gój Sheremét Benë me një ushterí prej 14,000, po Skënderbeu e futi ne një pusí afer Ohrise dhe e dermój krejt me 14 Gusht, 1464. Gjysma e ushterisë turke mbeti e vrarë ne fushë. Midis róberve ishin i bir' i Sheremét Beut, tefterdari i ushterisë dhe dympedhjete oficerë te larte. Kë-tá u-qperblenc per 40,000 dukate (1), dhe tefterdari e qirój veten, dyke i dhëne ushterisë mjaft peshk per te ngrënë atë dite, me qenë qe ishin kreshmet e Shen Marise, se ushteria e Skënderbeut i mbante régullat e fesë dhe ne kohe te fushátave (2).

1.—Ketó pará Skënderbeu i shtroj ne një qellim dhe ua perndau ushtáreve me doren e tij: “Allora Scanderbeg fece scaricare sopra li tapeti ogni cosa, et con bocco da ridere dispensava con lemani sue proprie quelli denari a tutto l’ esercito.” Anonim, k. 31, f. 34v.-35.

2.—Pishqit e Ohrise ishin me fame qe ne kohen e Skenderbeut, se Anonimi (k. 31, f. 33v.) nuke harrón te lepinje gjishtrinjtë kur i kujtohen: “Ochrida, overo Aelcria, non è lontana dal paese di Scanderbeg et è appresso un lago dal quale nasce il fiume Drino, nel quale lago ogni giorno si pigliava assai carpioni, truite, et piú altri *delicati et nobili pesci* in abundantia.”

Me ketó duhen perqasur ató qe thote Muzaka (Hopf, f. 282) pothua me gjitható fjale: “Questa città d’ Ocrida è appresso ad un lago, dal quale nasce il fiume Drino, nel quale lago se piglia assai carpioni, truite e piú nobili pesci.”

Skënderbeu u-kthye në Krujë dhe gatitej të shkonte në Dures për të pritur Papen me ushteritë kryqesore. Kishte arrirë tanë në kulmin e lavdisë që munt të të enderonte një generál i atyre kóheve. Pas meshes pontifikale, që do të bëhej në katedralën e Dúresit, Papa do t' i jiptë me doren e tij kryepeshkopit të Dúresit dhe kardinalit të emeruar kapen e kuqe, pastaj do t' a kurrezonte Skenderbenë mbret të Shqiperisë dhe do t' i dorezonte stabin e kryekumandarit permí ushteritë kryqesore për të dbuar Turqit nga Evropa. Në vënt të flotes dhe ushterive kryqesore, ardhja lajma e zeze që Papa Pius II kishte vdekur në Ankone kur gatitej të hipte në anie, me 14 te Gushtit, pikerisht ditën kur Skënderbeu dermój Sheremét Bene afer Ohrise. Pas vdekjes së tij, ushteritë kryqesore ishin perndare dhe tanë Skënderbeu dhe Venetia mbéteshin të vetëm që t' i bënin balle terbimit të Sulltán Mehmedit. Natyrisht, rrëbeshi m' i math do të pëlciste mi Shqipérine.

Dishfata e Sheremét Beut e bindi Sulltán Mehmedin edhe një herë që me gjenerale turq s' munt të bente asgjé kunder Skënderbeut dhe që Shqiptaret munt të thýheshin vetëm prej një Shqiptarí. Këtë herë, pra, dergój Ballabán Pashe Baderën, një renegát shqiptár me një ushteri prej 18,000. Ballabani ishte aqë trim dhe i zoti në lufte sa Skënderbeu, të cilin e urrente me

përpoqne më kot te çanin udhen, ranë te plagosur te Gjon Kastriotit. Ishte nga Badera, një fshat i Matit në lindje te Krujës. E kishin marre Turqit në një nga shpeditat e tyre në Shqipëri, kur ish djal' i vogël, dhe me trimërin' e tij kish arrirë shkallen më te larte në ushterinë turke. Ishte një nga ushtaret e pare që hyne në Stamboll më 1453.

Që në bëtejën e pare, u-duk që Skënderbeu gjeti shokun e tij. Në fushë te Valkalise, afer Ohrise, Ballabán Pasha u-munt në Prill, 1465, po manovrój aqë mire sa zuri tetë oficerë te degjuar te Skënderbeut. Ketá, dyke pare që Turqit u-çkateruan, nukë qëndruan atjé ku i kish porositur Skënderbeu, po u-shtyne brenda në një gryke, ku u kish vënë pusine Ballabani, dhe passí uterë zemrën, si renegát dhe si bir' i një bariu ne duar t' armikut. Ishin Moisiu i Dibres, Villa-dán Givrici, Muzaka i Angjelines, Gjin Muzaka, Gjon Perllati, Nikoll Berisha, Gjerq Kuka, dhe Gjin Maneshi me një qint ushtare te tjere. Skënderbeu dergój me një herë pallamentare që t' i çperblente, gatí te pagúanje çfaredó sumë, a t' i çkëmbenje me çfaredó numer robersh turq. Po Ballabani ia dergój Sultán Mehmedit në Stamboll, i cili passí i mundój 15 ditë që te ndronin fenë e te kthéheshin kunder Skënderbeut i ropi te gjallë, i preu cope-copë dhe ua hodhi qénave

t' i hanë (1). Asnjé nga të tetë nuk u-túnt, asnjé nuke lypi mëshire, asnjé nuke deshi të mohonte fene dhe atdhene: kishin leftuar si trima, dhe taní vdiqne si deshmore. Tere Shqiperia mbajti zi

1.—*Omnès excoriari suo more jussit.*" Barleti, L. XI, f. 337.

"Con una crudeltá delle piú detestabili comandó che tutti si scorticassero vivi ed a liste, affine di render piú durabile il tormento; e non saziato della pena dei vivi, fece gitta i lor cadaveri divisi in pezzi ad esser divorati dai cani." Biemmi, L. VI, f. 433.

Gjon Muzaka dhe Anonimi e tregojnë roberimin dhe mundimet e tyre prej pesembedhjetë ditsh pothua me gjitható fjale dhe duket çkoqur që i pari kaptoj të dytin, gjë e cila provón që një perkthím italisht i historisë prej Dimiter Frëngut u- botua përpara motit 1510:

"E lá stava un' i mboscata dei Turchi, che allora se mossero tutti contra questi Signori e cavalieri, li quali combattendo virilmente passaro per mezo de quella valata e montarno sopra un certo calle, e nella cima di quello stavano li fanti Turcheschi, e da detti cavalieri non consociuti, credendo fossero christiani, furno presi e menati avanti a Balaban Bendera loro capitano, e subito li mandó al Gran Turco; et il Signor Scanderbego mandó al Gran Turco che le restituisse quelli prigionì, che le daria il cambio d' altri Turchi et anco l' offerea denari; ma avisato dal detto Balaban del valor loro, non volse restituirli, anzi per piú crudeltá li fece scorticare vivi a poco a poco, talché per quindici dí continui con simile afflitione e dolore pasarno da questa vita." Muzaka Hopf, f. 297.

per tā; kembanat e kishevë gjemuan kudó; qytete, keshtjella, male dhe fusha vajtuan; ushteria e tere la mjekren dhe floket; te gjithe, oficerë dhe ushtare u-betuan t' ua merrnin gjakun me një menyre te tmerruar. Skenderbeu ish aq' i eger-suar, kur e mésój keté lajme, sa urdherój ushterine te derdhet mi token armike, dhe vuri zjarrin kudó qe shkój: keté here, s' kishte më plaçkitje, po prishje, shúajtje, dhe shkretim pa meshire.

Sulltán Mehmedi, i kenaqur me oficerët shqiptare qe u-ropnë te gjallë, e ngarkój Ballabán

“Allora la squadra nimica, che stava dentro nascosta, corse insieme tutta adosso quelli otto fortissimi cavalieri, li quali dapo molta aspra et crudel battaglia fatta per difendersi, passorno per forza per mezo di quella vallata, et montorno certo monte sopra la cima del qual stavano li fanti turcheschi, da essi cavalieri non conosciuti perche si ingannorno credendo, che fossero christiani di suoi, et furono presi da detti Turchi, et menati nelle mani empie di Ballaban, il quale subito li mandó al Gran Turco che era in Constantiopolis. Inteso tal flebile et doloroso caso, Scanderbeg mandó subito un imbasciatore a esso Gran Turco, pregando assai quello che li restituisse quelli prigionî sani, che li daria altri all' incontro o pur tanto argento, quanto pesavano. Ma lui pieno di furia et crudelta, avisato già da Balaban de valore loro, non volse compiacergli per alcun modo, anzi per singulare dispetto fece scorticarquelli a poco, a poco per quindici giorni continui. Si che con simile afflittione et dolore passorno da questa vita.” Anoním, k. 32, f. 36.

Pashen me dhurata, i dha një ushterí të re prej 18,000, dhe e urdheroj t' a pasonte fushaten e tij pa pushim. Ballabán Pasha hyri nga ana e Ohrise ne Qershór, 1465, dhe pas zakonit t' ahéreshme, i dergoj dhurata te pásura Skenderbeut. Ky, ndonesé heren e pare nuk i qasi dhuratat e një renegati dhe tradhëtori, ketë here i mori dhe i dergoj, nga ana e tij, një krabë, një çapë dhe një pluar që t' i tregonte që do te kish patur më tepër nder, sikur te kish mbetur bari dhe bujk ne Mat, se sa te bëhej gjenerál dhe te leftonte kunder atdheut te tij. Ballabani, i terbuar nga ketó dhurata që e doqne mun ne zemer, u-betua te çgjakesojet. Dyke blere me tradhësi rúajtesit e kampit, arriu pa pritur, një orë përpara mengjenzit që t' a goditte ushterin' e Skenderbeut, e cila ndodhej ne Meçad te Dibres se Sipërme, afer Oranikut. Po Skenderbeu, dyke ditur me ç' fare armik kish te bente, nuke flente, dhe tek shetitte naten per te permiqyrur kampin, e vuri re afërimin e armikut, u-kthyte me vrap, regulloj ushterin' e tij dhe priste gatí per beteje. Ballabán Pasha, i cili shpresonte t' i gjente Shqiptaret ne gjumë, qendrój pa ditur ne duhej te hiqej a t' a goditte ushterine shqiptare. Ne ketë mes, Skenderbeu me një trup kaloresie shqiptare dhe vullnetaresh italiane, u merr krahun Turqve, i ve ne mes dy zjarresh, e shtrengón Ballabanin te jape beteje dhe e dërmón krejt. Kampi turk me te gjii-

the flámuret mbeti ne duar te mündesve. Ballabani vete me-zí shpetój me germadhat e ushterisë tij, po kthehet për se treti ne Korrik me një ushteri prej 20,000 dhe kampón afer Sfetigradit. Skënderbeu e rrëthoj, e goditi nga te gjithe anet dhe nga tere ushteria turke me-zí shpetój e gjalle një e káterta; te tjeret a u-vranc ne bëteje e siper, a u-zunë rober dhe u-therre pa meshire për te marrë gjakun e tete oficéreve te rjepur. Nga ana e Shqiptarëve kishte më teper te vrare dhe te plagosur se më çdo tjater bëteje që më 1443. Per te paren here, Shqiptaret e blenin vijtoren rende dhe shtrenjte. Pas deshmimit te Barletit e te Tivárasit, asnjë bëteje s' u leftua nga te dyja anet me aqë terbim sa kjo. Vete Skënderbeu ment humbi jetën ne fushe te Sfetigradit ne dy rasje. Herrën e pare, u-rrëthua prej Turqve, një prej te cilëve e rrëmbeu për qafe dhe përpiqej t' a zvarniste nga kali perdhé; e shpetój një ushtár, i quajtur Liveta, i cili e vrau përqafesonjesin turk. Herrën e dyte, kal' i tij, ne sulm' e siper, u-përpóq pas një lisi, dhe u-përbys bashkë me Skënderbenë, i cili goditi shpatullen e djathtë dhe kokën aqë rende sa mbeti disá kohe i shtrire, gjysm' i vdekur. Turqit i u-derdhë persiper që t' i prisnin kokën, u-perháp lajma që Skënderbeu u-vrá, Shqiptaret ngrine dhe nisne te trondíteshin. Po garda mbretore e rrëthoj mbretin e shtrire, që besohej i vrare, për te shpetuar kufomen e tij te

pakën, dhe rrëth tij u-bé një përpjekje qenerish-te, e terbuar, e deshpëruar. Skenderbeu u-ngrít me pahír, qendrój pak kohe si i zalisur, u-shkúnt si i squar nga një ender, mori veten, hipi mi një kale tjater, kapi shpaten nga dora e mengjer dhe u-vervít kunder armiqve me një sulme dhe ter-bím më te math. Kjo i dha funt betejes dhe Tur-qit muare arratine. Ketú rrefyen trimeri te pa-shémbellte Gjokë Stres Balsha, Tanush Dukagjini, një Muzakë, Pal Maneshi, Dimiter Bersha dhe Raján Kuka.

Po në ketó tri vijtore Shqiptaret humpne aqë te vrarë dhe te plagosur sa Sulltán Mehmedi mbeti i kenaqur nga Ballabani dhe e nderoj pë te káterten herë me një ushterí prej 24,000 nga ana e Ohrise, kur një ushterí tjater prej 16,000 po hynte në Shqiperi nga ana e Beratit nene Jakúp Arnautin, një tjater renegánt shqiptár. Ballabani vinte nga lindja, Jakupi nga juga, dhe që te dy barisnin kunder Krujës. Pllani ishte bere shume bukur. Te dyja ushterite do t' a vinin Skënderbenë midis dy zjarresh dhe, dyke bashku-punuar ngushtë, do t' a shtypnin Shqiperinë. Ishte manovra që u-perdór prej ushterive austro-ruse kunder kryengritësve hungarezë në verën e motit 1849. Në Stamboll asnjé s' kishte dyshim që ketë herë pun' e Skenderbeut kish marre funt, se veç ushterive te forta, kumandaret shqiptare te Sulltanit sillnin suma te panúmerta per te blere

oficerë dhe ushtare tradhëtore. Pozita e Skenderbeut ishte më kritike se kurdohere tjater. Tanúsh Thopia, Zaharia Gropa dhe Pjetër Emanueli e keshillonin të mbahej në defensive. Po Skenderbeu, më teper i ndezur se sa i trembur nga reziket e shtuar rendi ne Dibre me një ushteri prej 12,000 që t' a spastronte Ballabanin para se t' arrinte Jakupi. Para se t' a goditte, dergoj tre veta që te shikonin dhe t' a lajmeronin per levizjet e armikut. Po këtë u-blene prej Turqve, u-hodhë nga ana e Ballabanit, dhe i treguan pllanet e Skenderbeut. Nga kjo tradhesi, Skenderbeu ment humbi jeten, dyke rënë ne një pusí armike. Ballabani dinte që Skenderbeu do të vinte vete per te shikuar pozitat dhe levizjet armike, posá s' u kthyen te tre ushtaret. I vuri pusine, pra, dhe e rúante. Nuke dolli i genjyer. Skenderbeu, dyke mos ditur cilin te besonte, vijti vetë dhe do te kish rënë ne pusí, sikur te mos e kish shpetuar një ushtár besník, i cili me te pare Turqit e fshehur, i bertiti me zë te forte që te largohej me vrap. Si u-kthye në kamp, Skenderbeu e regulloj ushterin' e tij, e rrëthoj Ballabanin në Gusht, 1465, e shtrengoj te jape betejë pa dashur ne fushën e Valkalisë, pikërisht atjé ku u-zunë rober tete officerët e palumur dhe fitoj një nga vijtoret më të medhá e më te gjákëshme. Dishfata e Ballabanit ishte e plotë dhe dermónjese.

Shqiptaret po mblithnin pemët e bëtejes,

kur i ardhì Skenderbeut lajma nga ana e Mamicës që Jakupi po i afrohej Tiranes se Vogel. Skenderbeu rendi me ushterin' e tij, i dërmój Turqit ne fushe te Kasarit dhe e vau Jakupin me dorën e tij. Ne ketó dy bêteja Turqit humpne më teper se 20,000 te vrare dhe afró 6,000 rober. Atá që shpetuan u-farosnë më te ikur prej Shqiptáreve te egersuar që i prisnin më çdo gryke ngaha shkonin. Disá nga oficeret e këshilluan Skënderbenë t' a ndiqte e t' a shuante Ballabán Pashen, që po kthehej ne Stamboll me gërmadhat e ushterisë tij, po Skënderbeu, i lodhur per heren e parë nga kjo fushatë prej gjashtë muajsh, u-pergjéq: "Léreni te shkojnë; dikúsh duhet te arrinje ne Stamboll i gjallë që t' a lajmeronje Sultanan per vijtoret tonë."

Ne Krujë, lajma e ketyre dy vijtoreve ish aq' e papritur sa askush nuke deshte t' a besonte. Njerezia dridheshin nga frika dhe s' muntnin te besonin ne një lumeri aqë te madhe. Kishet ishin plot me gra dhe pleq, që fáleshin nat' e dite. Vetem, kur ardhì Tanush Thopia, ahore besuan dhe me një here, pas úrdherit te mbretëreshës, oshtetitne këmbanat e kishevë (1), gjemuan topat e kështjellave, dhe pòpulli dolli i stolisur per te

1) Degrand-i ne libren e tij mi Shqiperine Veriore (*Souvenirs de la Haute-Albanie*, f. 219, Paris 1901) na përahkruán nje këmbanë te derdhur ne motin MCCCCCLXII (1462, domethënë gjashtë vjet perpara

kremtuar disá dit me radhë vijtoret e shkëlqyera të Valkalise dhe të Kasarit. Ambasadore të vëçante, me dhurata të pásura dhe me letra të dafinuara u-dërguan që t' a shpinin lajmë e mire në hoborret e Evropes.

Me gjithë ketó triumfe, Shqiptarët e ndjénin veten të lodhur. Njerezia deshnin të gëzonin në paqe pemet e kaqë vijtoreve, e kaqë mundimeve, dhe të sheronin plaget e hâpura të një lufte prej më teper se 20 vjetsh. Barren kryeso-re të luftës e hijte gjithenjë principata trashëgim-tare e Skenderbeut dhe pòpulli i kësaj ishte rrähur aqë shume sa s' kishte mbetur veç një pakicë e vogël burrash që munt të shërbën ne ushterí. Dhe me gjithë ketë, taní po vinte kunder Shqipërise me tere ushterín' e tij Sulltán Mehmedi II vete, i cili kishte mbaruar ngadhënimet e tij ne Karamaní, Trapezundë, Rumaní, Serbi, Bosnje dhe Moré. Më parë u-përpóq t' a spastronte Skenderbenë me pabesi. Po të dy asasinët, që u-ngarkuan me ketë punc, u-zunc dhe u-varre.

vdekjes se Skenderbeut), të cilën e gjeti te hedhur mi patomen gjysmë te kalbur te keshtjelles se vjeter te Krujës, dhe çfaq hidherimin që kjo këmban' e neveritur e Skenderbeut s' munt te qendronjë atjé shume kohë pa fundosur ne katua, ku do te behet copra-copra. Është qëdij qysh nuk e vuri re njeri e t' a shpetonte, ketë këmbane historike, që lajmeroj me brohorë vijtoret e funtme të Skenderbeut dhe vajtój vdekjen e tij me zë te mbytur nga shkëmbi i Krujës.

Shqiptaret ishin të trembur këtë here më të për se në rrethimin e parë të Krujës, se nukë shikonin me ç' fare mjete do t' u bënë ballë mizërive turke. Po Skenderbeu, me buzëqeshjen dhe vëtëbesimin e tij të zakónëshme, ua solli shpirtin në vent dhe nisi preqatitjet kunder rrethimit që po afrohej. Në Kruje la një garnizón prej 4,400 ushtaresh gege, toskë dhe veneciane nënë kryekumandën e Tanúsh Thopise (1), i cili ishte gjenerali i tij m' i zoti, që i kish mbetur, dhe të cilit i

1) "In Croja pose di guarnigione quattro mila e quattro cento soldati; e ne diede il governo a Tanusio Topia, ch' era il piú accreditato Uffiziale delle sue truppe ed in cui maggiormente coufidava." Biemmi, L. VI., f. 448.

Barleti (L. XII, f. 353) na thotë që kumandën e Krujës e kishte një Venecián, i quajtur Balthasar Perducci: "Scanderbegus omnia loca praemunuit, praesertim urbem Crojae, in qua firmissimum praesidium tum Albanorum, et Epirotarum, tum Italorum posuerat, quibus Baldesarem Perducem Italum, virum aequum strenuum, atque fidum praefecerat." Ketó dëshmimë munt të pajtohen lehta: Kryekumandár ish Tanúsh Thopía; Baltasár Perduçi ish kumandár i artilleristeve veneciane, nga zotesia e të cilit varrej mprojtja e Krujës. Në ketë mendje është dhe Pisko-ja (f. 101).

Dergand-i (f. 225) na jep perkthimin frëngjisht të një vjershe popullore, në të cilën lavderohet Tanúsh Thopía, që refuzoj t' i jiptë Sulttanit fortesën e Krujës, të cilën e mproj dy vjet me radhe.

kishte besim te plotte. Passi vuri garnizone, ushqime dhe municione te mjafta ne te gjitha fortesat, mblodhi restat e ushterise qe t' a mbante ne fushe, ashtu si kish bere kunder Sulltan Muradit II. Po forcat e tij ishin aqe te paka, nga qe shumica e oficereve dhe ushtareve te tij ishin vrare ne betjat e mepareshme, sa i dergoj Papes Pal III (1464-1473) Zaharia Gropen dhe Venetise Pjetër Engjellin, te vellan' e kryepeshkopit te Duresit, qe t' u kerkonte ndihme ne rezikun e math qe perballte. Papa dhe princerit e tjere italiane, veç Republikes se Venetise, i derguan urime dhe bekime te thata. Evropa s' u-tunt, se ishte e shigurte qe Skenderbeu ishte mjaft i forte sa t' a prapste ngadhenorin e Stambollit.

Ne mes te Qershorit, 1466, Sulltan Mehmedi veti e rrethoj Krujen me nje ushteri prej 15,000. Blatoj ar e ndere, e rrahu keshtjellen me topa, cpoj llageme nene muret, beri sulma te deshperura, po te gjitha i vane me kot, si Sulltan Muradi 15 vjet me pare. Forca natyrale e keshtjelles edhe trimeria e mprojtesve saj e benin Krujen te pangadhenuarshme. Skenderbeu passoj taktilen e tij te vjeter, derdhej pa pritur, e perfshinte, e tmerronte, e cekateronte, e lohtje ushterine rrethonjese nga mali i Tumenishtit, pa i dhene prehje as dite, as nate, aqe sa Sulltan Mehmedi, i merzitur dhe i deshperuar shkoj nga Kruja me l te Gushtit, 1466, dyke lene Ba-

llabán Pashen me 70,000 per te vazhduar rrethimin e bllokaden e Krujës. Po Sultán Mehmedit i vinte turp te kthehej ne kryeqytét pa bëre gjë. Bariti, pra, kunder Kidnës, një fortesë natyrale afer Struges, e rrethoj, e mori me tradhesin' e dy Shqiptáreve renegate me zotimin që t' a linte garnizonin dhe ndenjesit te dilnin jashtë lirisht me armët dhe plaçkat e tyre. Posá e shtiu ne dore Kidnën, therri pa meshire 8,000 burra, dhe afro 20,000 pleq, gra dhe cilimainj, që ishin mbledhur atjé nga fushat rrotull (1), e shkretój tere Shqipërin'e Mesme me zjarr e me hekur, dhe i ngopur me gjak, u-kthyte ne Stamboll (2).

Ballabán Pasha e mbylli Krujën, si Titua një herë Jerusalemin, me një vargu kështjellash, dhe pasoj bllokaden me shpresen që t' a merrte qytetin nga uria. Kruja duhej shpetuar me çfarëdó çmim dhe Skënderbeu, i veshur si kalores simpel, shkoj vete ne Itali që te kerkonte ndihmen e Papës. Dhe ahene u-pá ky mprojtes i dëgjuar

1) Biemmi, L. VI, f. 454: "Presso a trenta mila furono tra huomini, e donne, e fanciulli che restarono in quest' occasione sacrificati alla rabbia di Meemetto, e ammazati inumanamente, tra cui computavansi dintorno otto mila ch' erano abili all' armi."

2) Laoniku turkofil na shigurón që Sultán Mehmedi iku nga Shqipëria, passi e shkretój aqë sa mundi, pa bëre asnjé vepre per te mbajtur mënt (L. VIII, f. 433): "Tandem cum satis evastata esset regio, exercitum abduxit, cum nihil sane memorabile designasset."

i Krishterimit, ky mbret i math i një vendi të vogël, ky luftetár i patrembur që mbushi botën me lavdín' e tij, i cili kish kaperxyer detin ca vjet më parë me një ushterí të lulezuar për te shtruar Italine, të shtrengohet në pleqerí të neverite at-dhén' e mytur prej armiqve për te lypur mjetet e mprojtjes nga Evropa, për të cilën leftonte, nga Roma, e cila e shtyri me pahír ne ketë lufte të deshpëruar. Në qytét t' ameshuar u-prít si shpetimtár i Krishterimit, u-sallutua kudó që shkonte me entuziazmë dhe brohorí. Gjindje pa numer kishte rjedhur në Romë që t' a shikonin me sy e t' a pershendoshnin, si në kohët e vjetra gjenerale Romane që kthéheshin mundes me triúmf. Papa Pal III u-çudit me pamjen e tij madhështore, e priti me nderime të medhá dhe e shpuri përpara mbledhjes se Kardinaleve (1), të cilëve

1) Failitati (Pisko, f. 103) e përkruan kështu pritjen e Skënderbeut në Romë: “Urbem itaque ingressus, quam sui nominis suaequa virtutis celebritate repleverat, statim in Pontificis praesentiam venit; quod, ut a Romanis cognitum, *incredibilis hominum motus concursusque ad eum conspiciendum suspiciendumque facti undique fuerunt; Paullus autem, cum Georgium vidisset, miratus est tanti viri adspectum et maximo honore exceptit; quem etiam in Patrum collegium adduci voluit, et coram de Epiri statu dicere, ac de Turcarum rebus et imperio, quippe qui verius certiusque haec nosset, atque de his copiosius, quam ceteri, sciret disserere.*”

Skënderbeu u tregoj përparimet e Turqve dhe rezikun, i cili dita me ditën po i afrohej Italisë, shërbimet që i kishte sjellë botes evropjane me lufterat e tij dhe nevojen e perkrahjes se Shqipërisë, e cila ishte gardhi i Evropes në Ballkán. Fjala e tij u-doretrokít po pemët e udhetimit s' qene të shuma. Papa i dhurój Skënderbeut një shpate dhe një helmë të bekúara me doren e tij, i dha Dimiter Frëngut, arketarit të Skënderbeut dhe kusheririt të kryepeshkopit të Dúresit, tri mijë dukate, dhe shkroj letra në të gjithë mbretërit' e Evropes që t' a ndihmojnë me pará dhe me ushtare. Nga Roma Skënderbeu deshi të shkonte në Venetí, po koha s' priste dhe u-kthyte në Shqipëri me vrap. Në ketë mes, kumandari venecián i Shkodres Josafát Barbaro kishte mbledhur një ushterí vullnetarësh, mercenarësh dhe kryqesoresh italiane, dalmatiane, dukagjinás, shkodrane, tivarás, drishtane, leshjane dhe dur-sakë nënë Lek Dukagjinin dhe Nikoll Moneten nga Shkodra, të cilët, të bashkuar me ushterín' e Skënderbeut, kaperxenin të trembedhjetë mijët. Në krye të kesaj ushterie të përzjer dhe të papjekur Skënderbeu bariti kunder Ballabanit. Kur i afrohej Krujës mesoj që Jonuzi, i velláj i Ballabán Pashës po vinte me një ushterí për të forcuar ushterine rrëthónjese. E goditi natën, e dermój dhe e zuri rop me gjithë të birin Hajdár. Në mëngjést bëri një sulmë kunder kryekështjelles se

rrethimit mi malin Kranjë, e zaptój dhe e theu vargun e keshtjéllave rrethónjese. Nga maja e atí mali i tregój Ballabán Pashës te vellane Jonúz dhe te nipin Hajdár, te lidhur me hékura. Ballabán Pasha, i dëshperuar, bëri një sulmë te funtme kunder Krujës dhe u-vrá prej një Krujanji, te qúajtur Gjerq Aleksi. Ushteria turke, e vëne midis dy zjarresh dhe e mbetur pa kumandár ushtrengua t' a ngrente rrethimin me nxitím, dyke neveritur tere kampin, te hiqet ne fushën e Tiranes, tete mile lark Krujës dhe nga rrethónjese ubé e rrethuar, se Skenderbeu ia kishte prerë udhen e ritirates. Turqit i proponuan Skenderbeut t' i jipnin armët, municionet, dhe kúajt me konditen t' i linte te shkonin te lire nga Shqipëria. Skenderbeu s' deshte më mire dhe ishte gatí t' a akseptonte ketë proponim (1), po tere keshilla dhe krerët aliate ishin kunder. Ketá s' ishnin te kenaqur veç po t' u merrnin Turqve edhe shpirtin. Lek Dukagjini, kur u-pyét te jiptë mendimin e tij, u-përgjéq me dy fjale: "Mi tá!" (2) Te gji-

1) Biemmi (L. VI. f. 466) e ve ne ketë forme: "Mon dispiacque questa offerta a Scander Begh, cui cominciavano i continui pericoli a far piacere i partiti sicuri." Barleti (L. XII, f. 363) thote që Skenderbeu nga luftetár i rrepte u-bé i ngadáleshme: "De acerri-mo bellatore cunctator factus."

2) "Dipoi parló l' inclito Lech Ducagino, et disse con audacia: *Embetha*, che in Albenesco uol dir ados-

the ishin te mendjes, veçancërisht mercenaret dhe vullnetaret, qe t' i bimin armikut e te mos linin kembë te gjalle, pa bëre hesáp qe ushteria turke, me gjithe humbjet e saj ishte më tepër se dy here m' e madhe, kur ushteria shqiptare s' ishte më ajó e para, po një turmë e paorganizuar, te cilën Skënderbeu e çprovój, s' gjeti tamám, dhe s' kuxonte t' i binte një armiku te trimeruar nga deshperimi (1) me një armë aqë te pashigurte.

Pas shumë bisedimésh u-vendós qe as t' i goditin Turqit, as t' akseptojnë konditat e tyre, po te zëne te gjitha grykat dhe t' i shtrengojnë Turqit te jipen nga uria. Kjo edhe u-bé. Po Turqit, kur Skënderbeu ndreqte fortesen e Krujës dhe sillte ushqime dhe munizione, me një sulmë te deshperuar dhe me humbje te tmerrúara çanë udhen dhe kaperxyen kufirin, te ndjekur kemba-kembës prej Shqiptarëve. Pas kësaj, garnizonet turke, te lena në disá pika te Shqiperisë

so, perche non gli pareva douerso usare misericordia uerso l' infideli nemici, ma quelli in pezzi tagliare." Anoním, k. 37, f. 42.

Lech Ducagin parla plus librement, selon qu' il était brusc, et promp de la main et de la cervelle, et dit en un mot, *Embeta*, qui signifie en Albanais, A doz." Lavardin, L. XII, k. 2, f. 357.

1) Me keté rasje Barleti i ve në goje Skënderbeut një epigrame te bukur per trimerin' e deshperimit: "*Omnia timentes nihil timent*" domethënë, atá qe kane frikë nga te gjitha s' kane frikë nga asgjé.

Mesme, si ne Kidne e gjetke, u-zune dhe u-therre pa meshire.

Per te lare trupin e ritirates se tij dhe per te çgjakosur dishfaten e Ballabán Pashës, Sulltán Mehmedi u-hóth perserí ne Shqiperí ne prendverë te motit 1467. Methuda e tij ketë here ish e ndryshme: Ne vent qe te bariste drejt per drejt kunder Krujës, mori anen e lumi Shkumbin, dyke lene garnizone ne disá vise te forta rindertój ne fushën e Shen Savres qytetin Valm (Elbasanin e sotme), ku ngriti një fortesë, qe t' a kishte si bazë operatash (1), dhe arriu ne

1) Rrethimi i trete i Krujës më 1467, i kontestuar prej disá historiáneve, te genjyer nga besimi i gabuar qe Skenderbeu vdiq më 1466, a 1467, provohet nga kronikanet turq dhe nga Franza:

“Mohammed, da er fuer jetzt Croja nicht erobern konnte baute und befestigte, um Albanien im Zaume zu behalten, die alte Stadt der Walinier, welche, heute Ilbessan genannt, der Sitz eines Sandchakbeg’s ist.” Hammer-Purgstall, vell. I, L, XIV, f. 492, shenim 9.

“*Quo autem tempore nos Romae morabamur* (9 Qershór—16 Korrik, 1467), impiorum princeps et ameras adversus Albanitas expeditione suscepta, horum ducem Scanterinum clade afflixit, omnia cepit, ac vastavit, et, *condito oppido* prope urbem eorum principem, quae Crua appellatur, *ad euminde lacessendum*, Constantinopolim reversus est.” Franza, L. IV, k. 22, f. 425.—Franza, si na thote aý vete shkoj nga Morea më 18 Prill te motit bizantin 6975, domethenë më 1467 pas Krishtit, arriu ne Ankone më 17 Maj, ne Viterbo

Adriatik me qellimin te zaptonte fortesat e anedetit, Duresin, Civrilin dhe Leshin, nga te cilat hynin ushqimet dhe municionet per Krujen, te cilen u-bint qe s' e merrte dot vec me ur, dyke e bllokuar nga deti e nga stereja. Duresin (1) e rrethoj dhe e rrahu me top nja dy muaj, po s' beri dot gjue me gjithe sulmat e terbura te Jenicereve. Civrilin, fortesen e Skenderbeut gjysme te ndertuar dhe te pamprojtur, e zaptoj pa kundershtim dhe e sheshoj me top. Pastaj i ra Krujës dhe beri disa sulma te gjakeshme, po u-shtrengua

me 1 Qershór, ne Rome me 9 Qershór, shkoj s' andejmi me 16 Korrik dhe arriu me 18 Korrik ne Ankone dhe s' andejmi ne Korfus me 5 Shtator, 1467. Shih dhe Fallmerayer, vell. 9, f. 93-94.

1.—Me ketë rasje Barleti (L. XIII, f. 364) na pershkruan Duresin, ashtu si ish ahere, me tempuj, monumente, statuja, amfitheater, dhe kollosin e perandorit Arián qe nga koha e Romes: “In ea sunt aedes sacrae, templa augusta, atque magnifica. Ibiique conspiciuntur imagines Regum, et Imperatorum. Ibi visuntur antiquissima Principum monumenta. Ibi statu Adriani Caesaris, seu potius Colossus ingens ex metallo conflatus, in aeditum locum erectus est ad portam. Caballinam eptentzionem versus. Arena praeterea, sive Amphitheatrum, mira arte ingenioque constructum. Muri urbis munitissimi, turribus, aliisque insignibus operibus ornati, decoratique. Spectanda quoque ea civitas est maxime in maritimorum specie, salinarum, ac mercium commoditate. Quae demum qualis quantaque fuerit, ipsa ruina docet.”

prapë të shkonje si heren e pare pa bëre gjë dhe i ndjekur kemba-kembës prej Skenderbeut gjer pertej kufirit. Pranë Ohrisë, Sulltán Mehmedi la një ushterí per të rúajtur kufiret dhe shkoj i tur-përuar në Stamboll.

Skenderbeu i spastrój prapë garnizonet turke, të lena në disá pika të Shqiperise, po kunder fortëses se Valmit s' kishte as topa, as ushterí të mjaftë. Vendi ish i djegur, i shkretuar prej armikut; pòpulli ish therrur e shuar; dhe në fortësat turke të Sfetigradit, Modrises dhe Beratit u-shtua tani dhe Valmi. Hallka e hékurte rrëth Krujës forcohej dhe ngushtohej. Armiku, nga dale po qenerisht, pa bëre hesáp therorit, po futej thell' e me thelle ne zemer të Shqiperise. Skenderbeu deshte t' a thýente ketë hallkë. Si pas çdo fushate, dolli ne krye të komisionit të rekrutimit, bëri lista të ra të njérësve të zotët për arme, dhe mblodhi një ushterí të re që t' i binte fortëses se Valmit (1). Pastaj thirri Kuvendin e Princëve ne Lesh që t' u shtronte aliátëve dhe Venetise plinanin e tij dhe t' u kerkonte ndihmën ushteriake dhe financiale. Atjé u-semûr nga e-thet dhe u-shtí ne shrat nga i cili s' ungrít më. "Si Ajaksi i Sofokliut (2), Skenderbeu u-kóq nga shkena, para se të mbarohej akti i trete dhe i funtmë i tragjedise shqiptare."

1.—Barleti, LXIII, f. 366.

2.—Fallmerayer-i, vell. 9, f. 94.

Katastrofa po afrohej. Zemerimi i Sulltanit kunder Shqiptarëve dhe Veneciánëve ishte aqë i math, sa në mes të dimrit, një turmë prej 15,000 Turqsh, permës maledive të mbuluar me debore, u-duk përpara Shkodres. Kur ardhja lajma në Lesh, kryetimi, i semure në shtrat të vdekjes, u-perpóq të ngrihej e të kapte armët, dhe dha urdher që t' i gatitnin kalin. Po trupi i tij, i trentur nga ethet, nuk e lëviste nga vendi, dhe garda mbreterore shkoj ketë here të leftonte pa mbretin në krye të saj. Po tmerri i emrit të tij ish aqë i math sa Turqit, me të pare *kohorten pretoriane*, kujtuan që vinte edhe *aý*, mëuarë aratine dhe u-shuanë krejt prej Malesorëve nepër grykat dhe pusirat. Skenderbeu me-zë merrte *frymë*, kur i súalle lajmen e mirë të vijtores se funtme. Kur i thanë mijekët që s' kishte më asnjë shprese për shërim, thirri princerit shqiptarë dhe bajlozet e Venetisë, të cileve u la shëndët dhe i keshllój t' a vazhdojnë luftën e perbashkme kunder Turqve. Mbretërin' e tij ia la të birit, Gjon Kastriotit, me mbretëreshen si regjente, dhe i porositi që, po të ndódheshin në rezik, të shkonin ne qytetet që i kishte falur Ferdinand i Napolit. Munt t' a marrim me mënt hidhërimin që ndjeu Skenderbeu, kur hodhi rrëth tij syrin e mjegulluar nga hija e vdekjes dhe s' pá asnjë princ shqiptar, të zotin per të pasuar vepren, të cilën vdekja s' e la t' a mbaronte. Pastaj u-pershen-

dósh me të gjithë, kungój, e dha shpirt më 17 te Jenarit, 1468 (1), në versë prej 56 vjetsh, pas një mbreterimi prej 24 vjetsh e dy muajsh, të shkuar në luftë kunder Turqve per lirin' e Shqiperisë dhe per mprojtjen e Evropes.

1) Datën 17 Jenár na e japid Barleti dhe Dimiter Frengu me Anonimet, motin 1468 Franza, L. IV, k. 22, f. 430: "*Mense Ianuario ejusdem anni* (6976 temotit bizantín, domethene 1468 pas Krishtit) *Albanitarum princeps Scantares morbo obii.*" Ky mot i vdekjes se Skenderbeut vertetohet nga arshivat e Millanit e të Venetise:

Bajlozi i Millanit në Rome, Augustinus de Rupeis, në një raport zyrtar që i bën guvernes se tij më 3 Gusht, 1467, e lajmerón guvernen e tij për rrëthimin e Krujës e të Dûresit dhe çfaq besimin që, pas lútjeve të bajlózeve veneciane, Papa do t' i dërgonjë nonjë ndihme financiare Skenderbeut (Pisko, Appendix): "De le cose del Turcho se la adviso, che le molto grossso in Albania et fa contra Croya et anche Durazzo grandissima et et crudelissima guerra. Questi ambasadori Venetiani ancora a questa parte sollicitano molto el papa di provisione. Credo se manderá de qua qualche soccorso de denari a Scanderbegho." Me fjalë të tjera, Skenderbeu s' kish vdekur gjer më 3 Gusht, 1467.

Nga ana tjater lajma e vdekjes se tij arriu në Veneti me 13 Shkurt 1468, se ketë dite mblidhet Senati i Venetise dhe dergón kryepeshkopin e Dûresit me porosí që të benje ç' të jetë e mundur që të mbetej Kruja dhe principata e Skenderbeut në dore të Gjon Kastriotit, dhe po të ndódheshin në rezik, t' i merrte në-

Kur vdiq Skënderbeu, asnje sy nukë mbeti i paperlotur. Mbreteresa dhe i biri dymbdhjetevjeçar, të gjunjezuar përpara kufomes se tij po lebetiteshin. Príncerit, rrëth e rrrotull, po qanin si foshnja, dhe e vajtonin pas mënyrës shqiptare

ne mprojtjen e Republikës me zotimin e shkruar qe do t' ia kthenin prape (S. Romanian, Storia Documentata di Venezia, vell. IV, f. 333) : "Fino dal 13 febbraio 1468, era giunta a Venezia la notizia della morte di Scanderbeg in Alessio, e testo partì a quella volta l' arcivescovo di Durazzo con commissione di fare il possibile per conservare Croja e gli altri luoghi nel possesso dei figli di lui, e quando fossero in pericolo accettassa tutti quei luoghi sotto la protezione della Repubblica, promettendo questa anche con carta di restituirli (Secr. XXIII, p. 94); andasse Francesco Cappello, che già trovavasi in quelle parti, a tutelare il paese, al quale scopo gli si mandavano truppe e Munizioni."

Nga të sipermet provohet qe Skënderbeu vdiq ne Jenar 1468; qe si trashëgimtár la te birin; qe Krujen dhe mbreterin' e tij nuk ia dha Venetise as me traktét përpara vdekjes, as me testamént pastaj, ndryshe nuke do t' ish nevoje për Senatin e Republikës te bente kartera me te birin qe t' a merrte Krujen nene mprojtje dhe pastaj t' ia kthente prape; qe Kruja nuke ndodhej ne rezik, kur vdiq Skënderbeu, se Kryepeshkopi i Dûresit shkon me porosí te përpiqet qe Kruja t' i mbetet te birit te Skënderbeut, dhe po te kthëheshin prape Turqit e te ndodhej ne rezik, ahore t' a merrte Krujen nene mprojtje te Republikës.

me kengë (1): “O trim Gjerq, Zot e Mbret, ô ate i shenjtë dhe mprójtesi yne, qýsh na lé jetimë dhe të shkretë si dhente pa bari? Kú te vemi taní te kerkojmë ndihmë në shtrengimet? E kúsh do te na mpronjë taní nga armiqte dhe nga terbimi i Turqve? Mjere ti, ô Shqiperi, mjere né derezeste, mjer’ i math, e mjer’ i vogël, mjere tere Krishterimi që humbi një te këtille kryemprojtes!” Lek Dukagjini, si i marrosur nga hidherimi rendi ne shesh të qytetit e, dyke çjerur kraharorin, e dyke çkulur mjekren dhe floket, bertiti (1): Ejani, ô Shqiptarë! Sot rá kryekështjella e Shqipërise; fortesat tona u-përmbyssnë; fuqia jone humbi; qytetet tona ranë përdhë; tere shpresa jone u-shua me vdekjen e një burri!” Klithmat zëmër-çjérese dhe të mallengjýera të pòpullit e mbuluan këtë lajmerim të Dukagjinit, të cilin e vertetonin tingellimet vajtimtare të kembánave.

Atjé tej degjohej hingellimi i deshperuar, i mallengyer, i ngjurur, i keputur i një kali. Ish-te kali luftetár i Skenderbeut, që vajtonte të zotin. Mihte dhene me terbím, rënkonte si i plagosur per vdekje, dritherohej e ngjethej si nga e ftohta e étheve, çfrynte avull e lëshonte lote si njeri. Që kur u-shtrí Skenderbeu në shtrat, u-semûr edhe aý; dhe kur vdiq, u-egersua, s’ qaste njeri tjater që t’ i hipte, s’ deshte më të hante,

1) Dimiter Frengu, k. 40, f. 216.

s' deshte më të rronte, e u-shtrí e vdiq pake dite pas të zotit (1).

Skenderbeu u-varrós në kathedralin e Shen Kollit në Lesh. Të gjithë príncerit, oficeret dhe ushtaret e tij me garden mbretero e percúalle në banoren e funtme. Gjëmimi i tópave dhe kercellimi i púshkave lajméruan që kufoma e tij zbriti ne varr dhe, bashkë me té, edhe Shqiperia e lirë.

Shqiperia e qau dhe e vajtój vjete me radhë. Evropa derdhë lote te hídura. Të gjithë hoberet, an' e mb' anë Evropes mbajtin zi, se ish e perhapur aqë shume ne bote sa dhe armiqve u vinte keq per vdekjen e tij.

Kur e degjój Sulltán Mehmedi tha: " Nje Iuán te tille do mos linde më dheu kurre!" dhe pastaj shtój: " Taní Evropa dhe Asia jane te miat! Mjere Krishterimi, se i humbi shpata dhe mburonja!"

Per të hapur udhen e Romës, që ia kish vëne syrin taní, Sulltán Mehmedi vazhdój fushaten e tij kunder Shqiperisë. Lufta mbajti 11 vjet pas vdekjes se Skenderbeut dhe s' munt te mbaronte veç me shojtjen e plotë te njerës pale. Taní s' mbetej më asnje dyshim cila anë ish e denuar prej fatit. Aresyet, per të cilat Shqiptaret u-thyen nukë janë te rënda per të gjetur: 1) Tur-

1) Anoním, k. 41, f. 45 v.

qia ishte një pus ushteriák i pasosur, kur kapitali njerezór i Shqiperise nisi të pakesohej dhe ishte më të shuar e sipër. 2) Turqia, që kur nisnë lúfterat shqiptaro-turke më 1362, pati një seri Sulltanesh të medhénj, si Muradi I, Bajazidi I Jildderemi, Mehmedi I, Muradi II, dhe Mehmedi II, kur fati doreshtrenguar nuk i dha Shqiperise veç një Skenderbë. 3) Turqit ishin një komp i bashkuar si një shkemp rrëth Sulltanit, aqë nga fanatizma sa dhe nga disiplina ushteriake, kur Shqiptaret kanë qenë ahore, si dhe sot, një elemént qender-ikës, të pabindur e të pabashkuar, të cilet me-zí i mbante pak a shume të lidhur kryemendja sipërnjerezore e Skenderbeut. Çudia eshte vetëm qýsh, pas vdekjes se tij, Shqiperia e kapitur, jetime, e neveritur krejt prej Evropes, mundi me Venetinë bashkë të qëndronte kunder kollosit turk njembëdhjete vjet më këmbe.

Fryma heroike, që kish perhapur Skenderbeu, si gjysme-perendi, e vjetërise, rronte e gjallë në zemrat e Shqiptáreve vjete passí fluturój në qiel shpirti i ndriçim i kryetimit. Valle vajzash shqiptare, si Vallkyrat e legjéndave gjermanike, mblidheshin regullisht çdo tete dite mi keshtjellat ku kishte mbreteruar dhe, midis buçitjes dhe oshtimes se betéjave, kendonin hymne levdatore per kryetrimin e vdekur te kombit dhe i lúteshin, si një shenjti, që t' i shpetonte nga armiku i terbuar dhe t' u falte vijtoren flámurit dhe ármëve kombe-

tare (1). Shqiptaret, të ndezur nga këtò këngë trimerore, e shikonin me sy hien e Skënderbeut kaluar në krye të tyre dhe lëftonin si luane me forcë të përsëritur.

Lidhja e kréreve shqiptarë ishte laveruar, posá u-çduk aý që i kish dhëne shpirt e forcë bashkimit. I biri, Princ Gjon Kastrioti, i cili ish dympbedhjetë vjetsh kur i vdiq i ati, kishte emrin dhe të drejtat dinastike, po ish teper i vogel që të vihej në krye të Ligës dhe duket që s' kish trashteguar cilesít' e pazakóneshme t' ett. Me 1474 ia dorezój Republikës se Venetise Krujen dhe principaten atëreore dhe shkoj me mbretëreshen në Trani të Italise. Pjesat e Shqiperisë, të zaptuara prej Turqve, u-vunë nëne qeverimin e një të nipi prej motre të Skënderbeut, i cili ishte kthyer Muhamedán e rronte prancë Sulltanit (2).

1) “Quod factum esse ajunt, ut post ejus mortem eximia viri admiratione populi imbat, quasi in illo aliquid vidisseut quod humanum excederet fastigium, grati principis memoriam solemnibus consecrabant carminibus. Reluterant mihi digni vivi, vel medio ardore belli, et tum quum Barbarorum armis omnia strepabant, puellarum coetus in his rubibus, quibus ille imperavit, octavo quoque die mediis triviis coire solitos, ac defuncti principis (ut veteres magnorum heroum in conviviis solebant) laudes decantare.” Sabtlico Decad. III, f. 568, Basilea 1570.

2.—“Cujus (Scanderbegi) regions et dominii partem res publica Venetorum, partem sororis ipsius fi-

Arianiti kishte vdekur më 1461 dhe të vëtëm i
princer luftëtarë, që përmenden pas Skënderbeut
janë Lek Dukagjini dhe Gjon Muzaka. Shqiptarët
nuke pushuan se leftuari, po pushuan se
shkrúari. Asnjë kronikán s' na ndriçon mi luf-
ten e këtyre vjéteve të funtme dhe s' dime holle-
sishët veç rrëthimet e Krujës e të Shkodrës, të cilat
na i pershkruan Barleti (1), dhe me të cilat
mbylljet akti i trete dhe i funtme i tragjedisë
shqiptare. Dy here në mot, më të korre e më të
vjele, në verë e ne vjeshtë, vinin ushteritë turke
regullisht përpara Krujës, Dûresit, Leshit e
Shkodrës, të cilat mpröheshin prej garnizonësh të
përziera veneto-shqiptare (2). Në çdo rasje e
shkretonin vendin me zjarr e me hekur që t' i
shtrengonin fortesat të jipeshin nga uria. Mun
përpara kryeportes se Krujës, Turqit kishin ngri-
tur një kështjelle me një garnizón të forte për të
vazhduar bllokaden e kësaj fortese të urryer di-
mer e vere.

lius Turca, qui apud Ameram vivebat, missus ab eodem
occuparit." Franza, L. IV, k. 22, f. 430.—Cili ishte
ky nip i mbare dhe nga cila moter nuke dime.

1) Marini Barletii, *De Expugnatione Scodrensi*,
Veneti 1504.

2.—"In Epiro, ab initio suscepti belli, quasi statis
diebus bis quotannis circa Scodram, hissum, crojam
et alia oppida, quae in ea ora Veneti tenebant, sub
messium et vindemiarum dies Barbarorum equitum
alae erumpebant." Sabellico, *Decad. III*, f. 568.

Me 1476, Sanxhák Beu i Bosnjës Omár i mundi ushteritë veneciane nënë Geronimo Noveillo'n afer Gradiskës, zaptój provincen e Friulit që nga lumi Isonzo gjer në Tagliamento, dhe bariste kunder Venetisë. Qendrój përpëra fortësës së Udine's dhe, që të çgjakesohej për mosmarrjen e saj, e plaçkiti dhe shkretój me zjarr e me hekur krahinen e Friulit.

Në prëndverë të motit 1477, Ahmed Beu me një ushterí prej 8,000 e rrethoj Krujën nga të gjitha anet. Atjé kish arrirë puna sa Turqit, me një ushterí kaqë të vogël, kishin shprese t' a merrnin Krujën, përpëra së cilës u-práps me turp tere ushteria turke nënë Sulltán Murad II e Mehmed II. Kumandár i Krujës ishte veneciani Pietro Vettori. Ahméd Beu, më i mençur se Sultani, nukë humbi as kohe as gjak në sulma të papémëta, se pësimet e tyre e kishin bindur që Kruja s' munt të merrej me forcë. E bllokój pra dhe e la urinë t' ia mbaronte punen. Sa humbi Shqipëria me vdekjen e Skenderbeut duket në ketë rasje. Një ushterí veneto-shqiptare prej 13,000 nenne kumandarin e Shkodres Francesco Contarini dhe Lek Dukagjinin ardhı më 6 të Statorit, 1477, për të shpetuar Krujën, e goditi dhe e mundi Ahméd Bene në fushe të Tiranes së Vogel, kater milë lark Krujës, dyke zaptuar kampin e ushterisë turke. Në vent që t' a ndiqnin e t' a farosnin Ahméd Bene krejt, Contarini dhe Dukagjini i lane

ushtaret e tyre te plaçkitin kampin e te pérndaren me te djatht' e me te mengjer. Ahméd Beu, si i pá keshtú te pérndare e te çkujdesur, i goditi naten, me driten e henes, dhe i copetój krejt. Midís te vráreve, ishte dhe vete kumandari vene-cián Contarini. Pas kesáj dishfate Venetia, e goditur prej Turqve nga te gjitha anet, ne Shkodrë, ne Dalmatí, ne Isonzo e ne Tagliamento, e shtrydhur dhe e dobesuar nga financat e nga ush-teria, e shtyre vete ne buze te gremines, e neveri-ti Krujen ne fatin e saj. Me te ngrénat e plaçkí-tura nga Turqit ne bêtejen e Tiranes se Vogel, garnizoni u-mbájt tere dimrin dhe pasój kunder-shtimin. Vetem prej nje bllokade prej mé teper se trembedhjete muajsh, si u-mbaruan ushqimet dhe s' kishte mé asnjé shpresë ndihme se jashtmi, garnizoni dhe Krujanet nisne te mendohen per kapitullate. Kur u ardhi lajma qe vete Sulltán Mehmedi kish rrrethuar Shkodren, derguan me 15 Qershór, 1478, parlamentare ne kryeqëndren turke dhe proponuan t' a dorezonin fortesen me konditen qe te líheshin te shkonin lirisht me armët dhe plaçkat e tyre. Sulltani e akseptój me gezim këté kondite dhe shkeli pastaj me pabesin' e tij te zakóneshme. I la Krujanet dhe garnizonin te dalin nga fortesa, te cilën e shtiu ne dore, dhe pastaj dha urdher t' i therrnin burrat pa meshire, t' i skllaveronin gratae dhe fëmijen, dhe te mbanin vetem kumandarin venecián dhe kreret e

pasur, të cilet munt të çperbléhesin me pará. Keshtú u-çgjakesua Sulltán Mehmedi II per dishfatat e tija, të t' ett e të gjeneráleve të tij perpara Krujës. Veç ndénjesve, Turqit deshnin t' i shú-anin Krujës edhe emrin, dhe e pagezuan Ak-Hisár, domethenë Keshtjella e Bardhe.

Gjithe këtë verë rane fortesarat e Leshit, të Drisshit e të Xhabjakut. Me 25 Jenár, 1479, pas nje rrëthimi të dyte prej 15 muajsh dhe pas nje mprojtjeje heroike, Shkodra kapitullój nga uria me konditen qe garnizoni dhe ndénjesit te delnin lirísh me armet dhe plaçkat e tyre. Sulltán Mehmedi, këtë here, s' munt t' a shkelte fjalën e tij, se kumandari venecián Antonio de Lezze kerkój dhe mori nga Sulltani disá veta, si penk të besnikerisë se tij. Shkodranet refugjata u-vendosne në Veneti me përkrahjen e Republikës. Nje dite para se te binte Shkodra, Venetia kishte bëre paqe me Turqine, se ciles i leshonte terë Shqiperinë, veç Dûresit.

Të gjithë príncerit shqiptarë qe kishin leftuar kunder Sulltanit, si aliate të Venetise u-nevertitne në fatin e tyre. Nje nga këtë ishte Gjon Muzaka, auktori i Gjenealogjisë. Ndonesé Sulltani i blatonte pasurira dhe nder, i kish refuzuar të gjitha dhe vazhdój luftën trimërisht gjer sa ra Shkodra. Ahere e gjeti veten në meshire të Sulltanit dhe, i lajmëruar prej disá miqsh iku natën me të birin, me të bijen dhe me të shoqen, prin-

ceshen Maria nga dera e Dukagjimit, ne Dures. Atje e shoqja, e cila qe me barre, lindi një foshnje, qe u-pagezua fshëhtazi pa ditur e kujt ishte. Komisare turq ardhe ne Dures dhe kërkonin Gjon Muzaken, i cili ishte hedhur me një varke ne Italí. E shoqja u-fsheh nene një shtrat dhe shpejtëj për qime, kur bastisne komisaret turq shtepine ku ishte fshehur. Keshtu e pesuan dhe qe te gjithe princerit e tjere, te cilet u-shtrenguan a te iknin, a te kthëheshin muhamedane (1).

Me mijera shqiptare, qe s' duronin dot zgjedhen turke ikne ne Evropë, veçanërisht ne Italí, ku ndodhen gjer me sot afró 200,000 prej syresh qe flasin shqip e kane mbajtur zakonet dhe traditat kombetare. Kur Shqiptaret e Shqiperise,

1.—Muzaka, Hopf, f. 276-277. Muhamedanizma ne Shqiperi u-perháp më pare nepër kreret, ca prej te cilëve u-kthyen nga interesi dhe pa shtrengice qe nga koha e Básheve, dhe te tjeret nga e keqja pas vdekjes se Skenderbeut. Ne popull u-perháp dale nga dale ne shekujt e pastajme. Çermenika u-kthyte ne kohen e kryengritjes frenge me 1793, dhe pjesa m' e madhe e Laberise ne kohen e Ali Pashes, ne krye te shékullit te nente mbëdhjete. Atá prej te Krishtéreve qe s' u kthyen muhamedane, qe te shpetonin nga vdekjet, u-hodhe nga katholizma ne kishen orthodoxe te Patrikanes se Stambollit. Mbetne katholike vetem Malesoret e veriut me armet ne dore. Himariotet qendruan besnikë te Papes gjer ne mes te shékullit te tetëmbëdhjette, dhe u-kthyen orthodoxe ne kohen e Katerines se Madhe.

qindra vjete pastaj, i kishin harruar Skenderbeut edhe emrin, Shqiptaret e Italise e mbanin kujtimin e kryetrimit te kombit me kenge dhe legjenda tradicionale. Papa Pal II ne nje letre i per-shkruan Filipit, Dukes se Burgonjes, mjerimin e ketyre refugjiateve: "Nuke munt t' i shohe njeriu pa derdhur lote ketá refugjate neper limanet e Italise, te uret e te qveshur, te çkulur nga vatrat e tyre, qe rrine anes detit, e ngrene duarte ne qiel, e qajn' e vajtojne ne nje gjuhe qe s' ua marrim dot vesh."

Me 1481, i bir' i Skenderbeut, Gjon Kastrioti, i thirrur prej Shqiptareve shkoj nga Italia ne Shqiperi, zaptoj nje pjesë te madhe te mbreterise aterore me ndihmen e Himarjoteve dhe theu nje ushteri turke prej 2,000 qe u-dergua kunder tij (1). Kryengritja u-perhap ne veri e ne juge dhe me-zí u-thye pas disa vjetsh. Dhe ahere nisi nje tjater ikje kreresh dhe Shqiptaresh ne Itali. Po ketë here, mbreti Ferrante i Napolit nuke e qasi Gjon Kastriotin me Shqiptaret e tij dhe s' e la te zbrese as ne Palermo as ne Napoli, nga frika se mos i dekllaronte lufte Sultani. Shkoj pra dhe i ra ner kembë Papes, i cili e ndreqi punen dhe keshtu Shqiptaret u-vendosne ne Sicili e ne Kallabri po te perndare, jo me nje vent, dhe s' kishin

—Annali di Domenico Malipiero, Shih Pisko, Skanderbeg, f. 160.

te drejtë te ndertonin qytét a keshtjelle (1). Më 1488, Gjon Kastrioti bëri një perpjekje të dyte për të rifiuar mbreterinë aterore dhe më 1500 e gjejmë në Venetí, ku Senati me një dekrét më 9 Prill, 1500, vendós t' a ndihmonjë me ushterí dhe pará e t' a dergonjë në Shqiperí (2).

Më 1499, Turqit zaptuan me pabesí Dúresin dhe Venecianet, për çgjakesim, u rrëmbyen Leshin. Më ne funt, Turqia dhe Venetia bënë paqe më 14 Dhjetór, 1502, pas se ciles Shqipëria e tere i mbetej Sulltanit, veç Tivarit dhe Ulqinit, të cilat i zaptój më 1571.

Keshtu në kohën, kur Evropa dilte nga koha e Mesme dhe hynte në Rilindjen e Qytetësisë, Shqipëria shuhej nga lista e shtëteve të lire dhe hynte nene zgjedhen e urryer të një fuqie barbare, nene të cilën vúajti më teper se kater shekuj.

1.—Historin' e Gjon Kastriotit, të birit të Skenderbeut, e tregón, pas tradites popullore, një dore-shkrim i shkruar prej Agostino Tocci-t më 1650. Pas këtij doreshkrimi, Gjon Kastrioti nuk e vajti në Nápoli, pas vdekjes se Skenderbeut, po vazhdój luftën për dymbëdhjete vjet gjér sa u-kthyte dhe u-shtrengua të ikë nga Tivari me ca anie veneciane për në Sicili. Dore-shkrimi i Agostino Tocci-t u-botua prej Girolamo de Rades në gazeten e tij La Bandiera d' Albania (Flamuri i Shqiperisë). Per fat të keq, s' munda t' i gjenja númerat e kesaj gazete, ku u-botua ky doreshkrim i interesmë, që t' a perdornja në këtë histori.

2.—Shih Pisko, Skenderbeg, f. III.

Vendi u-shkretua krejt; tregeria u-venít; qytetëria u-shua; çdo lidhje me Evropen u-pré. Kesh-tjella dhe qytete, te lulezúara ne kohe te Skënderbeut, me pallate dhe monumente, si Patrella, Petralba, Stellushi, Tornaçi, Sarda, Drishti, Danya, Vulpiani dhe Sfetigradi humpne fare nga faqia e dheut; te tjera si Kruja, Dúresi, Shkodra, Leshi, Vlora, Kanina, Berati dhe Gjinokastra u-venitne dale nga dale dhe mbetne si híera te bu-kurise dhe shkelqimit te tyre te vjeter.

Sa rendesi jetesore kishin per Evropen fu-shatat e Skenderbeut u-duk passi ra Kruja dhe Shkodra. Me 1480, Sulltán Mehmedi, posa zap-tój Shqiperine, u-dérth kunder Italisë. Amiralı Ahméd Gjedik Pasha, Shqiptar nga raca, me nje flote dhe me nje ushteri te forte, u-hóth nga Vlora ne Otranto. E zaptój keté qytét dhe gatitej te hidhej kunder Romës. Italia e tere dridhej, Pa-pa mendohej te ikte nga Roma, kur me 3 te Majit, 1481, Sulltán Mehmedi, midis pregetitjeve qe bente per te zaptuar tere Evropen, vdiq para se te realizonte énderën e tij, gjë qe do t' a kishte bëre, sikur te mos ia kishte mbyllur udhen më pare Shqiperia nene Skenderbene.

Kjo eshtë mjaft qe t' i jape Skenderbeut, ne historin' e Evropes, nje vent te nderuar midis imprójtesve me te mëdhénj te saj kunder barbarise asiatike. Sikur t' a kishin ndihmuar fuqite evropjane, ashtu si duhej, Skenderbeu do te loste

një roll shumë më të math e munt t' a dërmonte fuqinë turke para se të rritej. Po Evropa ndenji e ftohtë, dhe fati e desh që Papa Pius II, një nga të vëtëm i burra të kohës së tij, që e çmonte Skënderbënë pas vlerës dhe deshte t' i jiptë punën që meritonte, të vdesë pikërisht kur gatitej të hidhej në Shqiperi ne kryqetáreve evropjane.

Nga forca e rásjeve Skënderbeu u-mbajt në defensivë dhe çudia është si mundi të qëndronte me kembë aqë vjet. Me një ushterí të vogel, pa topa, pa pará, me niper dhe shoke, që e tradhëtonin osé e pengonin me çdo çap, mbeti i pamundur, i patundur, i padëshperuar, mproj lirin' e Shqiperisë dhe mbajti fatin e sinisë ballkanike njëzët e kater vjet ne ballancë, leftoj gjithënë i pari ne sulmë, i funtmi ne ritiratë, dhe fitoj bëteja të shkëlqyera që e vënë ne radhen e gjeneraleve të pare të botes.

Turqit, të mundur gjithënë, kur e kishin kunder, arrinë te besonin që ishte gjysmë-perendí dhe e nderonin jo më pak se Shqiptarët. Kur e mûare Leshin, e hapnë varrin e tij, jo që t' a desekronin, po që t' ia ndanin midis tyre koskat, të cilat i pështillnin me ar e argjént dhe i varrnin me qafe si hajmalira të shenjta dhe çudibérëse që t' u shtohej trimeria e të mos i zinte plumbi.

Bukuria e pamjes së tij dhe madheshtia e shtatit bashkoheshin me një forcë trupësore të përminjerishme. Shpata e tij bënte çudira. Me

nje te goditur te saj ia preu kokët nje demi te e-ger qe shkretonte arat e se motres Mamice. Ne rrethmin e Krujes, per te gjakesuar rjepjen e pashpirtme te Moisiut dhe te shtate oficereve, me nje goditje te shpates i coptoj me dysh te vellan' e Ballabán Pashës, Jonuz me te birin Hajdár. Ne beteje, e kishin pare te çante me shpaten e tij burra t' armatisur nga koka ne kembet. Turqit kujtonin qe shpata e tij ish e magjepsur dhe, pas paqes se motit 1461, Sulltán Mehmedi ia kerkój si dhurate. Skenderbeu ia dorezój me nje here, po Sulltani ia ktheu prape, dyke thene qe s' ishte shpata qe kerkój, posá nuke ndryshonte nga te tjerat me te prerë. Skenderbeu, dykë neneqe-shur, i tha ambasadorit turk: "I dergova shpaten e mire, po s' munt t' i dërgonja dhe krahun bashke!"

Energjia morale dhe kuraja e tij jane ca me te çudicime, dhe me ketó Skenderbeu fitoj nje vent ne radhen e pare te kryetareve te pavdekur. Keshtu, ne kohen, kur fuqia turke ishte me t' arrire kulmin e saj, niset me treqint veta per te shpetuar Shqiperine nga zgjedha. Qysh ndodhej Shqiperia, kur vajti t' a shpetonte? Kishin mbetur vetem pleqtë, na thote Gjon Muzaka (1), se te rinjte pothua ishin vrare qe te gjithe ne lufterat e paprera kunder Turqve. Ne nje luftë per vdekje prej njezët e kater vjetsh, me ç' ushteri u bente

1.—Muzaka, Hopf, f. 274.

balle mizerive turke? Me nje grusht trimash, qe i frymëzonte me heroizmen e tij. Sa më teper rritheshin reziket, aqë më teper i çelej ftyra; në syrin e tij shkrepinte vijtorja.

Shume herë Turqia, tmerri i Evropes i blatoj paqe. Skenderbeu hithte poshtë kryelartësisht çdo proponim që nuke pajtohej me dignitetin dhe independencen e Shqiperise; dhe ketë gjë e bente në kohëra kritike, kur humbja e tij dukej fare e shigurte. Jo vetem s' kerkoj paqe kurre, po e theu dhe atë të vëtemen që bëri, posa u-bint që ashtu e deshte e mira e Shqiperise dhe e Evropes, pa u-trembur nga bara e një per gjigje sie aqë të madhe.

Ish i palodhur nga shpirti dhe nga trupi: gjithenjë në levizje, kurre në prehje, hante me ushtaret, flinte i armatisur në kamp, me gunen, e në rrogos. Pese ore gjumi i shin mjaft në kohe qetesie, dy a tri ore vetem në kohe shtëngjice. Hante dhe pinte shume, po duronte dite me radhe pa ngrenë. Si Hannibali dhe Napoloni, vishej vete pa lluse e pa madheshti, po ushtaret i deshte të stolisur me ar e mendafsh, të ushqyer mirë dhe të paguar pasurisht.

Në betejat, kursente më teper ushtaret se sa veten e tij. Edhe leftonte edhe e drejtonte betejën. Nga shpejtësia e çudicime dhe rreptësia dermonjese e goditjeve të tij munt të barabitet vetem me Jul Qesarin, në mos me shkrepimin e rrufesc.

Me ushterira të vogla thýente gjithnjé ushterira dy a tri here më te mëdhá, dhe çdo here e ndronte methudën. E shijonte bëtejen ne te gjjitha format: ne fushe te hapur, ne pyll, me nonjé vent te forte, kur i binte ne kamp te fortifikuar; kûr e shtynte, kûr e zvarnistë gjer ne pusin' e zgjedhur; ne te thyer ushterite rrethónjese, nofta s' ka shok ne histori te botes. Armiku e gjente gjithenjé t' armatisur dhe gatí. Me te mbaruar njerën bëteje, gatitëj per tjatren. Pjesen e rendë e merrte vete, te lehten ua jepte gjeneráeve te tij. Plaçkat dhe parate që fitonte nga armiku ua perndante që atë dite oficéreve dhe ushtáreve.

I eger dhe i rrepte ne betejë e sipër, ishte zakonërisht aqë zemermire sa jo vetëm vullnetarë nga anet e funtme t' Evropës po edhë Turq nga Turqia vinin e kthéheshin te krishterë që te shërbën nëne kumanden e tij. Ndonesé rronte ne një kohe, kur zakonet ishin te égëra dhe lufta pa meshire, prapë ishte njerezór dhe kurre s' i kishte lënë ushtaret, ne plaçkitjet e viseve armike, te ngisnin grua, plakë, a çilimí.

Nga moralí, ndonesé i rritur ne një hobór te korruptuar, mbeti puritán malesór. Si Gustáv Adolfi i Suedisë s' linte gra, te mira a te liga, t' i afróheshin kampit te tij, dhe ndiqte me ashpersi prej fanatiku çdo fare immoraliteti. Si Skipión Afrikani, s' u qasej grave, dhe u-shtrengua te

marrtohet vetem për shkake politike, pas shtyrjes dhe lútjeve të këshilltárëve të tij.

Luftetár i math ishte edhe diplomát nga më te hollet se mundi jo vetem te fitonte sympathin 'e fuqive evropjane, te cilat pak e shume e ndihmu-an moralisht dhe materialisht për te pasuar luftën e lirisë, po qé dhe i zoti—i vëtemi ne tere historin' e kombit—t' i lidhe kreret e palidhur, t' i bashkonjë e t' i organizonje Shqiptaret e pabash-kúarshmë e te pabíndurshmë ne një ushteri te régullshme dhe te disiplinuar. Per te bëre ketë s' i arrinte zotesia ushtériake, po i duhej një durim dhe një hollesí dipplomatike nga më te rallat. Një anekdote, që e kendojmë ne historin' e Anonimit (1), na tregón me ç' fare elemente organizój Skënderbeu një ushteri: Një dite, tek u jipte ushtáreve kumanda, një prej syresh, ne vent që te mbaronte úrdherin që mori, i u-pergjéq aqë paturpësish, sa Skënderbeu i zemeruar nxori shpaten dhe i u-derth persiper. Ushtari, i trembur, i ra kalit dhe iku me vrap që te shpetonte. Skënderbeu e ndoqi gjer sa arrinë më një lume. Atjé ushtari e ktheu kalin, nxori shpaten dhe i tha Skënderbeut te qendronte, se kish t' i thoshte ca fjale. Skënderbeu qendrój dhe ahere ushtari i çfaqi pendimin e tij që i shkau gjuha dhe i lutej t' ia falte fajin, se do mos e bente tjater here; po

te mos ia falte, ahere do te leftonte si burre me burrin per te mprojtur jeten e tij nga e keqja, se s' kishte qysh t' a kaperxente lumin. "Nuke do te te ngas, i tha Skenderbeu, te cilit i iku zemrimi nga fjalet e papritura te ushtarit, po eja me mua, se qenke trim!"

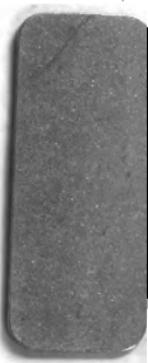
Fallmerayer-i, me gjithe ftohetsin' e tij kritike, e karakterizón Skenderbene keshtu: "Gjerq Kastrioti eshte një nga kryeluftetaret më te mbaruar, më faqebardhe dhe më te medhénj te botes (1). Sa që i gjalle, e rúajti lirin' e kombit; ketë nuke mundi t' ua lere si trashegim sterniperve të tij, ashtu si nuke muntne dhe as te dy bashkatdhetarët e tij te degjuar, Pirua dhe Alí Pasha; po ketë i kaperxeu jo vetem ne madheshtë morale, po dhe ne fatmiresine që u-hoq nga fusha e veperimeve, midis shkelqimit e fames, mundes i kurrezuar me dafina, dhe u-thye vetem prej vdekjes.

Papa Kalisti III, per te cilin historianët thonë që ish i matur ne fjalet sa kurre s' e kishin degjuar te flase me lajka, a per te bere qefin e no-njëjt (2), i shkruante Skenderbeut më 11 te Shta-

1.—"Georg Castrioto gilt, wie jedermann weiss fuer einem der vollendetsten, gluecklichsten und groesten Kriegsmeistern aller Zeiten." Fallmerayer vell. 8, f. 732.

2.—"In dicendis sententiis ita gravis, ut nihil unquam per adulationem et gratiam locutus sit." Spondanus, Annales Ecclesiastici, dhe Duponcet, Histoire de Scanderbeg, préface.

Digitized by Google

UNIVERSITY OF CHICAGO

59 517 134